

“

TARİH

ALANINDA ULUSLARARASI ARAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRMELER

Aralık 2024

EDİTÖR

DOÇ. DR. NESLİHAN BOLAT BOZASLAN

”

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Aralık 2024

ISBN • 978-625-6172-89-0

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.serüvenyayınevi.com

e-mail: serüvenyayınevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

TARİH

Alanında Uluslararası Araştırma ve Değerlendirmeler

ARALIK 2024

EDİTÖR

DOÇ. DR. NESLİHAN BOLAT BOZASLAN

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1

İNDUS VADİSİ UYGARLIĞI'NDA KÜLTÜR VE SANAT

<i>Muammer Ulutürk</i>	1
<i>Büşra Şimşek</i>	1

BÖLÜM 2

1952 HASANKALE (PASINLER) DEPREMİ

<i>Recep ARSLAN*</i> ,	25
<i>Hakan TÜRKKAN</i>	25

BÖLÜM 3

SADETTİN PAŞA'NIN 1896 TARİHLİ RAPORUNDA ERMENİ OLAYLARI

<i>Volkan AKSOY</i>	43
---------------------------	----

BÖLÜM 4

KÜLTÜR VE TARİH TURİZM DESTİNASYONUNUN OLUŞTURULMASINDA EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİNİN ÖNEMİ: VAN ÖRNEĞİ

<i>Zikrullah AYKAÇ</i>	65
------------------------------	----

BÖLÜM 5

ABCFM MİSYONERLERİNİN OSMANLI İSTANBUL'UNDAKİ İLK TEŞEBBÜSLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

<i>Fikrettin Yavuz</i>	77
<i>Zeynep İskefiyeli</i>	77

BÖLÜM 6

TANZİMAT DÖNEMİNDE SANAYİ VE TİCARETİN GELİŞMESİNE YÖNELİK İLK TEŞEBBÜS: SERGİ-İ UMÜMÎ-İ OSMÂNÎ

<i>Turgut Subaşı</i>	91
----------------------------	----

BÖLÜM 7

YENİ ASUR DÖNEMİNDE ŞİDDET (III. SALMANASSAR DÖNEMİ MÖ
859-824)

Abdulhamit KAVAK..... 107

BÖLÜM 8

II. TBMM'DE KOZAN MİLLETVEKİLLERİ VE MECLİS FAALİYETLERİ
(1923-1927)

Ahmet Şükrü RAMAZANOĞLU 121

Deniz RAMAZANOĞLU..... 121

BÖLÜM 9

DENİZLİ HALKEVİ FAALİYETLERİ VE İNANÇ DERGİSİ*

Adnan KAPUSUZUĞLU 139

Özkan DEMİR 139

BÖLÜM 10

BİRİNCİ UMÛMÎ MÜFETTİŞLİK BÖLGESİNDE SPOR TİF
FAALİYETLER

Abdulaziz KARDAŞ 159

BÖLÜM 11

1. CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE EĞİTİM KADEMELERİ
(1923-1945)

Hasan ŞENEL..... 179

Nadir YURTOĞLU..... 179

BÖLÜM 12

ABC FM MİSYONERLERİNİN OSMANLI İSTANBUL'UNDAKİ İLK
TEŞEBBÜSLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Fikrettin Yavuz 201

Zeynep İskefiyeli 201

BÖLÜM 13

TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA ÇOK YÖNLÜLÜK DENEMELERİ:
TÜRKİYE'Yİ ZİYARET EDEN SOVYET LİDERLER

Bahattin DEMİRTAŞ 215

BÖLÜM 14

HİTİT KANUNLARINDAKİ REVİZYONLAR

Hilal KUTLU ALANCI..... 233

BÖLÜM 15

“DANDANAKAN SAVAŞININ BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN
KURULUŞUNDAKİ ROLÜ”

Elif Kocakaplan..... 245

BÖLÜM 1

İNDUS VADİSİ UYGARLIĞI'NDA KÜLTÜR VE SANAT

Muammer Ulutürk¹

Büşra Şimşek²

1 Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi
Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. (ORCID:0000-0002-0255-0220)

2 Yüksek Lisans Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü Tarih ABD. ORCID:0009-0005-84977904

GİRİŞ

Bu çalışmada, İndus Vadisi Uygarlığı ya da Harappa Uygarlığı'nın kültürü, mevcut arkeolojik buluntular ve yazılı kaynaklar ışığında ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Çalışma, bu uygarlığın MÖ 3200-1300 yılları arasındaki dönemine odaklanarak kültürel ve sanatsal yapısını temel çerçeve olarak benimsemektedir. İndus toplumunun sosyal koşulları göz önünde bulundurularak sosyokültürel uygulamaların toplumsal etkileri analiz edilmiş, elde edilen veriler yorumlanarak söz konusu uygarlığın kültür ve dinine ilişkin özgün özellikler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışmanın amacı, İndus Uygarlığı'nın kültürel dokusu ve sanat yapısı hakkında ilgili alana katkı koymaktır.

MÖ 2500'lerde, İndus Vadisi'nde kuzeybatıdaki çiftçi toplumlar sürekli gelişim yaşayarak bu coğrafyada kentlerin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Hindistan alt kıtasının en eski kent kültürlerinden biri olarak bilinen bu uygarlık Harappa Uygarlığı olarak da adlandırılmaktadır. İndus Vadisi Uygarlığı, tarihsel öneme sahip üç büyük uygarlık arasında yer almakta olup diğer ikisi Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarıdır (Çağla, 2020,s.1; Stein, 2021,s.44). İndus Nehri Vadisi'nde Mohenjo-Daro'nun yanı sıra günümüz Pakistan ve batı Hindistan'a kadar uzanan, sahil şeridinden dağlarına, deltadan çöllerine kadar birçok bölgede bulunan yaklaşık 1,500 yerleşim yeri vardır. Bu alan, Mohenjo-Daro, Harappa ve Dholavira gibi büyük şehirleri içermekle beraber çeşitli yerleşim yerlerini kapsamaktadır. Bazı araştırmacılar, bu uygarlığın mimari standartlarının doğal bir şekilde geliştiğine inanmaktadırlar. Usta zanaatkarların, pratik bilgilerini birbirleriyle etkileşim halinde oldukları yerleşim yerleri ve şehirler ile paylaşmış olabileceği düşünülmüştür. Bu şekilde bilim insanları tarafından İndus Vadisi Uygarlığı veya geleneği olarak adlandırılan yapılar ortaya çıkmıştır (Patel, 2022,s.46). 1850'lerde Harappa yakınlarındaki antik kalıntılardan tuğlaların bulunması Pencap, Pakistan'da bir nehir kıyısındaki kasaba olan Harappa'yı işaret etmiş ve bu alanın araştırılmasını sağlamıştır. Bulunan tuğlalar, başlangıçta bir Budist alanın parçası olarak düşünülmüş ancak 1924'te Sir John Marshall tarafından İndus Vadisi Kültürü'ne ait oldukları belirlenmiştir. Bu uygarlığın yapı malzemesi genellikle kerpiçtir ancak Olgun Dönem olarak adlandırılan dönemde suya dayanıklı duvarlar ve zeminler için pişmiş tuğlaların kullanıldığı görülmektedir. Bu dönem, büyük şehirlerin ortaya çıktığı dönemdir ve uygarlığın temel teknolojileri, yazı, kabuk süslemeler, ağırlıklar ve mühürler gibi unsurlar içermektedir. Ancak MÖ 1900'ler sonrasında kentleşmenin azalmasıyla birlikte bu unsurlar kullanımdan düşmüştür. İndus Uygarlığı'nın zirvesinde, teknolojiler, inşaat malzemeleri ve şehirler arasında güçlü bir ilişki olduğu bilinmektedir. Yapılan araştırmalarda, İndus Uygarlığı'nın tuğla kullanımının kronolojik dinamiklerinin incelenmesinin, bu antik uygarlığın çöküşüne dair sosyal ve politik faktörleri anlamaya yardımcı olabileceği düşünülmektedir (Khan & Lemmen, 2013,s.1).

Bu uygarlık, dünya tarihinde önemli bir yer tutmakta ve oldukça gelişmiş bir toplum yapısına bulunmaktadır. İndus toplumu, taş aletlerle tarım yapıp arpa ve buğday yetiştirmiş, yerel ve dış kaynaklardan gelen malzemelerle süs eşyaları üretmiş, ölümlerini eşyalarıyla birlikte gömmüştür. Ayrıca onların evcil keçileri kurban ettikleri de bilinmektedir. MÖ 5000’li yıllara gelindiğinde yerleşimdeki gelişmeler ortaya çıkmış, yapılar daha büyük hale gelmiş ve özellikle bazılarının depo amaçlı kullanıldığı görülmüştür. MÖ 4000’lere gelindiğinde ise el sanatları çeşitlenerek hasır işleri, yün ve pamuk dokuma, el yapımı çanak çömlek ve bakır kaplar yapılmaya başlanmıştır. El yapımı kaplar yerine çarkla yapılan çömlekler kullanılmaya başlanmış, madencilik ve eritme işlemlerinde yeni teknikler geliştirilmiş ve yüksek miktarda evcil sığır tüketimi görülmüştür (Stein, 2021,s.43).

Uygarlığın gelişiminde sistematik bir ticaretin önemi büyüktür. Mezopotamya ile İndus Vadisi arasında yapılan ticaret ilk kez “Meluhha” ismiyle Mezopotamya’da Akad Kralı Sargon’un metinlerinde geçmektedir. Bu metinlerde uygarlığın Mezopotamya ile yaptığı ticaretten bahsedilmektedir. Ayrıca şehirlerin idari kontrolünü ele geçiren ilk liderlerin tüccarlar olabilecekleri iddia edilse de dini liderlerin de şehir yönetiminde etkili oldukları görülmektedir (Ceyhan, 2019,s.6). Kral Sargon’un metinlerinde geçen bilgiler, bu uygarlığın erken dönem devlet toplumlarının birbirlerinden tamamen yalıtılmış olduklarını teyit etmektedir. Aralarında ticaret ve diğer kültürel temaslar olduğuna dair kanıtlar vardır, ancak kendi sanatsal stillerinde, ritüel sembollerinde, teknolojilerinde ve sosyal organizasyonlarında önemli farklılıklar görülmektedir. İndus şehirleri diğer erken devletlerde yaygın olduğu gibi merkezi bir saray ya da tapınak etrafında gelişmemiştir. Maddi zenginliklerle dolu elit mezarlara dair hala bir kanıt yoktur ve arkeologlar İndus yerleşimlerinde uzun yazılı metinler veya iki dilli yazıtlar bulamamıştır (Kenoyer, 1998,s.15).

Bu büyük uygarlığın çöküşü ise bugün hala muammadır. Uygarlığın çöküşüne Aryan istilacıların sebep olduğu düşünülmüş ancak bu teori yeterliliğini yitirmiştir. Şehirlerin çöküşünün orman kesimi, sel vb. nedenlerle uzun ve yavaş bir süreç olduğu ileri sürülmektedir (Kenoyer, 2006,s.22; Stein, 2021,s.49).

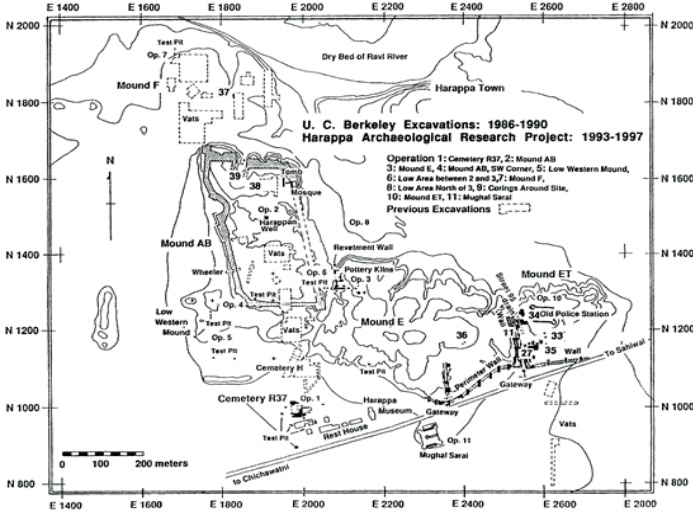
1.İndus Vadisi Uygarlığı

1.1.Coğrafya

Hindistan’da ortaya çıkan ilk uygarlık, bazı araştırmacılar tarafından İndus Vadisi Uygarlığı veya Harappa uygarlığı olarak adlandırılmıştır. Bu uygarlığın merkezlerinden biri olan Harappa, siyasi, ekonomik ve idari açılarından gelişmiş bir yerleşim yeridir (Bahar, 2021,s.417). Harappa, Ravi Nehri’nin eski bir kolunun doğusunda, Pencap’ın kuzeydoğusunda bulunur. Batısında İndus Nehri taşkın düzlüğünde yer alan Mohenjo-Daro ise bugünkü Pakistan’ın Sind eyaletinde, Ghaggar-Hakra Nehri yakınlarında bulunmaktadır. Mezopotamya ve Mısır gibi İndus uygarlığı da bir nehir vadisi uygarlığıdır. Bilindiği gibi

nehirler, verimli taşkın ovalarda tarımsal gelişim için su sağlayarak büyük ve karmaşık yerleşimlerin itici gücü ve sürdürülebilirliğinde önemli bir rol oynamaktadır (Javonillo, 2010,s.2). Bir süre sadece Harappa ve Mohenjo-Daro'nun, Harappa kentleri oldukları düşünülmüştür. Ancak yeni verilere göre İndus Nehri'nin ağzından kuzeydeki kaynaklarına, batıdaki Sutkagen Dor'dan doğudaki Narmada Nehrine kadar birçok kent bulunmuştur. İndus Vadisi uygarlığı 1 milyon kilometrekareden daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu alanda bugüne kadar 184 site kazılmıştır. Bunların 4'ü Afganistan'da, 47'si Pakistan'da ve 133'ü Hindistan'da bulunmaktadır. Pakistan'daki sitelerin çoğu Sindh, Pencap, Khyber-Pakhtunkhwa ve Belucistan'da yer almaktadır. Ancak, kazılar genellikle kısa raporlarla sunulmuş ve detaylar yayımlanmamıştır. Bu durum İndus Uygarlığı'nın tam bir resmini sunmayı zorlaştırmaktadır (Uesugi, 2018,s.2).

Hint Yarımadası, Asya'nın güneyinde bulunan üç ana yarımada arasında merkezi bir konumda olması nedeniyle iklim çeşitliliği, coğrafi farklılıklar ve farklı ırkların varlığıyla bir kıta niteliği taşımaktadır. Kuzey bölgesi sıklıkla soğuk iklimlere benzerken güney bölgesi, aşırı sıcaklıkla bazı Afrika bölgelerine benzerlik göstermektedir. Ülkenin genişliği zamanla değişmiştir. Ancak Afganistan'ın Hindistan'ın bir parçası olup olmadığı tartışmalı da olsa, eski keşifler ve arkeolojik çalışmalar, Afganistan'ın bir zamanlar Hindistan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir. Burası Kabil, Kandahar ve Herat olmak üzere üç ana bölgeye ayrılmaktadır. Kabil en verimli bölgedir, ardından Kandahar gelir. Herat ise en düşük verimliliğe ve nüfusa sahiptir. Afganistan'ın tarihsel bağlamda Hindistan ile olan ilişkisi eskiye dayanır ve bu bölgeler Hindistan'ın kuzey ve batısını oluşturur (Banerji, 1934,s.1). Bazı araştırmacılar, bu düzenin güçlü bir liderle kontrol edilen bir bürokrasi sayesinde sağlandığını düşünürken, bazıları da bu düzenin organik bir şekilde oluştuğunu savunmaktadır. MÖ 2600 ile MÖ 1900 yılları arasında var olan bu uygarlık, ticaret, el işleri ve fikir alışverişi ile karakterize ediliyordu. Ortak süsleme tarzları, hayvan figürlü mühürler ve su yönetimi bu kültürün özelliklerindedir. Diğer antik uygarlıklardan farklı olarak, İndus Vadisi'nde büyük tapınaklar veya gösterişli mezarlar bulunmamaktadır (Patel,

1996 ve 1997'deki en son çalışmalara dayanarak, Harappa'daki ilk yerleşim yerleri (Kenoyer, 1997,s.265).

1.2. Kronoloji

Mezopotamya kronolojisine göre İndus Vadisi Uygarlığı, yaklaşık olarak MÖ 17. veya 16. yüzyıldan MÖ 15. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Özellikle, bu tarih aralığı içinde Şargonid dönemine odaklanılmaktadır ki bu dönem, MÖ 2370-2244 yılları arasına tarihlenmiştir. Ancak yapılan araştırmaların ulaştığı son noktada iki uygarlık arasında mevcut temaslar ve tarihleme netlik kazanmamıştır. İndus Vadisi'nin geçmişi üzerine çeşitli kronolojik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda sadece yeni arkeolojik buluntular değil, aynı zamanda yazı örnekleri de gün yüzüne çıkmıştır. Mezopotamya ve İndus uygarlıkları arasındaki erken etkileşime dayanarak tarihleme çalışmaları yürütülmüştür. Mezopotamya'dan elde edilen bilgiler, Sümer Erken Hanedanlar dönemiyle çağdaş olduğunu göstermiştir ve bu, karbon-14 tarihleme yöntemiyle doğrulanmıştır. İndus için de çeşitli kronolojik yaklaşımların geliştirildiği belirlenmiştir (Wheeler, 1966,s.67). Bunlardan bazıları Kenoyer (1998) ve Possehl (2002) tarafından öne sürülmüş ve geniş ölçüde kabul görmüştür. Kili Ghul Muhammad (MÖ 7000-5000) ve Burj Basket-Marked (MÖ 5000-4300) evreleriyle başlayan Erken Neolitik dönem, Prehistorik-Harappa veya Gelişmiş Neolitik dönemi Togau (MÖ 4300-3800) ve Hakra-Kechi (MÖ 3800-3200) aşamalarıyla devam eder. Bu uygarlığın kendine özgü aşamaları ise şunlardır: Erken (MÖ 3200-2600), Olgun (MÖ 2600-1900) ve Geç (MÖ 1900-1300) Harappa dönemi olarak ayrılmaktadır. Bu evrelerin ardından, post-Harappa aşaması MÖ 1300'den itibaren gelmektedir. Ancak, bu zaman dilimlerinde ke-

sin tarihlemeler yapılamamaktadır. Farklı yerel kronolojiler arasında çelişkili aşama sınırları ve tarihleme sorunları mevcuttur. Bu kronoloji, İndus Vadisi Uygarlığı'nın evrelerini daha genel bir çerçevede ele almamıza yardımcı olmaktadır (Khan & Lemmen, 2013,s.1-2).

Harappa'daki ilk yerleşimcilerin MÖ 3300 civarında antik Ravi Nehri yakınında küçük bir tarım köyü kurdukları görülmektedir. Bu konum, tarım için ideal olmakla beraber zengin av ve balıkçılık alanlarına da erişim sağlamıştır. En erken köy yerleşimi, küçük kerpiç binalara sahiptir ve yetenekli zanaatkarlar el yapımı seramik, bakır/bronz işleme ve yarı değerli taşlardan ve deniz kabuğundan süs yapma gibi pek çok şeyde ustadır. Yerleşim daha sağlam temeller olarak kurulduğunda, batı ve kuzeydeki yüksek bölgelerle doğu ve güneydeki geniş alüvyon ovaları arasındaki ticaretin kavşağı olarak da önem kazanmıştır. MÖ 2800'de, köy 25 hektardan fazla bir alanı kaplayan bir kasabaya dönüşmüştür. İki yüz yıl içinde bu kasaba, İndus Vadisi Uygarlığı'nın en büyük şehirlerinden biri haline gelmiştir. Harappa yerleşimi sırasında, MÖ 2600-1900'e geldiğinde şehir 150 hektarlık bir alan üzerine yayılmıştır ki bu alan birkaç alçak höyük ve üç yüksek höyük içermektedir (Kenoyer, 1997,s.266).

İndus Vadisi Uygarlığı'nın nüfus tahminleri oldukça değişken görünmekte, bu geniş alanın tahminen 1 ila 5 milyon arasında değişen bir nüfusa sahip olduğu belirtilmektedir. Mohenjo-Daro ve Harappa toplamında 150,000 kişilik bir nüfus olduğu düşünülüp, toplam kentsel nüfusun 250,000'den az olamayacağı ifade edilmektedir. Ancak, bu büyük alanın tarım verimliliğinin düşük olduğu bir dönemde, İndus Vadisi Uygarlığı'nın şehir nüfusunun, kırsal nüfustan daha düşük bir oranda tarım üretimine bağlı olması zor görünmektedir (Habib, 2002).

1.3. Temel Arkeolojik Bulgular

MS 1800'lerin başlarında Babür İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, Bengal'den Pencap sınırlarına kadar genişleyerek kontrolü ele geçirmiştir. Daha sonra 1826' da İngiliz Ordusu firarisi James Lewis, Amerikalı bir mühendis olarak kılık değiştirerek Penjab'taki Harappa adlı küçük bir kasabada höyük kalıntılarını keşfederek "yıkık bir tuğla kale" ile duvar parçaları arasında geniş bir harabe şehrin izlerini bulmuştur (Kenoyer, 1998,s.20). 1924'te Sir John Marshall'ın Harappa'da başlattığı kazılar ile İndus Vadisi Uygarlığı resmi kayıtlara geçmiştir. Charles Masson ve Sir Alexander Cunningham gibi isimler, İndus Vadisi Uygarlığı hakkında bilgilerin ortaya çıkarılmasında etkili olmuştur. Masson, tesadüfen Harappa kalıntılarına rastlamıştır. Cunningham ise kısa bir süre kazı yaparak İndus uygarlığına özgü mühürler keşfetmiştir. 1920'lerde Marshall'ın Harappa ve Mohenjo-Daro'yu duyurmasıyla bu uygarlık geniş kitlelere ulaşmıştır. Örneğin, 1964-65'te Dr. George F. Dales Jr. liderliğindeki kazılar önemli bulgular getirmiştir. Ardından, Pakistanlı arkeologlar miraslarını korumak için daha aktif bir rol üst-

lenmiştir. UNESCO'nun 1980'de Mohenjo-Daro'yu Dünya Mirası ilan etmesi ile birlikte bu antik uygarlık uluslararası koruma elde etmiştir. Böylece, İndus Vadisi Uygarlığı'nın keşfi ve korunması uzun ve önemli bir sürecin ürünü olmuştur (Javonillo, 2010,s.67).

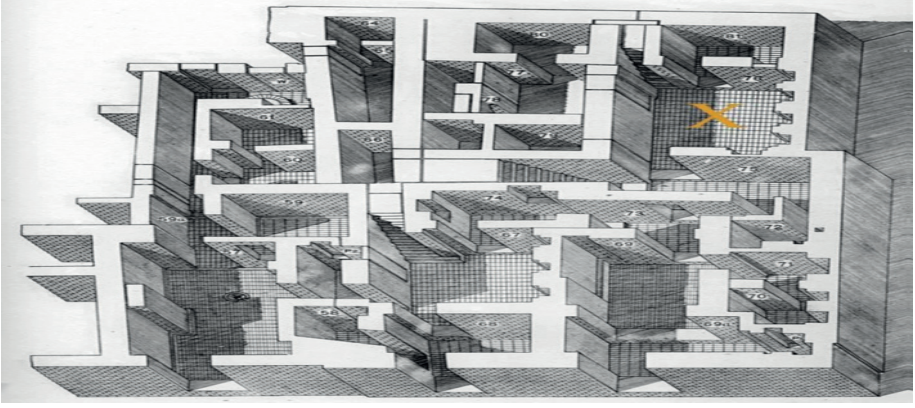
1.4. Sosyal ve Kültürel Yapı

1.4.1. Sosyal Yapı

Harappa şehirlerinde yerleşim alanları genellikle çevre veya sınır duvarlarıyla, kale ve alt şehir olarak ayrılan kısım genellikle tek bir savunma duvarıyla çevrilidir. Bununla birlikte, Banawali ve Bhirrana gibi yerlerde tüm yerleşim bir savunma duvarıyla çevrilmiştir ve içerideki kale ile alt şehir arasında iç bir duvar bulunmaktadır. Her yerleşimde farklı duvar yapıları görülmektedir. Mohenjo-Daro, gerçek duvarları olmamasına rağmen ana yerleşimin batısında kuleleri ve güneyinde savunma tahkimatları bulunmaktadır ancak bir kale şehri değildir (Kumar, 2022,s.101; Uesugi, 2018,s.68). Mohenjo-Daro'daki önemli yapılar arasında yer alan en eski yapı, kazılar sırasında ortaya çıkan bir grup içinde bulunmuş ve içerisinde yerleştirilmiş ağaçlar bulunan bir alanı içermektedir. Tepe üzerinde ise, özenle yapılmış bir hamam ya da tank vardır ve bu yapı, kale duvarının dik kenarında yer alan, büyük bir ağaçtan yapılmış bir ambarı taşıyan yüksek bir tuğla platform veya alt yapıyla komşu olduğu bilinmektedir. Bu platform, tahıl taşıyan araçlar için bir yükleme platformuna sahiptir (Wheeler, 1966,s.15).

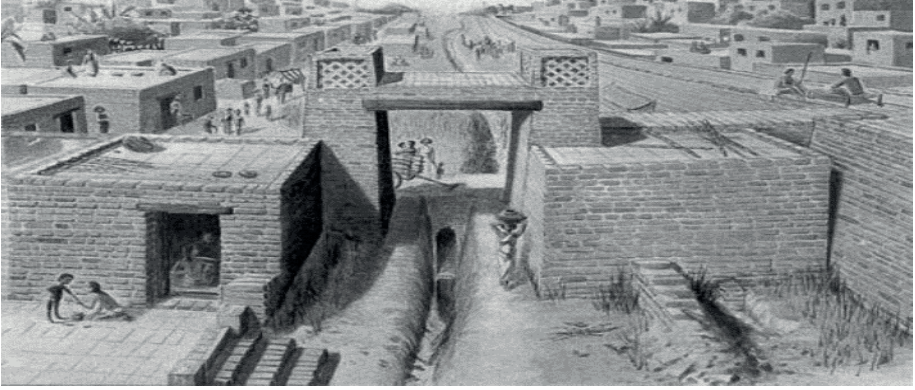

Mohenjo-Daro'da bulunan büyük hamam (<https://www.harappa.com/slide/great-bath-mohenjo-daro-0>, n.d.).

Mohenjo-Daro Ev VIII Plana (Çağla, 2020,s.22).

İndus Uygarlığı'nda evler farklı boyutlardadır ve pişmiş tuğlalardan yapılmıştır. Her evde birçok oda, bir mutfak ve bir banyo bulunmaktadır. Her evin bir avlusu vardır ve pencereler sadece iç duvarda bulunmaktadır. Evlerin çoğunda bir üst kat daha yer almaktadır. Her ev, tuğla döşeli bir kuyudan su temin edebilmektedir (Kathjoo). Kapsamlı su sisteminin de gösterdiği gibi hijyene vurgu yapan bir yapılanma ve planlama yapısının olduğu görülmüştür. Mohenjo-Daro örneğinden yola çıkılarak toplumun karmaşık yapılara sahip olduğu öne sürülmektedir. Ancak kapsayıcı bir siyasi otoriteye dair herhangi bir somut işaret bulunmamaktadır. Kazılar, Mohenjo-Daro'nun iyi tanımlanmış bir plan üzerine kurulduğunu göstermektedir. Uygarlığının sokakları geniş ve düzdür. Ana cadde 33 fit genişliğindedir, yolların döşenmiş olduğu görülmektedir (Javonillo, 2010,s.69). Şehirlerde ve kasabalarda, sokaklar, ara yollar ve dar sokaklar genellikle birbirlerini 90 derece kesen yollarla düzenlenmiştir. Bu düzenleme şehir planlaması açısından iyi planlanmış bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Atık suların yerleşim alanlarından uzaklaştırılması için yeraltı kanalları şeklindeki drenaj sistemlerine dair kanıtlar da gözlemlenmiştir. Ayrıca, atıkların bertarafı için sızma kavanozları ve diğer yöntemlere dair kanıtlar da bulunmuştur (Nandagopal, 2013,s.8).

Harappadaki drenaj sistemi ve geçidin yeniden oluşturulması (Kenoyer, 1998,s.61).

Bazı araştırmacılar drenaj sistemleri olarak kabul edilen geçitlerin aslında mezar giriş yolları olduğunu savunmaktadır. Bu geçitler, mumyalanmış bedenlerin yerleştirilmesinden sonra kapatılmaktadır ve J.M. Kenoyer'ın fotoğraflarında bu kapatılmış geçitler gözlemlenmiştir. Ancak, bu geçitleri mezar girişine bağlamak zordur çünkü mezarların tavanları çökmüş durumdadır. Mezar odaları olarak nitelendirilmeleri zor olan bu alanlar, oldukça basit bir yapıya sahiptir (Kumar, 2022,s.100).

Bazı araştırmacılar, elit mezarların olmaması nedeniyle toplumun elit ve orta tabakalar olarak bölünmediğini öne sürmektedir. Ancak, bu argümanı destekleyen kanıt kategorisi bulunmamaktadır. Öte yandan birçok yerleşim alanı, bir höyüğün diğerlerinden belirgin bir şekilde daha yüksek olduğu şekilde iki veya daha fazla bölgeye ayrılmıştır. Bu ayrım, farklı toplulukların ayrı mahallelere bölünmesini veya ana yerleşimde yüksek bir kutsal tapınağın bulunmasını temsil ettiği düşünülmüştür. Her iki durumda da, toplumun etnik köken, sosyal statü veya ritüel statüye göre farklı yaşam alanlarına ayrıldığı varsayılmaktadır (Kenoyer, 1998,s.44).

Bu uygarlık altın, bakır, kurşun gibi metalleri kullanırken demiri bilmemektedir. Silahları bakır ve tunçtan yapılmıştır. Büyük tahıl depolama sistemleri vardır. Bu binalar tutarlı bir şekilde büyük tuğlalardan yapılmıştır ve yollar dikkatlice düzenlenmiş olmasından dolayı araştırmacılar planlı ve merkezi bir yönetim tarafından kontrol edildiğini düşünmektedir. Kentlerde farklı meslek gruplarının belli bölgelerde çalıştığına dair kanıtlar vardır. Bu kanıtların proto kast sistemini işaret ettiği düşünülmektedir. Ayrıca, mühürler ve oyuncaklar incelikli işçiliği ve zarif sanatı yansıtmaktadır (Doniger, 2009,s.74).

Arkeologlar, iki katlı ve 10'dan fazla odası olan İndus evlerini gün yüzüne çıkarmıştır. Bunların büyük konutlar olduğu düşünülmüştür. Ancak kesinlikle saraylar olmadığı kanısına varılmıştır. Mısır'daki Abydos Seti Tapınağı veya bugünkü Irak'taki Ur Zigguratı'na benzer büyük dini kompleksler tespit edile-

memiştir. Ayrıca İndus alanının tahrip edildiğine veya yakıldığına dair kanıt bulunamamıştır. Bulunan gömütlerde şiddet izlerine rastlanmaması, sınırlı bir çatışma geçmişi olduğunu düşündürmektedir. İndus geleneğinde kullanılan semboller ise, yazılı bir dili temsil etmemektedir. Mısır ve Mezopotamya'daki çağdaş Bronz Çağı topluluklarıyla, İndus geleneği birbirinden ayrılmaktadır. Bazı bilim adamlarına göre, İndus geleneği halkının nasıl örgütlendiği ve yönetildiği konusu olduğu hakkında bazı görüşler mevcuttur. Bunlardan ilki, bir tür hükümet sınıfına ve bir dereceye kadar sosyal eşitsizliğe sahip olduğudur, ancak politik gücü kimin elinde tuttuğu ve nasıl olduğu konusunda daha fazla veriye ihtiyaç duyulmaktadır. Bazı araştırmacılara göre ise, İndus Vadisi Uygarlığı olağanüstü eşitlikçi bir toplum olarak görülmektedir (Patel, 2022,s.47).

1.4.2. Kültürel yapı

İndus toplumu hakkında pek fazla doğrudan arkeolojik kanıt olmamasına rağmen var olan kanıtların analiz sonuçları, toplumların nasıl evrildiği konusunda birçok kuramsal yaklaşımın tartışılmasına sebep olmuştur. Bu tartışmalardan biri de neo-evrimsel kuramdır. Neo-evrimsel kuram, Mısır ve Mezopotamya gibi uygarlıkları temel alarak karmaşık toplumların çeşitli yollarla gelişebileceğini savunmaktadır. Bu kurama göre, gelişmiş devletler şehirleri, uzun mesafeli ticareti, ekonomik eşitsizliği ve politik elitleri içeren bir siyasi yapıyla karakterize olmuştur. Devletlerin oluşumuyla birlikte, genellikle soylu sınıf olarak adlandırılan yönetici kesim, insanların ürettiği fazla ürünleri kontrol altına almış olan bu elit grup, büyük yapıları inşa etmek için iş gücünü harekete geçirmiş, servet biriktirmiş ve statü kazanmıştır. Ancak bu durum kaçınılmaz olarak katmanlı ve eşitsiz bir topluma yol açmıştır (Patel, 2022,s.47). İndus şehirlerindeki ortalama vatandaşın, diğer bölgelerdeki çağdaşlarından daha fazla kişisel özgürlüğe ve yaşam olanaklarına sahip olduğu görülmektedir. Mohenjo-Darodaki kalıntılar da drenaj sistemlerinin iyi planlanmış ve bakımlı olması ile bilinmektedir. Bu durum aynı zamanda belediye yönetiminin verimli olduğunu göstermektedir. Şehrin yönetiminde Mohenjo-Daro, Mauryan döneminde veya Gupta döneminin kent konseyinde yönetim kurulu sisteminin tohumunu atmış olduğu düşünülmektedir (Dikshit, 1939,s.24). Bu uygarlığın kültürel tarihi diğer önemli uygarlıklarla karşılaştırılmaktadır. Batı Hindistan'daki ıssız bölgenin, göç eden birçok ırkın uygarlıkların gelişiminde etkili olduğu düşünülen bir alan olduğu belirtilmektedir. Bu durum, Nil Vadisi gibi su kaynaklarına bağımlı olan bölgelerin aksine, uygarlığın kültürel birliğinin ve sürekliliğinin farklı bir seyir izlediğini göstermektedir. Fırat ve Dicle vadilerinde şehirlerin kurulmasında uygun koşulların bulunduğu, ancak bu şehirlerin zaman zaman iç çekişmelerle karşılaştığı ifade edilmiştir. Arkeolojik çalışmalar, Hindistan'ın kültürel yapısının Nil Vadisi'nden farklı olduğunu ve bu farklılığın yerel yaşam tarzlarına yansıtıldığını ortaya koymaktadır (Dikshit, 1939,s.3).

İndus Uygarlığı'nda ticaret üç düzeyde incelenmektedir. Bunlar yerel köy ve kasabalar arasındaki ticaret, uygarlık sınırları içindeki uzun mesafeli ticaret ve diğer bölgelerle yapılan ticarettir. Balakot, Dholavira, Nageshwar ve Lothal gibi bölgelerde işlenmiş deniz kabukları, bu malzemelerin yakın deniz kıyılardan temin edilmesi yerel ticaretin bir kaynağının, kentsel zanaat merkezlerine hammadde sağlandığını göstermektedir. İndus bölgesinde üretilen mallarda benzer zevk ve modaların devam ettiğini gösteren eserlerin üslubundaki tekdüzelik, uzun mesafe ticaret yaptıklarının göstergesidir. Araştırmacılar bazı durumlarda malların taşınmasından ziyade zanaatkârların çeşitli bölgelere göç etmesiyle sağlanmış olabileceği kanısına varmıştır (Habib, 2002). Tüccarların şehirlerin idari kontrolünü ele geçiren ilk liderler olabilecekleri iddia edilmiştir ancak dini liderlerin de şehir yönetiminde etkili oldukları görülmektedir (Çelikaş, 2018,s.6).

İndus halkı, iki ayrı mevsimde mahsul elde etmektedir. İlkbahar hasadı mahsulleri, “rabi” adı verilen ürünleri içermektedir. Bu mahsuller arasında buğday, arpa, bezelye, nohut, mercimek ve keten bulunmaktadır. Yaz mahsulleri olarak adlandırılan “kharif” ürünleri ise Kasım-Aralık aylarında ekilir ve hasat zamanı Nisan-Mayıs aylarına denk gelir. Diğer bir mahsul ekim ve hasat zamanı ise Haziran ayında ekimle başlar ve Kasım ayından sonra hasat edilirdi (McIntosh, 2008,s.119). Yeterli kış yağmuru ile rabi veya bahar mahsulleri sulamaya ihtiyaç duymamaktadır. Kharif mahsullerine ek olarak, susam, bezelye, sebzeler ve muhtemelen pamuk da ekilmektedir. Tarımda mahsuller, muson yağmurları sırasında daha yüksek topraklara ekilirken muson sonunda süzülüş araziye ekilmektedir. Tarlaları tarıma hazırlamak için spesifik araçlar kullanıldığı düşünülmektedir. Harappa drenaj sistemlerinin gelişmiş olması nedeniyle tarımda suyu kontrol etmek için çeşitli yöntemlerin kullandıkları düşünülmektedir. Toprağı ve nemi yakalamak için su kanalları, barajlar yapıldığı görülmektedir (Kenoyer, 1998,s.163).

İndus halkının tıbbi ve cerrahi uygulamaları hakkında çok az şey bilinmektedir. En azından Keşmir Neolitik kültüründe de karşılaşılan tıbbi trepanasyon uygulamasını gerçekleştirdikleri bilinmektedir. Lothal ve Kalibangan'da bulunan çocuk iskeletleri İndus Uygarlığı'nın bilinen trepanasyon vakalarından biridir, ancak uygulanan operasyon muhtemelen sadece ölümü hızlandırdığı düşünülmektedir (Habib, 2002,s.51).

1.5. İndus Yazısı

Yazı sistemi hala çözümlenmemiş olsa da, yazı yönlendirmesi konusunda geniş bir uzlaşma bulunmaktadır. Birkaç istisna dışında yazı yönü çoğunlukla sağdan sola doğrudur (yani, mühürlerde soldan sağa ve izlenimlerde sağdan sola). Bu iddiayı destekleyen ikna edici dış ve iç kanıtlar bulunmaktadır. İndus metinlerinin tam teşekküllü bir yazı sistemi olmasıyla birlikte, yazının kurallarının sembol kombinasyonlarında diğer dilbilimsel yazı sistemleri kadar es-

neklik sağladığına dair kanıtlar bulunmaktadır (Rao, 2018,s.518). 1920'lerden bu yana bilim adamları tarafından İndus yazısıyla ilgili 100'den fazla çözümleme denemesi yayımlanmıştır. İndus Vadisi'nde MÖ 2500'lere tarihlenen bir yazı sistemi olduğu düşünülen dünyanın en eski edebi merkezlerinden biri bulunmaktadır. 1932'ye gelindiğinde dönemin en ünlü Mısır bilimcisi Flinders Petrie, İndus yazısının hiyeroglif prensiplerinin, Mısır hiyerogliflerinkine benzerliğine dayanarak bir çözümleme önerdi Ancak, Mısır hiyerogliflerini anımsatan bu yazı sistemi, dayanıksız materyallere kazındığı için tam olarak çözülememiştir (Çelikaş, 2018,s.78; Robinson, 2015,s.500).

Uygarlığın yazma becerisine dair ilk işaretler, İndus sembollerini taşıyan nesnelere yüzlercesinin keşfedildiği Marshall'ın dönemine dayanmaktadır. İndus sembollerini taşıyan nesnelere kısalığı ile dikkat çekmektedir. Bir yüzeydeki en uzun yazıtlar bile 17 sembolden fazlasını içermemesi yazıtların aşırı kısa olduğunu ve uzun metinlere rastlanmadığını göstermektedir. Diğer antik uygarlıklarda genellikle uzun metinlere rastlanırken, İndus yazıtları büyük çoğunlukla bir veya iki sembol içermektedir. Bu durum, İndus Uygarlığı'nın okuryazarlık konusundaki benzersizliğini vurgulamaktadır. İndus yazıtları arasında farklı malzemelerde bulunan semboller, çoğunlukla aşırı kısa olmalarıyla dikkat çeker. Bu durum, İndus uygarlığının yazı sistemini anlamak için halen birçok bilinmeyeni barındırdığını gösterir (Farmer, 2004,s.22).

İndus yazısında görülen yıldız ya da balık da tanrıyı betimleyen sembollerden biri olarak görülmektedir. Araştırmacılar bu tür işaretlerin tek başlarına kullanıldığında, fikirleri veya kelimeleri, hatta bütün hikâyeleri temsil etmiş olabileceği görüşündedir. Bazı nesnelere bir yüzünde tek bir işaret bulunurken diğer yüzde ise bir dizi işaret bulunmaktadır. İndus yazı dilinin Dravid dil ailesine ait olduğu iddia edilmiştir. Dravid dilinde "balık" anlamına gelen "min"/meen/ işaretini ve Tamilce ile ilgili kelimeleri kullanarak diğer gök cisimleri ile ilişkilendirilen daha fazla kelime çözülmüştür. Ayrıca kullanılan dayanıksız ortamların, yazının İndus Vadisi toplumunda önemsiz bir yönü olduğunu gösterdiği düşünülmüştür (Javonillo, 2010,s.72; Kenoyer, 1998,s.71). Erken İndus şehirlerinin işleyişini tam olarak anlamak yazılı belgeler olmaksızın zor olsa da, arkeolojik buluntularla birçok şey öğrenilmektedir. Örnek olarak, boyalı çanak çömlek, süs eşyaları, mühürler ve yazı için özel el işçiliği ve yeni teknolojiler geliştirilmiştir. Bu nesnelere, farklı sınıflar arasında ayırım yapmak için kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Araştırmacılar altın ve değerli taşların muhtemelen yöneticiler tarafından kullanıldığını, sıradan insanların ise kendilerini kil ve sabuntasından yapılmış taklitlerle süslemiş olabileceğini düşünmektedir. Boyalı çanak çömlekler ise farklı sınıflar için benzersiz olmayıp, birleştirici kültürel semboller olabilir. Kentlerde hijyen gibi yeni sorunlara yönelik tek kullanımlık çömlek içki kapları yapılmıştır. Üslup ve sembollerdeki benzerliklerin yanı sıra, bölgesel farklılıklar da bize bu ilk şehirlerde bir araya gelmiş farklı topluluklar hakkında ipuçları vermektedir (Kenoyer, 1998,s.17).

Harappa'da bulunan terakota ve fayans figürinler vahşi, evcil birçok hayvan içerirken, mühürlerde tasvir edilenlerin hepsi büyük ve güçlü hayvanlar olması ile dikkat çekmektedir. Mühürlerde sıkça kullanılan bu hayvanlar önlerinde yemlik bulunan şekillerde gösterildiği görülmekte, bu da onlara gerçek veya sembolik sunuların yapıldığını akla getirmektedir. Harappa yerleşim yerlerinden bilinen delikli kavanozlar, şamanların transa girmesini sağlamak için tütsü yakmak veya duman oluşturmak amacıyla kullanılmış olabileceği düşünülmüş ve bu kaplara farklı yorumlar yapılmıştır. Buna göre, delikli kavanozlar balık yakalamak için kullanılabileceği gibi mühürlerdeki tek boynuzlu hayvanın önündeki mangal da aynı amaç için kullanılmış olabileceği tahminlerine yol açmıştır. Mohenjo-Daro ve Harappa'dan bilinen birkaç davul çalan figürin bulunmakta, bunlar transa geçişi tetiklemek için kullanılan başka bir yöntem olarak görülmektedir (McIntosh, 2008,s.295).

Hayvan, bitki ve bazı durumlarda insan kurbanı verme, tüm dinlerin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu kurbanlar sembolik veya gerçek olabilir. Bazıları basit araçlarla belirli bir kutsal noktada gerçekleştirilirken, bazıları ritüel malzemelerinin kullanıldığı daha karmaşık törenler şeklinde yapılır. Bu ritüellerde oyma mühürler ve kalıp tabletler, belirli ritüellerde kullanılan birçok nesneyi göstermektedir. En yaygın nesne, ritüel adak standıdır. Bu, soma adı verilen sarhoş edici bir içki yapmak için kullanılan kutsal bir filtre veya bir tütsü yakıcı olarak da yorumlanmıştır. Sığ tasvirler veya besleme oluklarının hayvanlara yapılan yiyecek sunumları için bir tür kap olarak bazı ritüel anlam taşıyor olabileceği düşünülmektedir. Deniz salyangozundan yapılmış libasyon kabı bir başka ritüel aracıdır. Bu benzersiz kapların birkaç örneği Mohenjo-Daro'da bulunmuştur (Kenoyer, 1998,s.119).

1.6. Heykel Sanatı

Heykel sanatı, özellikle kireçtaşıyla yapılmış, yonca işlemeli bir şal giymiş sakallı bir asilzadeyi betimleyen heykellerle öne çıkmaktadır. Bunun yanı sıra bazı bileşik figürler ve kalitesiz işçilikle yapılmış hayvan heykelleri bulunmaktadır. Harappa'dan gelen küçük taş figürlerinden biri, insan anatomisini ustalıklarla betimlemektedir ve üretildiği dönemin çok ilerisinde olduğu düşünülmektedir. Mühür kesme sanatı da oldukça gelişmiştir. Sir John Marshall'ın Mohenjo-Daro'da yayımladığı boğa figürü, İndus sanatçısının modelleme yeteneğinin bir kanıtı niteliğindedir. Pişmiş toprak ve fayansla yapılmış bazı hayvan modelleri ise oldukça yüksek bir sanat standardını sergilemektedir. Örneğin, seramik maymunlar, sincaplar ve papağanlar ile pişmiş topraktan köpekler ve boğalar bunların bazılarıdır. Diğer terakota eserler ise daha düşük bir sanat standardına sahip olup bu yaygın malzeme içerisinde çok yetenekli zanaatkarlarla sınırlı kalamamıştır. Bu malzemenin İndus ve Ganj vadilerinde sürekli olarak kullanılması, tarihsel sürekliliği izlememizi mümkün kılmaktadır. Arkeolojik kanıtlar, İndus kültürünün günlerinden başlayarak temsil ettiği tarihsel döneme kadar, sanatsal geleneğin sürekliliğini göstermektedir (Dıks-

hıt, 1939,s.43). Sir John Marshall, Maurya döneminde iki farklı heykeltarzının varlığını belirtmiştir. Birinci tarz, Mathura Müzesi'nde sergilenen Parkham heykelinde görülen eski Hint heykeltarzı geleneğidir. Bu tarz heykeldeki baş ve gövde o kadar simetriktir ki, dikey olarak ikiye ayrıldığında neredeyse tam bir simetri gözlemlenmektedir. Heykeltarzın figürün farklı yönlerini aynı anda kavrayamadığı veya öğelerden birini diğerleriyle uyum içinde birleştirememesine dair kanıtlar bulunmuştur. Diğer heykeltarzı ise Sarnath başkentinde temsil edilir ve heykellerde son derece gelişmiş bir modelleme sergilenmektedir. Bu tarz, Parkham heykelindeki ilkel işçilikle karşılaştırıldığında dikkate değer bir eşitsizlik göstermektedir. Parkham'daki heykeldeki belirgin özellikler, heykeltarzın henüz gelişmemiş teknikleri değil, yeni gelişmekte olan bir heykeltarzının temel özellikleridir. Bu özellikler; figürün yan ve arka tarafının ön tarafa tabi olması, kulağın yapay bir şekilde bağlanması, boyunun oranlarının kaba olması, karnın kasıtlı olarak büyütülmesi ve ayaklarda detaylı modelleme olmamasıdır (Banerji, 1934,s.113).

Mohenjo-Daroda bulunan Dancing Girl (Dans Eden Kız) adlı eser, yaklaşık 4500 yıl öncesine ait, insan eliyle yapılmış önemli bir sanat eseridir. 11 cm. uzunluğundaki bronz heykel, 1926 yılında bir Mohenjo-Daro evinden çıkarılmıştır. Heykelin yüzü, Afrika kökenli bir ifade taşımakta olup dudaklarında belirgin bir çıkıntı ve gözlerinde meydan okuyan bir ifade bulunmaktadır. Heykel, yaklaşık on beş yaşlarında bir kızını temsil etmekte olup kolları bileziklerle süslenmiş, ancak başka bir kıyafet ya da aksesuar bulundurmamaktadır (Kumar, 2022,s.101). Mohenjo-Darodan bilinen bronz dansçı kız heykeli, genç yerli denizkızının canlı bir izlenimini vermektedir. Wheeler, bu heykeli 'favori' olarak adlandırarak, kızın yüzündeki ifade ve duruşun eşsizliğine vurgu yapmaktadır. Bhirrana'da bulunan kırmızı bir seramik parça, Mohenjo-Darodaki bronz heykelle benzer bir duruş sergilemektedir. Bir diğer figür, Bhirrana zanaatkarının muhtemelen Mohenjo-Darodaki orijinal heykelle doğrudan bir ilişkisi olduğunu belirtmektedir. Figür, sağ eli kalçasına dayalı ve sol eli yanında asılı duran bir duruş sergiler. Bu nadir bulgu, Mohenjo-Darodanın Büyük Hamamı'nın diğer Harappan sitelerinde de benzer örneklerinin olduğunu gösterir. Bu nadir bulgu, Mohenjo-Darodanın Büyük Hamamı'nın diğer Harappan sitelerinde benzer örneklerinin olduğuna işaret etmektedir. Harappa sitelerindeki mühür metinlerinde "FISH" işaretlerinin bulunması da bu durumu doğrulamaktadır (Mahedevan, 2011,s.20).

Dans eden kız heykeli (Mahedevan, 2011,s.19).

Seramik parça (Mahedevan, 2011,s.19).

Mohenjo- Daro' dan gelen çok az sayıdaki taş veya bronz heykellerin neredeyse tamamı erkek figürlerini tasvir etmektedir. Genellikle çok az sayıda olan bu heykellere genellikle bir cübbe ile giydirilmiştir. Bu cübbenin yalnızca sol omuzu örttüğü görülmektedir. Bu giyim tarzının, keşişler ve dini görevi olanlar tarafından benimsendiği düşünülmektedir. Figürler genellikle bir topuk üzerinde çömelir vaziyette gösterilirken bu pozisyon, bir tanrının önünde saygı veya yalvarma anlamına gelmektedir. Sağ kalan başlar genellikle sakallıdır ve saçlar düzenli veya makara şeklinde tasvir edilmiştir. En önemli örneklerden biri Rahip Kral adı verilen heykeldir. Bu heykel, düzgün taranmış saçları ve sırtına kadar uzanan yonca desenli bir cübbe ile görülmektedir. Yonca deseni, dini öneme sahip bir motif olarak kabul edilmiş olabilir ve çeşitli dini anlamlarla ilişkilendirilmiştir. Ayrıca, yoncanın gökyüzü kıyafeti üzerindeki yıldızları temsil etmiş olabileceği düşünülmektedir (McIntosh, 2008,s.280).

Rahip-Kral Heykeli (Patel, 2022,s.48).

1.7.Mühürler

İndus Vadisi Uygarlığı'nda karşılaşılan mühürlerin çoğu, İndus yazısıyla kazınmış bir dizi işaret, bir çizim veya bunların bir birleşimi ile oyulduğu görülmektedir. Mühürler, İndus yazısıyla kazılmış semboller veya desenlerden oluşmaktadır. Bu yazıtların çözümü henüz tam olarak yapılamamıştır çünkü dil bağlamı eksikliği ve sembol kombinasyonlarının net bir anlamı olmaması çözümü zorlaştırmaktadır. Mühürlerin genellikle mal sahipliğini işaretlemek için kullanılmış olduğu düşünülmekte ve bir tür işaret ya da barkod gibi işlev görmüş olabileceği anlaşılmaktadır. Ancak, görsel sembollerin metin içermemesi ve çeşitli yorumlara açık olması, her yorumcunun kendi görüşünü yansıttığı bir belirsizlik yaratmıştır (Doniger, 2009,s.75). İndus vatandaşlarının ekipmanı arasında genellikle benzersiz olan ünlü steatit mühürler bulunmaktadır. Bu mühürler, türlerinde ayırt edici ve kalitesiyle eşsiz olduğu görülmektedir. Tipik bir mühür, genellikle kenarları 1 ila 1.5 inç arasında değişen kare bir şekildedir ve kullanımı askıya almak için arka kısmında delik bulunmaktadır. Görülen bir diğer mühür yuvarlaktır, bu mühürlerde bir çıkıntının olduğu görülmektedir. Bu mühür Mezopotamya'daki silindir mühürlere benzemektedir. İndus mühürlerinin temel özgünlüğü, çoğunlukla daire şeklinde olan ve genellikle bir delikli çıkıntıya sahip olan, Güney Mezopotamya'da ve Pers Körfezi'ndeki adalarda (Failaka ve Bahreyn) bulunan mühürlerle karşılaştırıldığında ortaya çıkan benzerlik görülmektedir ve bu bölgelerin yabancı ticaret dünyası tarafından değiştirilen İndus etkisinin bir tür uzantısını temsil etmektedir (Wheeler,1966,s.37). İndus mühürleri, Mezopotamya kayıtlarında bulunan malzeme kültürü arasında en iyi şekilde temsil edilmektedir. Ayrıca, Ur (Sümer), Kish, Akkad ve İran'da bulunan oymalı karnelyen boncuklar da mevcuttur. Boncuklarda oyma işlemi İndus Uygarlığı ile başlamıştır. Silindirik ve segmentli fayans boncuklar, İndus sitelerinde bol miktarda bulunurken, bu tasarımlar İndus'un çöküşüyle kaybolmuştur. Mezopotamya'da bulunan Mezopotamya-İndus etkileşiminin tüm kanıtlarına rağmen, İndus Vadisi'nde bu tür bir ilişkiyi işaret eden çok az kanıt bulunmaktadır. Pers Körfezi'nden mühürler, batı metal tipleri, hayvan başlı iğneler, bakır balta-yontma aletleri ve

kare sakallı toprak kafalar, İndus yerleşimlerinde bulunmuştur. Ancak bunlar, Mezopotamya'da bulunan İndus malzemesinin kapasitesine uymamaktadır (Javonillo, 2010,s.70).

Kazılarda bu mühürlerin yanı sıra standart olarak adlandırılan ancak muhtemelen dekoratif bir sunak veya hatta tütsü yakıcısı olarak kullanılan karmaşık grotesk hayvan tasvirleri ortaya çıkmıştır. Bu tasvirlerde, bir adamın yüzü, bir filin gövdesi ve dişleri, bir boğanın boynuzları, bir koçun ön kısmı ve pençeli bir kaplanın arka kısmı gibi unsurlar bir araya gelmektedir. Bazen insan formları da eklenmiştir, ancak sunumlarının düşük kalitesi, batı Avrupa'nın paleolitik mağara sanatındaki insan ve hayvan figürleri arasındaki benzer eşitsizliği hatırlatmaktadır. Mohenjo-Darö'de üç örnek, sonraki Hindu dininin büyük tanrısı Siva'nın ilk örneğini temsil ettiği düşünülmüştür. Mühürlerin çoğunda, henüz tam olarak çözülememiş kısa bir yazıt da bulunmaktadır. Bu piktografik yazıtlar, Mezopotamya ve Mısır'dakinin tamamen farklı bir formunu sergilemektedir. Araştırmacılar tarafından kısa bir zaman ve mekânda, üç büyük uygarlığın tamamen farklı üç notasyon sistemi geliştirmesi ilginç bir durum olarak görülmektedir. Bu mühürlerin tam işlevi, üzerlerinde bulunan yazıtlar tamamen anlaşılincaya kadar belirsiz kalmaya devam etmektedir. Muhtemelen, balyalara ve diğer ticaret malzemelerine kil mühürleri damgalamak için kullanıldığı düşünülmüştür. Tekrarlanan yazıtların sınırlı olması bir zorluktur, ancak dini bir bağı olmadığı bilinmektedir (Wheeler, 1966,s.40). Üst sınıflar arasında Ana Tanrıça'ya olan ibadet, diğer dini uygulamaların merkezinde olmuş, terakota figürinlerle ve Harappa'dan gelen bir mühürde tanrıçanın rahminden çıkan ağaçla temsil etmektedir. Bir başka tablette ise pipal ağacının iki dalı arasında duran tanrıça figürü, muhtemelen aynı Ana Tanrıça'yı temsil etmektedir. Bu tabloda ibadet eden kişinin getirdiği keçi, bir kurban törenine katılan insanlarla birlikte görülmektedir. Pipal ağacının kutsallığı günümüze kadar sürerken, Ana Tanrıça ile ilişkisi aynı ölçüde devam etmemiştir. Hayvan kurbanı, özellikle keçi, Sakti ibadetinin belirgin bir özelliği olmuş ve bu, İndus dininden önemli bir miras olarak varlığını sürdürmektedir (Dikshit, 1939,s.5).

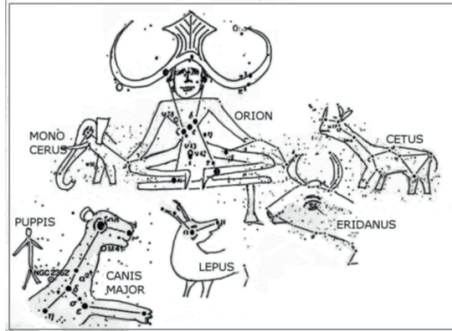

Pipal ağacıyla birlikte betimlenen bir tanrı figürü (Kenoyer, 1998).

Mohenjo Daro ve Harappa'daki daha önceki kazılardan elde edilen hayvan motifli yüzlerce mühür üzerine bazı kronolojik sıralama getirilmiştir. Örneğin, Mohenjo Daro'dan üç fil mührü, fil figürünün yanı sıra yazı oyma stillerini gösteren belirgin özelliklere sahiptir. En erken mührün kullanımdan dolayı aşınmaya uğradığı görülmektedir (a), mühür nispeten dar ve daha az açılı oyma ile düzensiz bir yönlendirme sergilemektedir ki bu, kullanımdan kaynaklanan aşınmadır, bir sonraki mühür (b) daha açılı oymaya sahiptir ancak hala aynı yönde yönlendirildiği görülmektedir. Son fil mührü sert yazı oymasına sahiptir, tüm işaretlerin aynı göreceli boyutta oyma ve dik yönlendirmesi görülmektedir (c) (Kenoyer, 2007,s.17). İndus mührülerinin ve mühür izlerinin önemli sayıda örneği Basra Körfezi bölgesinde ve modern Irak'ın derinliklerine kadar bulunmuştur ancak hiçbir Mezopotamya yazıtı, hiçbir İndus alanında ortaya çıkmamıştır (Farmer, Sproat & Witze 2004). Aşağıda görülen Yogi mühründe tanrı tasvirinde boynuz şeklindeki başlığı takmaktadır, Yama'nın sembolü olduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda bu tasvir Orion takımyıldızı ile ilişkilendirilen bir tanrı olduğu bilinmektedir. Gökyüzündeki takımyıldızlarını doğru bir şekilde yansıtan mühürdeki diğer hayvanlar ve detaylar ile dikkat çekmektedir. Bu detaylarda, Lord Ayyappa'nı Proto-Shiva olduğu düşünülen figürün, kaplanın sırtında duran bir adamın tasviri gibi unsurları görmek mümkündür. Bu tasvirler, İndus uygarlığına ait düşüncelerin belirgin bir şekilde gökyüzü ile ilişkilendirildiğini düşündüren bir kanıttır (Kumar, 2022,s.151).

Fil tasvirli Mühür (Kenoyer, 2007,s.25).

Yogi Mührü (Kumar,2022, s.151).

1.8.Figürinler

Khairpur ve Kathiawar'da yapılan araştırmalar sonucunda İndus Uygarlığına ait izlere rastlanmıştır. Khairpur'da bulunan kültürlerden birinin, Mohenjo-Daro'dan daha önce bir döneme ait olduğu düşünülmektedir. Bay Majumdar'ın keşfettiği iki büyük testi, İndus bölgesine özgü desenler taşımaktadır. Ayrıca İndus kültürüne ait diğer objeler de bulunmuştur. Batıdaki Lohmjo-Daro höyüğü de İndus kültürüne ait birçok eser barındırmaktadır. Aynı bölgedeki diğer alanlarda daha farklı boyalı seramikler ve yerleşimlere yakın bölgelerde buluntular ortaya çıkarılmıştır (Dikshit, 1939,s.9). Mohenjo-Daro'da gelen bakır tabletlerde, ağaçta duran kaplan veya kedigillerden olduğu bilinen figürler, geyiklerin tasvir edildiği figür ve bir geçit töreni yapıldığı üç bakır tablet bulunmaktadır. Aynı zamanda, kalıplanmış pişmiş topraktan yapılmış örneğin bir tarafında omzunun üzerinden yukarıya bakan bir kaplan veya kedigilin yer aldığı üçgen bir nesne bulunmaktadır (Şekil 2). Bu tabletlerde, gökyüzünde diğer üç hayvanın yer aldığı bir geçit törenini tasvir etmektedir. İndus Vadisinde bulunan tabletlerde "İnsan ve Kaplan" sahnesi dinamik bir anıyı temsil etmektedir. Sahnedeki insan ve kaplan birbirlerine bakmaktadır. İnsan çömelmiş veya diz çökmüş bir duruşta bulunurken, kaplanı nazik bir şekilde çağırarak işaret ederken tasvir edilmektedir. Bu mühür, Harappalı kişinin kaplanla etkileşimde bulunduğu bir anı yakalamakta ancak sahne şiddet içermemektedir. Kaplan sadece bakmaktadır ve kişi, tehditkâr olmayan bir şekilde ona doğru işaret etmektedir (Şekil 3). Bu sahne, sembolik işaretler aracılığıyla bütünsel bir hikâyenin temsili gibi görünmekte ve muhtemelen bir hikâye anlatımını sembolize eden bir anımsatıcı olabilmektedir. Ancak, bu hikâyenin içeriği tam olarak bilinmemekle birlikte, Chanhu-Daro'dan gelen bir mühür üzerinde daha fazla ipucu bulunabileceği düşünülmektedir (Possehl, 2008,s.141).

(Şekil 1) Mohenjo-Daro da bulunan bakır tablet (<https://www.harappa.com/content/indus-folklore-unknown-story-some-harappan->

(Şekil 2) Mohenjo-Daro da bulunan bakır tablet (Possehl, 2008,s.142).

(Şekil 3) Mohenjo-Daro da bulunan mühür (Possehl, 2008,s.143).

1.9. İndus Uygarlığının Çöküşü

Harappa'nın çöküşü hakkında çeşitli teoriler ortaya atılmıştır. Bu teorilerde Geç Dönem'in başlangıcındaki toplumsal bozulmaların dini ve ticareti sona erdirdiği düşünülmektedir. Değişen gömme uygulamaları farklı bir inanç sistemine işaret etmektedir. Kap mezarlarında kullanılan ek katmanlar ve değiştirilen cam yapımı ile boncuk delme teknikleri bunun örnekleridir. Kotdiji, Gumla, Nausharo ve Amri gibi şehirlerin bir kısmı yanmıştır. Araştırmacılara göre, yangının nedeni çevresel değişikliklerin, özellikle kuraklık ve nehrin yer değiştirmesi gibi, sosyal çalkantıların olmasıdır. Ancak bu teoriler çeşitli çelişkili kanıtlar ve yorum belirsizlikleri içermektedir. Sosyal nedenlerin, özellikle içsel politik mücadele gibi, Harappa elit sistemdeki görünür değişiklikleri hakkında tuğlalar bize çeşitli bilgiler sunmaktadır. Örneğin, MÖ 1800'den sonra İndus tuğla oranında belirgin bir standardizasyon kaybı gözlenmiş ve beş farklı geçişte oranlar değiştiği görülmüştür. Bu değişim, sivil kontrol yapılarında da görülmüş olup becerikli işçilerin şehirlerden uzaklaşmasına ve Harappa çekirdek yerleşim alanında bu becerilere olan kaybına neden olmuş olabileceği düşünülmüştür. Şehirlerin küçük köylere terk edilmesi, farklı meslek grupları arasındaki dengeyi ve karmaşık tuğla üretim sürecinde gerekli ölçek ekonomilerini bozması teoriler arasındadır. Şehirlerin birçok küçük köye

ayrılmasının, birçok köyün tamamen tuğla üretiminde eğitimli zanaatkârlardan yoksun kalmasına neden olduğu ve bunun da bu şehirleri en azından MÖ 1700'den itibaren sel tehlikesine karşı savunmasız bırakmış olduğu düşünülmektedir (Khan & Lemmen, 2013,s.7; Nandagopal, 2013,s.21). Marris'e göre bölgeden gelen iklim kayıtlarının eksikliği nedeniyle kuraklık teorisi zayıftır ancak Cambridge Üniversitesi'nde palaeoclimatolog olarak görev yapan bir araştırmacı ekibi olan Yama Dixit ve meslektaşları, Haryana, Hindistan'da bulunan İndus Vadisi bölgesinin kuzeydoğu kenarındaki Kotla Dahar adlı eski bir gölden alınan çökelti örneklerini incelemiştir. Araştırma sonucunda o dönemde yağışın dramatik bir şekilde azaldığını gösterdiği kanıtlanmıştır. Güney Asya'nın yaşamı için hayati olan muson döngüsünün bu bölgede yaklaşık iki yüzyıl boyunca neredeyse durduğunu öne sürülmüştür ve İndus Vadisi Uygarlığı'nın çöküşünün ardındaki nedenin büyük olasılıkla muson başarısızlığı olduğunu belirtilmiştir, ancak belirsizlikler olduğunu ve tarihlerin 100 yıl kadar sapma gösterebileceğini vurgulanmaktadır (Marris, 2014,s.1-2).

SONUÇ

İndus Vadisi Uygarlığı, su kaynakları etrafında gelişen ve MÖ 3200-MÖ 1300 yılları arasında Hindistan ve çevresinde varlık gösteren önemli bir uygarlıktır. Şehirler, gelişmiş drenaj sistemleri, mimari yapılar ve sulama gibi altyapılarla dikkat çekerken, karmaşık bir ticaret ağına sahipti. Mohenjo-Daro ve Harappa gibi büyük şehirler, savunma duvarlarıyla çevrilmiş, genellikle kale ve alt şehir olarak ayrılmıştır. Bu uygarlığın belirgin özelliklerinden biri, şehirlerin su yönetimi ve altyapıdaki başarısıdır. Ticaretin yanı sıra, tarım, dokuma, metal işleme ve el sanatları gibi sektörler de ekonomik temel oluşturmuştur.

İndus toplumunun, Mısır ve Mezopotamya gibi karmaşık devlet yapılarından farklılaşan özellikleri vardır. Diğer uygarlıklarla karşılaştırıldığında İndus halkının daha eşitlikçi bir sosyal yapıya sahip olabileceği, ortalama vatandaşların daha fazla kişisel özgürlüğe sahip olduğu ve yaşam koşullarının daha iyi olduğu düşünülmüştür. Gelişmiş drenaj sistemleri, bakımlı şehir planlamasıyla bu toplumun iyi organize edilmiş bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. İndus toplumunun tarım faaliyetleri, mevsimlere dayalı olarak yaz ve bahar mahsulleri şeklinde ikiye ayrılmıştır. Mahsul ekiminde ve hasatta muson yağmurlarının etkisi büyük olup, sulama sistemlerinin gelişmişliği sayesinde su kaynakları tarımda etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Bu durum, toplumun organizasyon yeteneğini ve tarımın ekonominin temelini oluşturduğunu göstermektedir. Bu toplumun, tıbbi uygulamaları hakkında elimizde bulunan bilgiler sınırlıdır ancak trepanasyon gibi cerrahi müdahalelere dair kanıtlar bulunmaktadır. Bu işlemin amacının tam anlaşılmadığı ve bu tür uygulamaların tıbbi başarıdan ziyade ölüm sürecini hızlandırmış olabilir.

İndus yazısı, Mısır hiyeroglifleriyle karşılaştırılabilecek bir sembolik yazı sistemine sahip olup, henüz çözülememiştir. Bu yazıdan ve mühürlerden elde edilen veriler, doğaya ibadet eden bir kültürün varlığını gösterir. Mühürlerdeki hayvan figürleri, bitki motifleri ve soyut semboller, dini inançları yansıtırken, tapınak yapıları bulunmamıştır. Ancak, “Büyük Hamam” gibi bazı yapılar, dini ya da toplumsal etkinlikler için kullanılmış olabileceği düşünülmüştür. Ancak diğer antik uygarlıklardan farklı olarak büyük tapınaklar ya da gösterişli mezarlar bulunmaması dikkat çekmektedir. Bu durum, İndus Vadisi'nin yönetim yapısının farklı bir biçimde örgütlendiğini ve belki de organik bir gelişim gösterdiğini ima etmektedir.

Harappa'nın çöküşüyle ilgili farklı teoriler öne sürülmüştür. Bu teoriler, toplumsal bozulmaların dini ve ticaretin sona ermesine yol açtığını, gömme uygulamalarındaki değişikliklerin yeni bir inanç sistemine işaret ettiğini öne sürer. Bazı şehirlerin yangınlarla tahrip olduğu, bu yangınların çevresel değişiklikler, kuraklık ve nehrin yer değiştirmesi gibi faktörlerle bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Ancak bu teorilerde çelişkili kanıtlar ve belirsizlikler vardır. Bunun yanı sıra, içsel politik mücadelelerin, Harappa'daki elit yapılar üzerinde değişikliklere yol açtığına dair bulgular da mevcuttur. MÖ 1800'den sonra, tuğla üretimindeki standartlaşmanın kaybı, işçilerin şehirlerden göç etmesine ve becerilerin kaybolmasına neden olmuş, bu durum şehirlerin daha küçük köylere bölünmesine yol açmıştır. Bu süreç, tuğla üretimindeki dengenin bozulmasına ve şehirleri doğal felaketlere karşı savunmasız bırakmıştır. Araştırmalar, muson yağışlarının azaldığını ve bunun İndus Vadisi Uygarlığı'nın çöküşüne yol açmış olabileceğini göstermektedir. Ancak bu teoriler de tarihsel belirsizlikler ve sapmalar içerdiği için kesin sonuçlar çıkarmak zordur.

KAYNAKÇA

- Bahar, H. (2021). *Eski Çağ Uygarlıkları*, Kömen Yayın Evi.
- Banerji, R. D. (1934). *Prehistoric Ancient Hindu India*. Blackie and Son (India) Limited, Warwick House, Bombay; Calcutta and Madras.
- Çağla, D. (2020). *MÖ3. Bin Yılda Hidrolik Uygarlıklardan Harappa'nın Sosyoekonomik Yapısı* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Çeliksaş, M. M. (2018). Hint Tarih Yazıcılığı ve Türk Tarihine Katkıları. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 120(236).
- Ceyhan, K. L. (2019). Harappa ve Mezopotamya Medeniyetleri Arasındaki Ticarete Dair Kanıtlar. *OANNES-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi-International Journal of Ancient History*, 1(1), 1–19. <https://doi.org/10.33469/oannes.5>
- Dikshit, K. N. (1939). *Prehistoric-Civilization-Of-The-Indus-Valley*.
- Doniger, W. (2009). *The Hindus an alternative history*. The Penguin Press.
- Farmer, S., Sproat, R., & Witzel, M. (2004). The Collapse of the Indus-Script Thesis: The Myth of a Literate Harappan Civilization. *Electronic Journal of Vedic Studies (EJVS)*, 11(2), 19–57.
- Habib, I. (2002). *The Indus Civilization:Including Other Copper Age Cultures and History of Language Change Till C.1500 B.C.* Tulika.
- <https://www.harappa.com/content/indus-folklore-unknown-story-some-harappan-objects>. (n.d.). Retrieved December 20, 2023, from <https://www.harappa.com/content/indus-folklore-unknown-story-some-harappan-objects>
- <https://www.harappa.com/slide/great-bath-mohenjo-daro-0>. (n.d.). Retrieved December 20, 2023, from <https://www.harappa.com/slide/great-bath-mohenjo-daro-0>
- Javonillo, C. J. (2010). Indus Valley Civilization: Enigmatic, Exemplary, and Undeciphered. *ESSAI*, 8(21), 67–75. <http://dc.cod.edu/essai/vol8/iss1/21>
- Kathjoo, R. (n.d.). *Indus Valley Civilization* ((Dean Academics “GVEI)).
- Kenoyer, J. M. (1995). Ideology and Legitimation in the Indus State as revealed through Symbolic Objects. In K. Lashari (Ed.), *The Archaeological Review* (Ibrahim, Asma, Vol. 4, pp. 87–131).
- Kenoyer, J. M. (1997). Trade and Technology of the Indus Valley: New Insights from Harappa, Pakistan. *World Archaeology*, 29(2), 262–280.
- Kenoyer, J. M. (1998). *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization*. Ameena Saiyid, Oxford:Oxford University Press. <https://archive.org/details/ancientcitiesofi-000keno/page/n3/mode/1up?q=temple>
- Kenoyer, J. M. (2006). *Cultures and Societies IndusTradition*. 21–48.
- Kenoyer, J. M. (2007). Ancient Sindh. *Annual Journal of Research*, 9, 7–30.

- Khan, A., & Lemmen, C. (2013). Bricks and urbanism in the Indus Valley rise and decline. *Manuscript Submitted to the American Journal of Archeology*, 7, 1–13. <http://arxiv.org/abs/1303.1426>
- Kumar, R. J. (2022). *New Interpretatipons On Indus Valley Civilization*.
- Mahedevan, I. (2011). The Indus Fish Swam in the Great Bath: A New Solution to an Old Riddle. *Bulletin of the Indus Research Centre*, 2.
- Marris, E. (2014). Two-hundred-year drought doomed Indus Valley Civilization. *Nature| News*, 1–2. <https://doi.org/10.1038/nature.2014.14800>
- McIntosh, J. R. (2008). *The Ancient Indus Valley New Perspectives*. Library of Congress Cataloging. www.abc-clio.com
- Nandagopal, P. (2013). *Harappans and their Mesopotamian Contacts*. 1–27. <https://www.researchgate.net/publication/339739789>
- Patel, S. S. (2022). Bronze Age Urban Experiment Archaeologists debate who ruled the cities of the ancient Indus Valley. *Archaeology*.
- Possehl, G. L. (2008). Indus Folklore: An Unknown Story on Some Harappan Objects. *BAR International Series 1826*, 140–144.
- Rao, R. P. N. (2018). The Indus Script and Economics. Arole for Indus Seals and Tablets in Rationing and Administration of Labor. *Appered in Walking with the Unicorn: Social Organization and Material Culture in Ancient Sout Asia.*, 518–525.
- Robinson, A. (2015). Ancient Cilivization: Crocking the Indus script. *Nature|News Journal*, 526, 499–501.
- Stein, B. (2021). *Hindistan Tarihi* (Zengilli, Silya). İnkılap Yayınevi.
- Uesugi, A., Uesugi, A., Dangi, V., Rajesh, S. V., Jamson, G., & Nagae, T. (2018). Current Research on Indus Archaeology. *South Asian Archaeology Series 4*, 4.
- Wheeler, M. (1966). *Civilizations of the Indus Valley and beyond*. Thames and Hudson.

BÖLÜM 2

1952 HASANKALE (PASINLER) DEPREMİ

Recep ARSLAN^{1},
Hakan TÜRKKAN²*

1 * Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta: receparslan@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4389-692x

2 ** Doç. Dr., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E posta: hakanturkkan@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2681-6230

Giriş

Anadolu coğrafyası, tektonik bakımından oldukça hareketlilik arz eder. Bundan dolayı da coğrafyada, tarih boyunca sıklıkla yıkıcı depremler yaşanmıştır. Anadolu'da deprem yaratan aktif fay hatları dikkate alındığında özellikle Kuzey Anadolu Fay Zonu ile Doğu Anadolu Fay Zonu'nun yakın tarihte her yönüyle ağır bilançosu olan depremler ürettiği gözlemlenmiştir. Doğu Anadolu, Arap- Afrika levhası ile Avrasya levhaları arasında süregelen kıtaların çarpışmasının sonucu kuzey- güney yönünde sıkışarak deformasyona uğramaktadır. Bölgedeki depremler, bu tektonik hareketin bir neticesidir. Bölge, batıdan yapısal olarak Kuzey Anadolu Fayı tarafından sınırlandırılır (MTA Genel Müdürlüğü, 2004: 6- 7).

Erzurum coğrafyası, depremler bakımından aktiftir. Büyük çoğunluğu ikinci derece deprem kuşağında kalan alanın bir kısmı da birinci derece deprem kuşağında bulunmaktadır (Gök, 2011: 70). Erzurum, jeolojik açıdan Doğu Anadolu sıkışma sisteminin bir sonucu olan doğrultu atımlı fayların yoğun olduğu bir coğrafyada yer alır. Erzurum coğrafyasında Erzurum Fay Zonu, Palandöken Fay Zonu ve Pasinler Fay Zonu gibi fay hatları bulunmaktadır (TMMOB, Erzurum Raporu- 5: 3- 6). Bu fayların her biri deprem üretme potansiyeline sahiptir. Bunlardan Erzurum Fay Zonu; Nenehatun, Dumlu ve Börekli Segmentleri'nden oluşan toplam 63 km uzunluğunda aktif bir fay zonedir (Güler ve Diğerleri, 2023: 112). Erzurum havzasının kuzey ve kuzeydoğusunda kalan faylar daha uzundur. Bunlar Aşkale- İspir, Erzurum- Tortum, Horasan- Narman yöresi olmak üzere belirli alanlarda zonal gidiş sunmaktadırlar. Erzurum Fayı, bölgenin en uzun aktif fayı niteliğindedir. Bu fayın kuzeydoğu devamında Dumlu- Tortum ve Horsan- Narman yöresinde de uzunlukları birkaç 10 km'yi geçen çok sayıda aktif fay vardır. Aşkale- İspir arasında sol yönlü doğrultu atımlı bir fay zonu yer alır. Erzurum havzası- Çat- Tercan arasında ise doğu batı doğrultusunda uzanan bindirmeler çoktur (MTA Genel Müdürlüğü, 2004: 6- 7).

Erzurum ve civarı tarih boyunca yoğun depremlere maruz kalmıştır. Kayıtlara göre Erzurum'da 1268 yılında 15 bin can kaybı yaşanan bir deprem gerçekleşmiştir. 1458'de 32 bin insanın öldüğü kaydedilen bir deprem söz konusudur. Bölgede 1482 ve 1484 yıllarında iki büyük deprem yaşanmıştır. 1790, 1794, 1843, 1844, 1850, 1852, 1859 ve 1866 depremleri yine coğrafyayı etkileyen önemli depremlerdendir (Satılmış, 2016: 35- 103; TMMOB, Erzurum Raporu- 5: 3- 6). Yukarıda tarihleri verilen depremlerin birçoğu yıkıcı nitelikte olanlardır. 20. yüzyıla girildiğinde bölgede büyük deprem felaketlerinin tekrar ettiği görülür. Bu bağlamda 13 Eylül 1924'te meydana gelen ve merkez üssü Pasinler olan deprem, geniş bir coğrafyayı etkilemiştir. Depremin büyüklüğü 6 ile 7 şiddeti arasında tahmin edilmiştir. Bir dakika süren zelzele, Erzurum Merkez, Pasinler, Narman, Hınıs ve Tortum ilçeleri ile Ardahan ve Kars çevresinde hasar oluşturmuştur. Depremde en az 174 kişi can vermiştir. Depremden

sonra Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa, bölgeye bir ziyaret gerçekleştirmiş, halkın sorunlarını dinlemiştir (Ortak, 2002:191- 192). 3 Ocak 1952'ye gelindiğinde merkez üssü Hasankale olan yıkıcı bir deprem daha gerçekleşmiştir. Yine 30 Ekim 1983 tarihinde merkez üssü Horasan İlçesi olan 7,1 şiddetinde bir deprem meydana gelmiş ve bu depremde 1.159 kişi hayatını kaybetmiştir (Yüksel, 2019: 47). Geçmişte önemli depremlerin yaşandığı Erzurum coğrafyasında, gelecekte de büyük depremlerin yaşanılması beklenmektedir (Anadolu Kılıç, 2021:67).

Diğer taraftan Erzurum kent merkezi zemini alüvyon olan kentlerdendir. Deprem dalgaları, bu tür zeminler tarafından büyütülerek yapılara iletilir. Zemin büyütmesi olarak tanımlanan bu durum, deprem olduğu takdirde zayıf zeminler üzerinde yer alan yapıların daha şiddetli olarak sarsılacağını, sonuçta hasar oranının fazla olacağını göstermektedir. (TMMOB, Erzurum Raporu- 5: 6). 1952 Hasankale Depremi üzerine yapılan bu çalışma zaman bakımından depremin yaşandığı tarih olan 3 Ocak 1952'den depremin yaralarının büyük oranda sarıldığı 1952 yılı sonu ile sınırlandırılmıştır. Coğrafya bakımında da depremin etki alanı olan Pasinler ve çevresi ile kısıtlanmıştır. Çalışmanın bölge deprem tarihi ile yapılmış olan araştırmalara küçük de olsa katkı sunması hedeflenmiştir.

1952 Hasankale (Pasinler) Depremi'nin Meydana Gelmesi

3 Ocak 1952 tarihinde Erzurum ve havalisini etkileyen ve artçılar ile devam eden deprem olmuştur. 20 saniye kadar süren ilk deprem, sabah saat 08.05'te gerçekleşmiştir. Deprem sekiz şiddetinde ve Richter ölçeğine göre 5,8 büyüklüğündedir (www.koeri.boun.edu.tr). Bu depremin ardından birer saat ara ile sekiz ve 13 saniye devam eden birkaç deprem daha meydana gelmiştir. Depremin artçıları günlerce devam etmiştir. Deprem, Erzurum Merkez'de herhangi bir hasar yapmamışsa da, halk korkuya kapılmıştır. Depremde en fazla hasara uğrayan ilçe, Pasinler olmuştur. Kazalardan alınan ilk malumatlara göre hasar ve zaiyat şu şekildedir: *"Filişli Köyü'nde 13 ev kısmen harap olmuştur, köyde can kaybı yaşanmamıştır. Pasinler'in Merkez kısmında da can kaybı yaşanmamıştır. Pasinler'de 503 ev kısmen yıkılmıştır. Pasinler'e bağlı Üküümü, Aha, Ezirnik, Kalbulas, Müceldi, Hins, Kurnus, Tizgi, Sürbehan, Tuvans ve Sansor köylerinde hasar ve insan kaybı fazladır."* 3 Ocak 1952 tarihinde saat 15.00'a kadar gelen bilgilere göre 38 can kaybı ve 92 yaralı mevcuttur. Vali, Kolordu Komutanı, Bayındırlık, Sağlık ve Emniyet müdürleriyle sağlık ekipleri deprem bölgesine gitmiştir. İlk yardım olarak il merkezinden 500 çadır, Pasinler İlçesi'nden de 60 çadır gönderilmiş ve felaketzedelere dağıtılmıştır. Hasankale (Pasinler) Depremi felaketzedelerine ilk yardım olarak Bayındırlık Bakanlığı, sel ve deprem felaketleri için ayrılmış olan tahsisattan 10 bin lira göndermiş, ayrıca Ankaradan bir mühendis meydana gelen hasarı ve felaketzedelerin iskân durumunu mahallinde tektik etmek üzere Erzurum'a hareket etmiştir. Gerekli yardımların mümkün olduğu kadar çabuk ve kolaylıkla yapılabilmesi

için Karayolları Erzurum Bölge Müdürlüğü'ne yolların açık bulundurulması hakkında talimat verilmiştir. Kızılay tarafından depremin ilk günü 10.000 lira, 1.000 çadır ve 600 kişilik pansuman malzemesi gönderilmiştir. Orman Genel Müdürlüğü, Sarıkamış bölgesinden felaket mıntikasına kereste yollamak için yaptığı tetkikatı bitirmiştir. Sevkiyatın hızlı bir şekilde başlatılması planlanmıştır (Milliyet, 4 Ocak 1952: 1, 7). Yukarıda söz edilen yardımlar ve hazırlıklar depremin meydana geldiği ilk gün ve ilk yedi- sekiz saatlik süreçte gerçekleşmiştir. Depremin sabah saatlerinde olması, halkın depreme uykuda yakalanmaması ve ilk müdahalenin erken yapılabilmesi anlamında önemlidir. Diğer taraftan kışları oldukça sert bir iklime sahip olan Erzurum coğrafyasındaki depremin ocak ayı başlarında meydana gelmesi de depremzedeler için talihsizlik olmuştur. Erzurum Valisi depremden dört gün sonra yaptığı açıklamada depremin sabah olmasının Allah'ın büyük bir lütfu olduğunu, ilk salıntıda herkesin dışarı fırladığını ve bu sayede can kaybının az olduğunu ifade etmiştir. Vali, depremden iki saat sonra yardım ekiplerinin deprem mahalline intikal edip, halkın yardımına koştuğunu belirtmiştir. Vali, depremden sonra hava sıcaklığının -20 derecenin altında seyrettiğini, fakat depremzedelerin soğuktan hasta edilmediğini açıklamıştır. Vali, tamamen yıkılan köylerde halkın canlarını, hayvanlarını, evlerini, yiyeceklerini, giyeceklerini, tohumlarını ve ne varsa hepsini kaybetmişlerdir demiştir. Vali, baharda köyleri yeniden inşa edip, halkı üretici konumuna getirmeyi amaçladıklarını söylemiştir (Milliyet, 8 Ocak 1952: 1, 7).

Deprem sonrasında TBMM'den belediyelerden, sivil toplum kuruluşlarından ve hatta yurt dışı yabancı makamlardan depremzedelere taziye dilekleri iletilmiştir. Bu bağlamda Erzurum'un uğradığı deprem felaketi dolayısıyla İstanbul Valisi ve aynı zamanda Belediye Başkanı olan Prof. Fahrettin Kerim Gökay, Erzurum Valisi Cemal Göktaş'a aşağıdaki telgrafi göndermiştir: "*Erzurum'un uğradığı zelzele felaketi dolayısıyla İstanbul'un teessür ve elemelerini ve kederlerinize ortaklık duygularını bildiririm.*" (Milliyet, 5 Ocak 1952: 7). 7 Ocak 1952 tarihinde TBMM oturumunda Sivas Milletvekili Nâzım Ağacıkoğlu ve Erzurum Milletvekili Enver Karan, TBMM'nin depremzedelerin acılarını paylaştığı ve depremzedelerin yanında olduğu yönünde bir bildiri yayınlanmasını talep etmişlerdir. Mecliste yapılan oylama sonucunda taziye yönünde bir bildiri yayınlanması kararı alınmıştır (TBMM Tutanak Dergisi, 7 Ocak 1952. D. 9, C. 12, B. 23, s. 22). Böylelikle TBMM'nin depremzedelerin yanında olduğu gösterilmiştir. Diğer taraftan yurt dışından da gelen taziye mesajlarına dair kayıtlar vardır. 28 Ocak 1952 tarihinde Malta Fahri Başkonsolosu F. K. Golcher, Londra Türk Büyükelçiliği'ne gönderdiği telgraf ile Erzurum ve civarında meydana gelen deprem felaketi münasebetiyle derin ve samimi üzüntüsünün Cumhurbaşkanı ve Başbakan'a iletilmesini istemiştir (CCA.30.1.0.0.61.374.4).

Deprem Sonrası Alınan Önlemler ve Yapılan Yardımlar

4 Ocak 1952 tarihinde resmi yetkililerce yapılan açıklamaya göre zarar gören alanlar, hasar miktarı ve yapılan yardımlar şu şekildedir: “*Deprem merkezi Hasankale olarak tespit edilmiştir. İlçe Merkezi ve Merkez Bucağı'na bağlı 18 köyde tahribat fazladır. Özellikle Üğümü, Bulas, Kurnuş, Hins ve Serçeboğazi köylerinde oturulacak ev kalmamıştır. Bu köylerde can kaybı 68 idi. Deprem sonrası 10 kişiye de ulaşılamamıştır. Bu köyler de dahil diğer köylerde 250 yaralı tespit edilmiştir. Yaralıların tedavilerine başlanmış, bunlardan 52'si Erzurum Hastanesi'ne nakledilmiştir. Mülki ve askeri beş sağlık ekibi derhal faaliyete geçmiştir. Ayrıca jandarma ve süvari birlikleri depremzedelerin yardımına sevk edilmiştir. Kızılay'ın ve Valiliğin çadır ve yiyecek yardımı hızla yapılmıştır. Erzurum Valisi, Vali Yardımcısı ve Kolordu Komutanı deprem mahallerinde incelemelerine devam etmiştir. Kızılay Genel Merkezi'nden bildirildiğine göre, depremin ilk günü depremzedelere yapılan yardıma ilave olarak 4 Ocak 1952'de Pasinler Kızılay Cemiyeti Başkanlığı'na 5.000 lira ve 500 çadır gönderilmiştir.” Yukarıda ismi geçen köyler, 1924 depreminde de ağır hasar almıştı (Milliyet, 5 Ocak 1952: 1, 7).*

1952 Hasankale Depremi ile Pasinler Merkez Bucağı ile bucağa bağlı 18 köyde büyük yıkım olmuştur. 5 Ocak 1952 tarihinde yapılan son tespitlere göre 92 can kaybı ve bütün köylerde 240 yaralı vardır. Ağır yaralı olanlardan 70 kişi Erzurum Hastanesi'ne sevk edilmiştir. Deprem ardından zarar gören köylere devamlı olarak sağlık ekipleri ve askeri kurtarma müfrezeleri gönderilmiştir. Kurtarma ekipleri, enkaz kaldırma çalışmaları ile beraber depremzedelerin eşyalarını da yıkılan binalardan çıkarmıştır. Felaketzedelere gönderilen gıda maddeleri ve çadırlar günü gününe köylere gönderilmiş, böylece açıkta kimse bırakılmamıştır. Diğer taraftan halk, kendileri ve hayvanları için baraka inşa etmek üzere mamul kereste beklemektedir. Erzurum ve Hasankale'deki askeri birliklerin deprem bölgesinde dolaşarak yaptıkları yardımlar ve generallerin bu konuda gösterdikleri hassasiyet deprem bölgesinde büyük bir takdir ve şükranla karşılanmıştır. Depremzedelere 5 Ocak 1952 tarihi öncesine kadar gönderilen yardımlara ilave olarak, Kızılay Genel Merkezi'nden 500 çift ayakkabı, 250 battaniye, 1.340 çift çorap, 500 ceket, 450 pantolon, 400 palto, 550 manto, 600 kat çamaşır, 635 fanila, 250 mintan, 740 kazak; 300 entari, 300 eteklik, 250 kadın tayyörü; 100 gemici feneri, beş ton çivi ve 10 kilo çay gönderilmiştir. Erzurum Valisi emrine gönderilen bu giyecek ve yiyecek maddesi, 5 Ocak 1952 tarihinde teslim edilmiş ve hızlı bir şekilde dağıtımına başlanmıştır (Milliyet, 6 Ocak 1952: 1, 7). Ayrıca, 6 Ocak 1952 tarihinde Bayındırlık Bakanlığı, depremzedelere yardım için tahsis ettiği 100 metreküp keresteyi Bafra Orman İşletme Müdürlüğü'nden kamyonlarla deprem bölgesine sevk etmiştir (Milliyet, 7 Ocak 1952: 1).

Depremden kısa bir süre sonra sismik incelemelerde bulunmak üzere, sismoloji uzmanlarının bölgeye geldiği gözlemlenmektedir. Bu bağlamda Pasinler'de meydana gelen depremle ilgili ilmi incelemelerde bulunmak üzere Er-

zurum ve Pasinler'e gönderilecek olan İTÜ Sismoloji Enstitüsü'nden İsviçreli Prof. Franz Joz Roesli'nin bu yerdeki ikinci yasak bölgeye girmesine izin verilmesi İçişleri ve Milli Eğitim Bakanlıklarının yazıları üzerine 12 Ocak 1952'de Bakanlar Kurulu'nda kararlaştırılmıştır (CCA.30.18.1.2.127.98.9). Yine Avusturyalı Jeolog Dr.Ervin Lahn'ın Erzurum- Pasinler deprem bölgesinin jeolojik durumu ile ilgili ikinci yasak bölgelere girmesi ve araştırma yapması söz konusu olmuştur. Bu araştırmaya izin verilmesi hususunda Millî Savunma ve İçişleri Bakanlıklarının uygun görüşü üzerine Bakanlar Kurulu'nca 26 Mayıs 1952'de kararlaştırılmıştır (CCA.30.18.1.2.129.42.11).

Depremın hemen ardından devlet eliyle evler yapılmaya başlanmıştır. Bunun yanında halkın da kendi evlerini yapabilmesi için destek verilmiştir. Bu bağlamda depremde topluca felakete uğramış Hasankale (Pasinler) İlçesi köylerinde muhtaç durumda olanlara tamir edecekleri ve yeniden yapacakları evleri için parasız dikili ağaç veya en yakın Orman İşletmeleri istif yerlerinden yalnız kesme, taşıma ve imal masrafları karşılandığında tomruk veya kereste verilmesi Tarım Bakanlığı'nın 10 Ocak 1952 tarihli yazısı üzerine Bakanlar Kurulu'nca 15 Ocak 1952'de kararlaştırılmıştır (CCA.30.18.1.2.127.100.16).

12 Ocak 1952 tarihinde Erzurum milletvekilleri beraberlerinde Erzurum Valisi Cemal Göktan ile deprem mahalline giderek alınan tedbirleri görmüşler, incelemelerde bulunmuşlar ve halkın sorunlarını dinlemişlerdir. Milliyet Erzurum Muhabiri, deprem bölgesinde incelemelerde bulunmuş olan vekiller ile Erzurum'da bir görüşme gerçekleştirmiştir. Vekiller, mülakatta Erzurum Valisi Cemal Göktan, İkinci Ordu Müfettişi Orgeneral Nurettin Baransel ve Erzurum Hastanesi hekimlerinin göstermiş oldukları gayret ve aldıkları tedbirlerin isabetinden ötürü kendilerine karşı teşekkür hissi duyduklarını belirtmişlerdir. Deprem münasebeti ile Erzurum'a gelen Kızılay Müfettişi Adnan Göksütüven 6 Ocak 1952'den itibaren deprem bölgesini dolaşmıştır. Müfettiş, Kızılay Kurumu'na düşen vazifelerin ifası ile mahallinde bizzat ilgilenmiştir. 13 Ocak 1952 itibari ile depremde zarar gören köylerin adedi, insan ve mal kaybı ve yapılan yardımların son durumu şöyledir: *"3 Ocak 1952'de meydana gelen ve Pasinler'in 37 köyünü etkileyen depremde bir kısım binaların ayakta kalmasına sebep, donun mevcudiyetidir. İnsan zaiyatı, dört köyde 100 civarındadır. Hayvan zaiyatının miktarı 13 Ocak itibari ile tespit edilememiştir. Bu köylerden iki tanesi insan ve hayvan kaybı vermemesine rağmen, tamamen harap olmuştur. Diğer köylerde bina tahribatı %80'dir. Pasinler Merkez İlçesi'nin çökmeye meyilli evleri de bu nispet dahilindedir. Hastaneye yatırılan 96 kişinin tedavisine devam edilmektedir. Bunlardan 34'ü taburcu edilmiştir. Tamamen harap olan dört köye 600 ve Pasinler Merkez İlçesi'ne 400 metreküp zeminlik ve baraka inşası için mamul kereste verilmiştir. Dört köyde dört tabur asker sıhhiye ve istihkam birlikleri ile çalışmaktadır. Bu dört köyde baraka inşası bitmek üzeredir. 12 Ocak günü Pasinler Merkez İlçesi'ne aynı hizmetlerin ifası için Erzurum'dan bir alay sevk edilmiş, Pasinler'e varmış ve 13 Ocak 1952 itibari ile vazifeye başlamıştır. Merkez*

İlçesi'ne bir vagon kömür, 200 ton çam odunu, 15 vagon verilmiş olup, 25 vagon daha temin edilecektir. Pasinler Merkez İlçesi'ndeki muhtaçlara dağıtılmak üzere günde 1.000- 1.500 ekmeğe gönderilmektedir. Diğer köylere de soba ve iyaşe yardımı yapılmıştır. Deprem bölgesine 13 Ocak 1952 tarihine kadar 2.250 çadır gönderilmiştir. Sağlık ve bayındırlık görevlileri sahada ara vermeden çalışmaktadır. Deprem bölgesinde çadıra, yakacağa, giyim eşyasına, kereste ve paraya çok ihtiyaç vardır. Hava sıcaklığı geceleri -25 ile -26 derecelere düşmektedir. Bu yüzden çadırlardaki binlerce insanın hasta olmasından korkulmaktadır. Deprem bölgesindeki Kızılay Müfettişi merkezden 500 şişe penisilin, 3.000 tablet sufamit, 500 kilo DDT talep etmiştir” (Milliyet, 14 Ocak 1952: 1, 7).

Deprem bölgesindeki vatandaşların acil ihtiyaçları sadece yeme ve giyinme ihtiyaçları ile sınırlı değildi. Hava sıcaklıklarının çok düşük olması nedeniyle, depremedelerin bir an önce korunaklı yapılara alınmaları gerekiyordu. Bu bağlamda Erzurum deprem bölgesinde en çok hasara uğrayan dört köyde istihkam birlikleri tarafından inşasına başlanan 10'ar gözlü barakalardan 17 Ocak 1952 akşamına kadar tamamlanan 10 barakaya, 635 vatandaş yerleştirilmiştir. Depremzedelere yardım amacıyla gönderilen dört tabura ilave olarak bir piyade alayı daha gönderilmiştir. Daha önce basına yansıyan askeri yardımlara ilave olarak 17 Ocak 1952'ye kadar 94 ev, 12 ahır enkazı kaldırılmış ve 235 ton eşya kurtarılmıştır. Kış şartlarında çalışmaların güçlüğüne rağmen askeri birlikler tarafından halka yardım yapılmakta ve sıcak yemek verilmektedir. Kızılay çadırlarının üstüne askeri çadırlar geçirilmek suretiyle çadır altında barınma sağlanmaktadır (Milliyet, 20 Ocak 1952: 7). 18 Ocak 21.02'de Erzurum'da beş saniye süre ile devam eden şiddetli bir deprem meydana gelmiştir. 3 Ocak'ta gerçekleşen deprem felaketinden itibaren panik içinde bulunan halkın, korkusu artmıştır. Erzurum'da hava sıcaklığı bu süreçte -16 civarındadır (Milliyet, 19 Ocak 1952: 7).

Deprem Bölgesine Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Yaptığı Ziyaret

Deprem bölgesinde halkın acil ihtiyaçları hızla sağlanırken, Cumhurbaşkanı Celal Bayar bizzat deprem bölgesine gidip incelemelerde bulunmaya karar vermiştir. Cumhurbaşkanı, depremedeler için Ankaralıların topladığı 125 bin lirayı ve vagon dolusu eşyayı da beraberinde deprem bölgesine götürmüştür. Bayar, beraberinde TBMM Başkanı Refik Koraltan, Bayındırlık Bakanı Kemal Zeytinoğlu, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Nuri Yamut olduğu halde 18 Ocak 1952 tarihinde 16.05'te Ankaradan kalkan posta trenine bağlanan özel bir vagon ile Erzurum'a hareket etmiştir. Cumhurbaşkanı ve yanındakiler, Başbakan Adnan Menderes'in de içinde olduğu kalabalık devlet erkani ve halk tarafından “*yolunuz açık olsun*” nidaları ile Ankara Garı'ndan uğurlanmıştır. Depremzedeler için Anakara Yardım Komitesi tarafından toplanan paranın 100 bin lirası Erzurum Ziraat Bankası üzerine keşidesi ve Cumhurbaşkanı emrine tanzim edilmiş bir çek, garda Yardım Komitesi Başkanı ve Ankara Belediye Başkanı Atif Benderlioğlu tarafından Cumhurbaşkanı'na verilmiştir. Yine

yardım komitesi adına Cumhuriyet Merkez Bankası tarafından bağışlanan 25 bin lira kıymetinde giyim eşyası ve Ankara Madeni İşletme Sanatkarları Derneği'nin yardımı olarak 284 parça soba, boru, mangal, bir sandık çivi ve 255 lira Cumhurbaşkanı'nın emrinde olarak katarla bağlanan vagonlara sevk edilmiştir. Ankara Belediye Başkanı, çeki Cumhurbaşkanı'na takdime ederken *"lütfen kabul buyurarak Erzurumlu felakete uğrayan kardeşlerimize götürmek zahmetini ihtiyar buyurduğunuz bu küçük armağanla birlikte onlara Ankaralı hemşehrilerimizin selamlarını, sevgilerini lütfen ıblağ buyurmanızı şehir namına sizden rica ederim Sayın Başkanım"* demiştir. Çeki alan Bayar, *"bu yardımı sağlamak üzere gayret ve faaliyet gösteren size, bayan ve bay arkadaşlarıma teşekkürlerimi bildiririm. Bu işte çalışanların hizmetlerini takdir etmemek imkansızdır. Ayrıca yardımda bulunan vatandaşlarıma, devlet müesseselerine ayrı ayrı teşekkürlerimi bildirmenizi rica ederim. Bu büyük şefkat eserini sevinç ve memnuniyetle kabul ederek Erzurum'da kadirşinas Ankaralıların hissiyatına tercüman olmaya çalışacağım"* demiştir. Kızılay Genel Merkezi tarafından ek yardım olarak Cumhurbaşkanı'nı deprem bölgesine götüren posta trenine 26 balya içinde 850 takım çeşitli kıyafet, 154 palto, 100 kilo DDT, 20 kilo çay, 200 şişe penisilin ve 2.000 komprime sulfamid teslim edilmiştir. Kızılay Genel Merkezi tarafından 14 Ocak 1952'ye kadar deprem bölgesine 423.765 liralık yardım yapılmıştır. 14 Ocak tarihine kadar yapılan yardımlar arasında 350.000 lira kıymetinde 750 çadır, 52.000 lira kıymetinde 7.000 parça battaniye ve çeşitli giyecek, beş ton çivi, 30 kilo çay, 1.500 liralık penisilin sulfamid ve diğer ilaçlar vardır (Milliyet, 19 Ocak 1952: 1, 7).

Bayar'ın depremzedeleri ziyarete gelmiş olması, deprem mağdurları için sevindirici olmuştur. Cumhurbaşkanı Bayar, Başbakan'a Hasankale'den çektiği telgrafla deprem coğrafyasında hükümetin almış olduğu yerinde tedbirlerden dolayı memnuniyetini bildirmiştir. Deprem bölgesinde Cumhurbaşkanı'na refakat eden Anadolu Ajansı Muhabiri buradaki izlenimini aktarmıştır. Buna göre Cumhurbaşkanı, 20 Ocak günü öğleden önce depremden en çok zarar görmüş olan köyleri gezmiş ve iskân faaliyetlerini yerinde tetkik etmiştir. Cumhurbaşkanı yıkılmış evlerin yanı başında çadırlara ve zeminlik barakalara yerleştirilmiş depremzedelerle konuşarak geçmiş olsun dileklerini iletmiş ve ihtiyaçları ile yakından ilgilenmiştir. Depremde evleri ile birlikte tüm eşyalarını ve yiyeceklerini kaybetmiş olan Serçeboğazı, Hınıs, Kurnuç ve Kalbulası köyleri halkı, Cumhurbaşkanı'nı sevinçle karşılayarak devletin ve milletin felaketzede vatandaşlara yaptığı yardımlardan ve gösterdiği alakadan dolayı şükranlarını bildirmişlerdir. Cumhurbaşkanı, aynı zamanda gezilen köylerde çadırlı ordugâh kurarak halkın yardımına gelmiş, enkazı temizlemiş, çadırları kurmuş, iskân barakalarını yapmış ve halen tamamlamakta bulunan ordu istihkam ve piyade birliklerini de ziyaret etmiş ve çok kısa zamanda başardıkları işlerden dolayı erlere ve subaylara takdirlerini bildirmiştir. Bayar, Hükümetin ve başta Erzurum Valisi ile Pasinler Kaymakamı olmak üzere mahalli mülki

idarenin süratle aldığı başarılı önlemlerin deprem bölgesinde elle tutulan sonuçlar doğurmasından dolayı takdirlerini ifade etmiştir. 20 Ocak günü Bayar, depremden etkilenen köyleri gezerken, tüm köylerde halkın bütün ihtiyaçlarının giderildiği ve bundan dolayı devletin bütün organlarının hizmetine halkın minnet duyduğu sözlerini işitmiştir. Bayar, demokrasi idaresindeki devletin vatandaşlarının tüm ihtiyaçlarını karşılamaşının çok tabii olduğunu ifade etmiştir. Bayar, depremdede vatandaşlara kendi şahsi yakınlık ve muhabbet hislerinin yanında tüm Türk milletinin sevgilerini ve selamını da getirdiğini söylemiştir. Bayar, yanında TBBM Başkanı Refik Koraltan, Bayındırlık Bakanı Kemal Zeytinoglu, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Nuri Yamal, milletvekilleri, Erzurum Valisi, Ordu Müfettiş, Kolordu ve Tümen Komutanları ve Pasinler Kaymakamı olduğu halde deprem bölgesinde yaptığı tetkiklerde bölgenin ihtiyaçlarını gözden geçirmiştir. Bayar, 20 Ocak akşamı deprem bölgesinden Başbakan Adnan Menderese'ye bir teşekkür telgrafi çekmiştir. Bayar'ın, telgrafi çalışmalarındaki eksikliklere de değinmiş ve şöyle devam etmiştir: *“Ordu takdire değer hizmetlerine ekip halinde devam etmektedirler. Ordu Müfettiş Orgenerale ve Erzurum Valisi'ne teşekkür ettim. Bu hususta sarfedilen gayretleri hükümetin takdirle karşılayacağına eminim. Felaket görenler, milletimizin şefkatinden ve hükümetin yakın alaka ve tedbirinden çok mütehassistirler. Bu sayede teselli bulduklarını ifade etmektedirler. Oradayken bana bahsettiğiniz tedbir ve kararların tatbiki halinde bu mevzii felaket telafi edilmiş olacaktır. Muhabbetle gözlerinizden öperim.”* (Milliyet, 21 Ocak 1952: 1, 7).

Başbakan, Cumhurbaşkanının kendisine gönderdiği telgrafa cevaben aşağıdaki telgrafi çekmiştir: *“Hasankale'de zelzele felaketinin tahribatını gerek hükümetçe gerek mahallen alınan tedbirleri bizzat müşahade buyurmanız üzerine gönderdiğiniz teli teşekkürle aldım. Alınması gereken tedbirler hakkında yüksek işaretleriniz üzerine ehemmiyet ve dikkatle durulacağını arzdan müstağni addediyorum. Bu cümleden olmak üzere ihtiyaç olarak bildirilen toplamda 700 tonluk maden kömürünün 200 tonu yüklenmiş ve 500 tonu da bu akşam yüklenecektir. Ayrıca 1.000 metre mikabi kereste için Orman İdaresi'ne emir verilmiştir. Bedelinin ödenmesi yarın temin olunarak yola çıkarılacaktır. Gerek mahalli hükümet ve belediyeye gerek Ordu Müfettişliği Orgenerale gösterdikleri alaka ve gayretlerden dolayı izhar buyurulan yüksek takdir ve teveccüh dolayısıyla hükümetimizin de tercümanı olmak lütfunda bulunmanızdan en derin hürmetlerimle teşekkürlerimi arz ederim.”* (Milliyet, 22 Ocak 1952: 1, 7).

21 Ocak 1952 tarihi itibari ile yetkililerden edinilen bilgilere göre, deprem sonrasında korunaklı alanlara yerleştirilmeyen vatandaş kalmamıştır. Depremde ölen 94 vatandaşın başka, hava sıcaklığının gündüz dahi -18 olduğu deprem bölgesinde başka can kaybı yaşanmamıştır. Deprem sonrasında hastaneye kaldırılan 91 vatandaşın 52'si sağlığına kavuşmuş, tedavi altında 39 kişi kalmıştır. Deprem sonrasındaki günlerde sıhhi imdat faaliyetinden sonra sağlık personeli ile gereken sıhhi yardımlar mahallinde yapılmaktadır. Deprem bölgesinde köy-

lere 2.500 çadır dağıtılmıştır. Derhal dağıtılan 400 ton yakacakla, ısıtmakta olan çadırlardan başka ısıtılmış 40 vagon da, depremzedeler emrine tahsis edilmiştir. Deprem bölgesinde üç istihkam taburu, dört piyade taburu, özellikle ulaşım, inşaat ve yemek işlerinde büyük yardımlar sağlamaktadır. 1.000 metreküp kereste ile kış için daha mazbut zeminlik, barakalar inşasına devam edilmekte ve depremzedeler çadırlardan alınıp, barakalara yerleştirilmektedir. 12 ila 25'şer ailelik 11 barakanın en çok hasar gören muntıkada inşası bitirilmiş ve 485 kişi bu barakalara yerleştirilmiştir. Aynı bölgede hala çadırda bulunan 350 kişinin yerleşeceği diğer dört baraka da bitirmek üzeredir. Hasankale Kasabası'ndaki çalışmalar da ekip halinde sürdürülmektedir. Çok hasar gören köylerde, Valiliğin temin ettiği iase maddeleri modern vasıtalarla donmuş toprakları kazarak barakaları kuran askeri birlikler tarafından pişirilip, depremzedelere dağıtılmaktadır. İkinci ve üçüncü derecede hasar gören köylere, çadırlar ve yakacaklar ile beraber bazı önemli yiyecek maddeleri dağıtılmıştır. Ayrıca, ekmek dağıtımı da yapılmaktadır. Bu köylerde baraka inşası da kademe kademe yapılacaktır. İnşaat mevsiminin gelmesiyle kat'i yerleştirme faaliyetine geçilecektir. 21 Ocak 1952 tarihi itibarıyla acil ihtiyaç, bitmekte olan yakacak stoklarının yenilenmesidir. Bunun için yardım komitesi, verilen paralarla yakın bölgelerden odun ve bir miktar kömür teminine geçmiştir. Yapılan ve yapılmakta olan zeminlik barakalar da, Bayındırlık Bakanlığı'na temin edilecek olan su geçirmez bir madde ile kaplanacaktır. Zeminlik barakaların tüm deprem bölgesine yayılarak, çadırlarda hiçbir vatandaşın bırakılmaması planlanmıştır. 20 Ocak 1952 gecesini Hasankale'de geçiren Bayar, 21 Ocak günü Hasankale İstasyonu'nda ısıtılmış vagonlardaki halkı ziyaret ettikten sonra, beraberindeki heyetle öğleden sonra Erzurum'a hareket etmiştir (Milliyet, 22 Ocak 1952: 1, 7). Cumhurbaşkanı, 22 Ocak 1952 tarihinde öğleden sonra Erzurum Numune Hastanesi'ne giderek depremde yaralanmış ve halen hastanede tedavi görenleri ziyaret etmiştir. Bayar, akşam yemeğinde Orduevinin misafiri olmuştur. Cumhurbaşkanı, aynı günün akşamı posta trenine bağlanan hususi vagonuyla Erzurum'dan ayrılmıştır. Havanın çok soğuk olmasına rağmen, Bayar'ı kalabalık bir halk kitlesi uğurlamıştır (Milliyet, 23 Ocak 1952: 1, 7).

Menderes'in Celal Bayar'a gönderdiği telgrafta depremzedelerin hepsinin çadırdan zeminlik barakalara alınma çalışmasının tamamlanacağı yönündeki ifadeler, depremzedeleri sevindirmiştir. Ayrıca Hasankale'de istasyonda muvakkat iskân mahallesi vazifesini gören ısıtılmış vagonlara ilave olarak ısıtılabilen 10 vagon daha gönderilmiştir. Memleketin her yerinden depremzedelere yardım yapılması deprem bölgesinde memnuniyetle karşılanmıştır. Kars Valisi, Kars ahalisinin ilk etapta 30 bin liradan fazla yardım gönderdiğini belirtmiştir. Memleketin farklı noktalarından yapılan yardımlar ile Pasinlilerin daimi konutlarının yapımının hızlı ve depremzedelere fazla maliyet yüklemeyen tamamlanacağı kanısı oluşmuştur (Milliyet, 23 Ocak 1952: 1, 7). Fakat, ayrılan ödeneklere, meclis görüşmelerine ve basına yansıyan haberlere göre orta ve az

derecede hasar almış konutların inşası tamamlanamamıştır. Deprem konutlarının inşası için Temmuz 1952'de 900.000 liralık bir ödenek de sağlanmıştır. Bu bağlamda genel bütçeden karşılanmak üzere bayındırlık bakanlığı yer sarsıntısı ve diğer afetlerden zarar gören bölgelere yardım bölümüne 900.000 liralık ödenek eklenmesi ve bu paranın Pasinler deprem bölgesinde yaptırılacak evlere harcanması için Türk Kızılay Derneği'ne devredilmesi Bakanlar Kurulu'nca 21 Temmuz 1952 tarihinde kararlaştırılmıştır (CCA.30.18.1.2.129.55.4). Deprem evlerinin inşası hususunun meclise yansımalarına bakıldığında bu kaynak yeterli olmamıştır.

Bazı yetersizliklere rağmen, devletin ve halkın depremzedelere yardımları Erzurum temsilcileri tarafından minnetle karşılanmıştır. 28 Ocak 1952 tarihinde TBMM oturumunda Erzurum Milletvekili Bahadır Dülger, gündem dışı söz almıştır. Dülger, Erzurum ve Pasinler coğrafyasında hükümetin almış olduğu tedbirleri anlatan bir konuşma yapmıştır. Dülger, felaketin meydana gelmesinden kısa bir süre sonra gerek sivil gerekse askeri makamların süratle depremzedelerin yardımına koştuğu bildirilmiştir. Hükümetin yakın ilgisi dolayısıyla Erzurum halkının minnet ve şükranlarını meclise ıblâğ etmek istediğini söylemiştir (Milliyet, 29 Ocak 1952: 1, 7; TBMM Tutanak Dergisi, (7 Ocak 1952). D. 9, C. 12, B. 32, s. 340).

Diğer yandan devletin çabalarına ilave olarak halkın da girişimleri olmuştur. Hasankale depremzedeleri için başlatılan yardım kampanyasına yurdun değişik noktalarından işçi örgütlerinden ilkökul öğrencilerine varıncaya kadar yardım yapılmış ve bu yardımlar ulusal basına yansımıştır (Milliyet, 29 Ocak 1952: 1, 7). İstanbul'da depremzedeler için 28 Ocak'tan 4 Şubat'a kadar yürütülen yardım kampanyasında kurum, kuruluş ve vatandaşların katkısı ile 17.500 lira toplanmıştır. Buna ilave olarak, İstanbul Valiliği 13.000 lira daha ilave bağışı depremzedelere göndermiştir (Milliyet, 5 Şubat 1952: 2).

Depremzedelerin sorunlarının çözülmesi için topyekûn bir seferberlik ortamı söz konusuysen, depremzedelerden de farklı istekler gelmiştir. Bu bağlamda Pasinler İlçesi memurlarından Necati Tüke, depremden zarar gören memurlara verilecek borç faizinin azaltılması hakkında talepte bulunmuştur. Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü, yakın zamanda başka coğrafyalarda da deprem olduğunu ve oradaki vatandaşlara aynı oranın uygulandığını, faklı bir muamele yapılamayacağını 18 Şubat 1952'de bildirmiştir (CCA.30.1.0.0.100.618.6). Diğer taraftan devlet, gerekli gördüğü durumlarda depremzedeler lehine düzenlemeler yapmıştır. Bu çerçevede Pasinler İlçesi'ndeki deprem sebebiyle zarar gören ve genel bütçeden aylık ve ücret alan memur ve müstahdemlere avans verilmesi Bakanlar Kurulu'nca 28 Ağustos 1952 tarihinde kararlaştırılmıştır (CCA.30.18.1.2.129.64.4).

15 Şubat 1952 tarihinde İçişleri Bakanlığı'ndan Başbakanlığa deprem bölgesine yapılan yardımlar hakkında malumat veren bir yazı gönderilmiştir.

Yazıda, 13 Şubat 1952 tarihinde Erzurum Valiliği'nden gelen telgraflara göre tespit edilen zaiyat ve hasar miktarı ile kurum ve müesseselerden yapılan yardımlar açıklanmıştır. Buna göre depremde Hasankale Merkezi ve 36 köyünde ve Merkez İlçesi'nin sekiz köyünde 94 vatandaş can vermiş, 69 vatandaş ağır ve 170 vatandaş da hafif yaralanmıştır. Hasankale İlçesi'nde 20 yataklı bir revir kurularak faaliyete geçmiştir. 2.249 hayvan telef olmuştur. 307 ev tamamen yıkılmış, 994 ev ağır hasara uğramış; 1.263 ev, 456 ahır, 113 kom ve ağıl, 81 samanlık da hafif hasar almıştır. Depremzedelere ilk yardım olarak Bayındırlık Bakanlığı'ndan 121.200 lira ile 10 ton çivi; Tarım Bakanlığı'ndan 600 metre-küp kereste ve tomruk; Kızılay Genel Merkezi'nden 15.000 lira, 1.750 çadır, beş ton çivi, 30 kilo çay, çeşitli giyim eşyası, 200 gr. Penisilin, 2.000 draje sülfamit, 100 kilo DDT; Ziraat Bankası Genel Merkezi'nden 10.000 lira yardım yapılmıştır. 15 Şubat itibari ile Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü'nden edinilen bilgiye göre diğer banka ve müesseseler tarafından yapılan yardım miktarı 70.000 lirayı bulmuştur. Yazıda yeni yardımların miktarının da kademe kademe Başbakanlığa bildirileceği ifade edilmiştir. Bunlara ilave olarak Bayındırlık Bakanlığı'ndan ilave beş ton çivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü de 10.000 lira gönderilmiştir. Bankalar ve diğer müesseselerden yapılan yardım miktarı 100 bin lirayı bulmuştur. Ayrıca 25.000 liralık giyim eşyası toplanmıştır. Depremden zarar gören 250 küçük sanat sahibine, dükkanlarını açmak ve gerekli araçları almak üzere 500'er liradan toplam 125.000 liralık plasman tahsis edilip, dağıtılmıştır. Ulaştırma Bakanlığı'ndan Erzurum'a 40 vagon sevk edilmiştir. (CCA.30.1.0.0.121.772.1,1-4).

Pasinler Belediye Başkanı Fuat Pasinli, 26 Şubat 1952 tarihinde deprem bölgesine yapılan yardımlar için Başbakan Adanan Menderese bir teşekkür mektubu göndermiştir. Mektubun içeriği şu şekildedir: *“Pasinler deprem felaketi için halkın yardım ve hizmetine bütün devlet cihazlarını en kısa ve müfit bir tarzda harekete geçirmekte Pasinler halkına yapmış olduğunuz ölçüsüz ve emsalsiz yardımdan dolayı milletin barınacak ve güvenecek yerinin sıcak kalbimiz olduğuna inanmış bulunan Pasinler halkının ebedi minnet ve şükranlarını duyurmaya Belediye Meclisi 15 Şubat 1952 tarihli toplantısında karar vermiştir. Kabul buyurmanızı saygılarımla arz ederim.”* (CCA.30.1.0.0.18.102.14).

Deprem bölgesine yapılan yardımların sistemli bir şekilde yürüyebilmesi için bazı kararların da alınması gerekli olmuştur. Bu çerçevede Pasinler İlçesi'nin depremden zarar gören bölge olarak tespiti Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü'nün isteğine dayanan Maliye Bakanlığı'nın 4 Ocak 1952 tarihli yazısı üzerine Bakanlar Kurulu'nca 6 Nisan 1952 tarihinde kararlaştırılmıştır (CCA.30.18.1.2.128.28.2). Maliye Bakanlığı'nın yazısı ile Bakanlar Kurulu kararı arasında üç aylık bir zaman bulunduğu dikkate alındığında, kurumların bu kararın alınmasında tereddüde düştüğü söylenebilir.

Deprem Konutlarının Yapımının TBMM'ye Yansımaları

Deprem konutlarının söz verildiği gibi hızlı bir şekilde yapılamamış olması, depremzedeler ve Erzurum Milletvekillerini endişeye sevk etmiştir. Deprem konutlarının inşası sürecini hızlandırmak isteyen Erzurum Milletvekili Enver Karan, meclise bir kanun teklifi sunmuştur. Karan'ın, Erzurum deprem felâketzedeleri yararına bir keşide tertibi için Millî Piyango idaresine yetki verilmesi hakkında kanun teklifi öncelikle Maliye ve Bütçe Komisyonlarına sevk edilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, 30 Ocak 1952, D. 9, C. 12, B. 33: 397). Erzurum Milletvekili Enver Karan'ın, kanun teklifi, Bütçe Komisyonu tarafından reddedilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, 5 Aralık 1952, D. 9, C. 18, B. 3: 92).

5 Aralık 1952'deki meclis oturumunda Erzurum Milletvekili Sabri Erduman söz alarak halkın ve devletin büyük yardımları olduğunu fakat, ocak ayında, soğuk kış günlerinde depremzedelerin evsiz kaldıklarını belirtmiştir. Erduman, depremde dört köy harap olurken, toplamda 45 köy etkilendiğini ifade etmiştir. Hükümet, bu 45 köyden dört köyü ön planda ele alarak ayrılan 900.000 liralık ödenek ile dört köyün bütün evlerini inşa etmiştir. Gerideki 41 köyün evlerinin tamamen çatlamış olduğunu, duvarlarının bozulduğunu ve evlerin girilemeyecek şekilde perişanlığını anlatmıştır. Evlerinde oturanların da zaruretten konaklamakta olduğunu belirtmiştir. Sabri Erduman yukarıdaki aktardığı verilerden hareketle Milli Piyango nasıl göçmen vatandaşlara tahsis edildi ise, aynı şekilde depremzedeler için de bir kanun çıkarılmasını desteklemiştir. Gümüşhane Milletvekili Ahmet Kemal Varınca da söz alarak, deprem sonrası alınan yerinde ilk önlemler için teşekkür etmiştir. Sonrasında Bahadır Dülger tarafından daha önce teklif edilen depremzedeler için bir program dahilinde iskân programını hatırlatmıştır. Varınca, depremzedelerin halen fennî bir rapora göre asla kabili iskân görülemeyecek olan izbe yerlerde oturduklarını, yiyecek ve içeceklerinin çok noksan olma ihtimalini de dikkate alınarak, böyle bir teklifin yapılmış olduğunu belirtmiştir. Buradaki depremzedelerin, tabiata karşı mücadele etmenin yayında sınır bölgesinde bulunmaları hasebiyle konumlarının oldukça hassas olduğunu vurgulamıştır. O bölgenin insanın her bakımdan desteklenmesinin stratejik olduğunu ifade etmiş ve kanunun kabulünü talep etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, 5 Aralık 1952, D. 9, C. 18, B. 3: 94- 96). Bu dönemde Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye karşı uyguladığı sert dış politika da siyasilerin Sovyet Rusya'yı tehdit olarak görmesinin temel nedenidir.

Zonguldak Milletvekili Rifat Sivişoğlu söz alarak, kanunu desteklemememin imkânsız olduğunu, çünkü Maliye Komisyonunda deprem mıntıkasına yardım için iki teklif ve bir tasarının mevcut olduğunu söylemiştir. Bayındırlık Komisyonu değiştirilmesinde bir ek madde ile Çankırı ve Bolu depremzedeleri ile birlikte Erzurum depremzedeleri de kanundan yaralanma hakkına kavuşmuştu. Bundan dolayı Sivişoğlu, teklifin reddedilmesini talep etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, 5 Aralık 1952, D. 9, C. 18, B. 3: 96). Devam eden oturum-

da Erzurum Milletvekili Memiş Yazıcı, bütçe imkânı dairesinde yeni yapılar için 900.000 lira verildiğini, ayrıca vatandaşlar tarafından da bir kısım para yardımı yapıldığını belirtmiştir. Yazıcı, dört köyde 210 ev yapıldığını, bir evin 4.500 liraya mal olduğunu ifade etmiştir. Memiş, kerestenin metre mikâbının 250 lira olduğunu, kerestenin ve çimentonun başka yerlerden getirildiğini ve pahalıya mal olduğunu söylemiştir. Yazıcı, 50 metrekaare deprem evlerinin köy hayatı için yetersiz olduğunu ve köylü için asıl gerekli olan ahır ve samanlıkların inşası olduğunu vurgulamıştır. İnşaat mevsiminin dört ay ile sınırlı olduğu coğrafya için hızlı hareket edilmesi gerektiği belirtmiştir. Diğer köylerde hasar görenlere 25- 75 lira para verildiğini ve her şeyini kaybedenler için bu meblağın bir anlamı olmadığını söylemiştir. Yazıcı, başka alanlarda meydana gelen depremlere daha fazla yardım yapıldığını vurgulayıp, kanun teklifinin kabulünü istemiştir. Kastamonu Milletvekili Ziya Termen de söz alıp, son 14 yılda meydana gelen deprem felaketlerinde en büyük yardımın Erzurum'a yapıldığını, Çankırı, Kastamonu ve Bolu gibi illere aynı ölçüde yardım yapılmadığını belirtmiştir. Termen, buradan hareketle kanunun bütün Türkiye deprem felaketzedeleri için çıkarılmasını önermiştir. Trabzon Milletvekili Mustafa Reşit Tarakçıoğlu ise, bölge insanının deprem, soğuk ve Rus tehdidi altında olduğunu ve bu yüzden teklifin kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur. Tarakçıoğlu, depremzedelerin bir gün önce Bakanlıkların kapısına yardım talebi için geldiklerini de hatırlatmıştır. Kocaeli Milletvekili Ethem Vassaf ise kanunun kabul edilmesi yönünde bir konuşma yapmıştır. Seyhan Milletvekili Cezmi Türk de söz alarak, kendi seçim coğrafyasında yeni bir afet yaşandığını fakat, seslerini çıkarmadıklarını, Kastamonu ve civarındaki depremzedeler ile yeteri kadar ilgilenilemediğini bildiğini, buna rağmen kara kış şartları dikkate alınarak Erzurum'da muhtaç köylülere bir an önce yardım edilmesini istemiştir. Diyarbakır Milletvekili Remzi Bucak da söz alarak, yardım teklifinin nasıl olur da Bütçe Komisyonunda reddedildiğini anlayamadığını ifade etmiştir. Bucak, depremzedeler için çıkarılmak istenen kanunu desteklemiştir. Ziya Termen tekrar söz alıp, kanunun tüm Türkiye'yi kapsamasını önermiştir. Ankara Milletvekili Ömer Bilen de, yardımın piyango vesaire ile değil doğrudan devlet tarafından muhtaç durumda olanlara yapılması gerektiği yönünde bir konuşma yapmıştır. (TBMM Tutanak Dergisi, 5 Aralık 1952, D. 9, C. 18, B. 3: 96- 99).

Bayındırlık Bakanı Kemal Zeytinoğlu söz alarak, en çok hasar alan beş köyde 207 evin tamamlandığını, kısmen hasar alan konutlar için de yardım yapıldığını belirtmiştir. Bakan, Varınca'nın iddia ettiği gibi Erzurum'da açıkta kalmış bir vatandaş yoktur, iklimin şartlarına uygun meskenlerde barındırılmıştır, demiştir. Oturumda Bütçe Komisyonu adına söz alan Giresun Vekili Mazhar Şener, durumun ne kadar hassas olduğunun farkında olduklarını, fakat teklifte ne kadar paraya ihtiyaç olduğunun belirtilmediğini ve piyango hasılatının ne kadar olacağının meçhul olduğunu ifade etmiştir. Şener, dep-

remzedeler için yeni yıl bütçesinden, 1953 bütçesinden kaynak aktarılmasını önermiştir. Maliye Bakanı Hasan Polatkan da söz alarak Piyango idaresinin gelirlerinin Hava Kuvvetleri'ne aktarıldığını ve halihazırda deprem felaketzedeleri için bir kanun tasarısının İçişleri Komisyonunda bulunduğunu hatırlatıp, teklifin reddi yönünde fikir beyan etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, 5 Aralık 1952, D. 9, C. 18, B. 3: 99- 103). Gümüşhane Vekili Ahmet Kemal Varınca, tekrar söz alıp aşağıdaki dikkat çekici konuşmayı yapmıştır: “*Türkiye'nin birtakım deprem hatları; fayları vardır, buralardaki evler zelzeleye müsait değildir. Bunlar tamamen zelzeleden çatlar, yıkılır, bu fırsattan bilistifade bir plân yapınız. Pasinler'den başlayınız, çatlak evleri, yağmura, dona tahammül etmeyenleri çıkarınız, bir köy evi tipi yapınız. Bu köylerde yıkılmış, çatlamış, viran olmuş yerlerde bu tipi tatbik ediniz. Çünkü bunlar faydır, bunlar deprem hattıdır. Buralarda zelzele aşağı yukarı 15 senede bir tekerrür eder. Türkiye'de zelzele, istatistikleri tutulursa kaç senede bir ve nerelerde deprem olduğu tespit edilebilir. Buralarda Erzincan, Pasinler gibi dolma yerler vardır. Buraların köy sakinlerini toprak altında öldürmemek için bunlara muayyen tiplerde bina yapın, dedim. Fakat ne oldu? Yapılan meydana. 70 köyde deprem oldu. Yapılan yardıma rağmen bunlar yine kendi çatlak kulübelerine girdiler. Bu evler üç duvar, dört ağaçtan ibarettir. Duvarın biri dağdır, diğerleri çatlaktır, topraktır. Ne olacak? O faylar üzerinde yaşayan köylülerin hayatı hayat değildir. Onlara serhaddin bekçisi diyoruz. Orada hiç kimse, nereden giderse gitsin buranın sert tabiatına tahammül edemez, orada bekçilik yapamaz. Onları çatlak evlere soktuk, yardım ettik, diyoruz. Bir hane içinde yaşayan sekiz nüfusa ne yardım yaptık biliyor musunuz? Ben kendilerinin namına söyleyeyim, beher haneye 25 lira! Şimdi bu işin ideal kısmını düşünüyorum. Bu faylardaki evleri yine topraktan yapacağız. Bütçeye milyonlar koyacağız, yarım yine zelzele olacak, bu evler yine yıkılacak. Çok rica ederim, kendileri Bayındırlık Bakanıdır, mühendistir, bu fayları benden daha iyi bilirler. Bu gibi evleri yapmayalım artık. Duvarlar çatlak, bir pencere, bir kapı, üç duvar, dört ağaç, altında hayvanları ile beraber. Bu mu iskân arkadaşlar?” Görüşmeler sonunda uzun tartışmaların ardından Karan'ın kanun teklifi reddedilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, 5 Aralık 1952, D. 9, C. 18, B. 3: 103- 104).*

Depreme karşı Cumhuriyet Dönemi'nin yaygın önlemlerinden birisi deprem sonrası yeni felaketlerle karşılaşmamak için büyük hasar almış yerleşim yerlerinin jeolojik etütleri yapılarak daha güvenli alanlara sevk edilmesidir. Bu bağlamda Pasinler depreminden zarar gören Kurunç, Hins, Kalbulas ve Serçeboğazi köylerinin birleştirilerek Kalbulas- Kurnuç köyleri arasında tespit edilmiş olan yeni köy yerine nakledilmeleri 1 Temmuz 1952 tarihinde kararlaştırılmıştır (CCA.30.18.1.2.129.48.16). Bu kararın daha sonra bozulduğu görülmektedir. Köylerin yeni yerlerinin değiştirilmesi hususundaki yeni kararın alınmasının temel nedeni zemin sağlamlığı meselesi ve köylülerin talepleri olmalıdır. Kurnuç, Hins, Kalbulas ve Serçeboğazi köylerinin kendi sınırları dahilinde bulunan ve jeolojik raporunda sağlam ve tehlikesiz olduğu

tespit edilen yeni yerlere nakilleri Devlet Bakanlığı'nın 22 Aralık 1952 tarihli yazısı üzerine Bakanlar Kurulu'na 25 Aralık 1952 tarihinde kararlaştırılmıştır (CCA.30.18.1.2.130.94.13).

Sonuç

Depremin teknik aletler ile ölçülemediği tarihsel dönemden günümüze kadar Pasinler ve çevresinin birçok yıkıcı depreme maruz kaldığı bilinmektedir. 3 Ocak 1952 tarihli Hasankale Depremi bunlardan biri olarak kayda geçmiştir. Bu depremde 44 köyde 94 vatandaş can vermiş, 69 vatandaş ağır ve 170 vatandaş da hafif yaralanmıştır. 2.249 hayvan telef olmuştur. 307 ev yıkılmış, 994 ev ağır hasar almıştır. 1.263 ev, 456 ahır, 113 kom- ağıl ve 81 samanlık hafif hasara uğramıştır. Depremde kayıpların çok yüksek olmamasının temel nedeni sabah saatlerinde yaşanmış olmasıdır. İnsanların büyük bir bölümü, deprem anında hızla evlerinden çıkmışlardır. Bu sayede can kaybı sınırlı olmuştur. Depremin sabah saatlerinde olması depreme ilk müdahalenin de hızlı yapılmasını sağlamış, kışın en soğuk günlerinde insanlar donmaktan kurtarılmıştır. Deprem sonrası Kızılay'ın, Sağlık Bakanlığı'nın, Bayındırlık Bakanlığı'nın ve Genelkurmay'ın koordineli ve organize bir şekilde yardım çalışmalarını yürüttüğü görülmektedir. Özellikle askerlerin istihkam taburları marifetiyle yeni konutları inşa etmesi, halkın sıcak yemek ihtiyacını karşılaması ve güvenliği sağlaması halk tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Diğer taraftan arşiv verileri, basın ve meclis tutanaklarına bakıldığında deprem sonrası tamamen yıkılmış ve ağır hasar görmüş 1.301 evin sadece 200 kadarı 1952 yılında tamamlanmıştır. Geriye kalan evlerin ne kadar sürede bitirilebileceği yönünde bir veriye ulaşılamamıştır.

Hasankale Depremi, afet sonrası -20 ve altındaki dondurucu kış şartları ile mücadele bağlamında dikkat çekici bir örnektir. Diğer taraftan deprem, uluslararası ilişkiler açısından da değerlendirilebilir. Metin içerisinde de görüleceği üzere dönem itibari ile Sovyet Rusya, Türkiye için bir tehdit olarak görülmektedir. Türkiye'nin Soğuk Savaşta Batı bloğu içindeki konumunu güçlendirmeye çalıştığı yıllarda Sovyet Rusya sınırına yakın alanlardaki bu afetin diğer bölgelerdekine oranla ayrı bir alakaya mazhar olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri ve Resmi Yayınlar

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (CCA).30.1.0.0.18.102.14.

CCA.30.1.0.0.61.374.4.

CCA.30.1.0.0.100.618.6.

CCA.30.1.0.0.121.772.1-4.

CCA.30.18.1.2.127.98.9.

CCA.30.18.1.2.127.100.16.

CCA.30.18.1.2.128.28.2.

CCA.30.18.1.2.129.42.11.

CCA.30.18.1.2.129.48.16

CCA.30.18.1.2.129.55.4.

CCA.30.18.1.2.129.64.4.

CCA.30.18.1.2.130.94.13.

TBMM Tutanak Dergisi, 7 Ocak 1952. D. 9, C. 12, B. 23.

TBMM Tutanak Dergisi, 30 Ocak 1952, D. 9, C. 12, B. 33.

TBMM Tutanak Dergisi, 5 Aralık 1952, D. 9, C. 18, B. 3.

Tetkik Eserler, Süreli Yayınlar ve İnternet Kaynakları

Büyük Depremler- B.Ü. KRDAE Bölgesel Deprem-Tsunami İzleme ve Değerlendirme Merkezi (www.koeri.boun.edu.tr), Erişim tarihi: 21.11.2024).

Gök, Y., (2011), “Erzurum- Kars Depremi (30 Ekim 1983) Aşkale Depremleri (25- 28 Mart 2004) Sonrası İnşa Edilmiş Olan Afet Konutlarının Coğrafi Açından Kargalaştırılmaları”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, C. 16, S. 25, s. 67- 88.

Güler, T., A. Kürçer, M. K. Yıldırğan, İ. Avcu, S. Özalp, “Erzurum Fay Zonu'nun Deprem Potansiyeli ve Erzurum Kenti Üzerine Olası Etkileri, *Doğu (Anadolu, Türkiye)*”, Uluslararası Katılımlı 75. Türkiye Jeoloji Kurultayı, 10-14 Nisan 2023, Ankara, Türkiye, s. 112.

Maden Tetkik Ve Arama Genel Müdürlüğü, (Nisan 2004), “25 Mart (Mw 5.5) Ve 28 Mart (Mw 5.5) 2004 Aşkale (Erzurum) Depremleri Değerlendirme Raporu”, Haz. Ahmet Doğan, Cengiz Yıldırım, Hakan. A. Nefeslioğlu, Ömer Emre, Jeoloji Etütleri Dairesi, Ankara.

Milliyet (19 Ocak 1952), “*Celal Bayar, Dün Deprem Bölgesine Hareket Etti*”, s. 1, 7

Milliyet (22 Ocak 1952), “*Deprem Bölgesinde Bir Vatandaş Açıkta Kalmadı*”, s. 1, 7.

Milliyet (14 Ocak 1952), “*Deprem Bölgesinde Kara Kış*”, s. 1, 7.

- Milliyet (23 Ocak 1952), “*Deprem Bölgesine Yardımlar*”, s. 1, 7.
- Milliyet (8 Ocak 1952), “*Deprem Faciasının Tafsilatı*”, s. 1, 7.
- Milliyet (6 Ocak 1952), “*Erzurum Deprem Felaketi*”, s. 1, 7.
- Milliyet (5 Şubat 1952), “*Erzurum Felaketzedelerine Yapılan Yardımlar*”, s. 1, 7.
- Milliyet (4 Ocak 1952), “*Erzurum Ve Halisinde Dün Şiddetli Zelzeleler Oldu*”, s. 1, 7.
- Milliyet (5 Ocak 1952), “*Erzurumda Depremın Bilançosu*”, s. 1, 7.
- Milliyet (20 Ocak 1952), “*Ordu’da Yeni Tayinler*”, s. 7.
- Milliyet (29 Ocak 1952), “*Zelzele Felaketi Hakkında İzahat Verildi*”, s. 7.
- Ortak, Ş. (2002), “*1924 Erzurum Depremi Ve Reis-İ Cumhur Gazi Mustafa Kemal’in İkinci Erzurum Gezisi*”, Atatürk Dergisi, C. 3, S. 2, s. 191- 203.
- Satılmış, S. (Ekim 2016). “*XIX. Yüzyıl Türkiye Deprem Tarihi ve Sosyo- Ekonomik Etkileri*”, Tübitak 1001 Projesi, Proje No: 113K146, Aksaray.
- TMMOB Jeoloji Mühendisleri Odası, Fay Üzerinde Yaşayan İllerimiz: Erzurum Raporu- 5.
- Yüksel, M. (Aralık 2019), “*İngiliz-Amerikan Kayıtlarında 1983 Erzurum Depremi Ve Dış Yardımlar*”, SUTAD, S.47, s. 335- 366.

BÖLÜM 3

SADETTİN PAŞA'NIN 1896 TARİHLİ RAPORUNDA ERMENİ OLAYLARI

Volkan AKSOY¹

¹ Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü,
e-posta: v_aksoy@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6725-8012.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin sağladığı din ve kültür serbestisi içerisinde iyi bir yaşam süren Ermeniler, devlete karşı gösterdikleri uyumlu tutum ve davranışlardan dolayı “Tebaa-i Sadıka” ismiyle betimlenen bir millettir. Bu sığfata layık olarak uzun yıllar diğer halklarla uyumlu bir şekilde yaşıyan Ermeniler, siyasi, sosyal, kültürel, iktisadi ve teknoloji gibi alanlarda yaşıyan dünyadaki değişimin özellikle kendisini yaygın şekilde hissettirdiği 19. yüzyıldan itibaren, bağlı oldukları devlete karşı yavaş yavaş ayrılıkçı bir yol haritası benimsemeye başladılar. Bahsedilen yaygın etkinin bilinen en büyük örneği Fransız İhtilâli'nin (1789) dünyaya yaydığı hürriyetçi ve her halkın milliyetçi fikirler çerçevesinde bağımsız siyasi bir yapıya sahip olması düşüncesiydi. Sonuçta Osmanlı Devleti açısından özellikle Balkanlardaki gayrimüslim unsurlar arasında başlayan bağımsızlık fikirleri, kısa zaman sonra Anadolu'da yaşıyan Ermeniler üzerinde de etkisini gösterdi. Nihayet büyük devletlerin Ermenileri menfaatleri doğrultusunda kışkırtmalarıyla birlikte ayrılıkçı faaliyetler baş göstermeye başladı.

Büyük devletler içerisinde Rusya'nın Ermenilere ayrı bir ilgisi vardı. 1816 yılında Rusya'da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsünün kurulması kültürel alanda başlayan yakınlaşmayı 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında askeri ve siyasi sahaya taşımış, bazı Ermeni gruplar Rus ordusunun Osmanlı Devleti karşısında ilerleyişine destek vermiş, (Gürün, 2010: 85) öyle ki savaş sonrası yüz bine yakın Ermeni Rusya'ya gitmiştir. (Sarımay, 2009: 377-381; Gürün, 2010: 86) Bu savaş sonunda Ruslar Kafkasya'yı ele geçirmiş ve Ermenileri çıkarları doğrultusunda kullanabileceklerini görmüşlerdir. Ruslar böylece Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerle dinî, siyasi ve askerî münasebetlerini arttırmıştır. Bu duruma gelmesinde Rusya'nın Osmanlı coğrafyasına doğru ilerlemesi, bazı Ermenilerin Rusların hâkimiyetinde olması (Güler ve Akgül, 2007: 105; Özdemir, 2007: 127) ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuz koşullar da sebep olmuştur. Hâlbuki bu tarihi olaylara kadar Osmanlı Ermenileri, devlet içinde sakin bir hayat sürüyor, ticaret ve sanayi ile uğraşıyor, askerlikten muaf tutulmaları neticesinde nüfusları gittikçe artıyor ve toplumsal durumları gelişme hâlinde bulunuyordu (Uras, 1987: 150).

19. yüzyılın başından itibaren daha yoğun şekilde Rusların başlattığı bu siyaset, Kırım Harbi sonrası İngiltere ve Fransa'nın müdahalesiyle uluslararası bir sorun olma sürecine girmiştir. İngilizler, yanlarında Amerika da olmak üzere, Protestanlık üzerinden bir çalışma yürütürken Fransızlar Katolik bir Ermeni cemaati oluşturabilmek için gayret göstermiş¹ ve özellikle Osmanlı sınırları içerisinde açtıkları okullar² vasıtasıyla misyonerlik ve ayrılıkçı Ermeni

1 Bu ülkelerin Ermenilerle olan ilişkileri hakkında geniş bilgi için bkz. (Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922), 2005; Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918), 2002; Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919), 2007). Ayrıca kısa bir değerlendirme için bkz. (Kantarıcı, 2011: 30-50).

2 Osmanlı Devleti'nde açılan yabancı okullar ve misyonerlik faaliyetleri hakkında bilgi için bkz. Mutlu, 2000; Akgün, 1988: 1-13; Uçan, 2015).

siyasetlerini hayata geçirmişlerdir (Özdemir 2007: 128). Böylece Ermeniler, üzerlerinde çeşitli emperyalist oyunların oynandığı ve büyük güçlerin çıkarlarının çatıştığı bir millet haline gelmiştir. Burada vurgulanması gereken bir husus, kendi gücüyle bağımsız Ermenistan kurmanın neredeyse imkânsızlığının farkında olan Ermenilerin, büyük güçlerin yardımına gereksinim duymasındır. Onlar da bağımsızlık hedeflerini gerçekleştirebilmek adına “şimdilik” kaydıyla bu oyunu sürdürmüştür.

Ermeniler, özellikle daha yoğun buldukları Doğu Anadolu’da bağımsız bir devlet kurmak, bunu sağlayamazlarsa en azından özerkliğe sahip bir siyasi statü elde etmek istemiştir. Amaçlarına ulaşabilmek için gerek içerde gerek dışarda gizli ya da açık akla gelebilecek her türlü yöntemle başvurmuştur. Osmanlı Devleti’nin zayıflığı, milli kimliklere artan referanslar, misyoner okulların faaliyetlerinden yararlanıp dış kamuoyunu etkileme, büyük devletlerin emperyalist politikalarına araç olarak oradan menfaat devşirme ve Tanzimat sonrası elde edilen hakları kendi siyasi ve milli amaçları için suiistimal etme gibi koşullar Ermenileri bu hedefe yönlendiren gerekçeleri oluşturmuştur (Halaçoğlu, 2005: 19-20). Bu doğrultuda dönüm noktalarından birisi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878) olmuştur. Bu tarihlerde Ermeni Patriği olan Nerses düşüncelerini İngiltere Dışişleri Bakanını Lord Salisbury’ye yolladığı 13 Nisan 1878 tarihli muhtırasında: “*Ermenilerle Müslümanların bir arada yaşamaları imkânsızdır*” sözleriyle ifade ettikten sonra tek çözüm yolunun Ermenilerin Lübnan gibi özerk olmasında ve kendi kendilerini idare etmesinde olduğunu ifade etmiştir. Oysa Salisbury, Lübnan’daki gibi bir özerkliğin Osmanlı’nın Asya vilayetlerinde uygulanamayacağı görüşündedir. Çünkü buralarda Ermeniler, Müslümanlara göre sayıca azdır ve dağıntık haldedirler. Oysa Eski Patrik Hrımyan’ın belirttiği gibi Ermeniler bu tarih ve antlaşmadan sonra Ermeni devleti kuracaklarına inanmışlardı. 1879 yılında Hrımyan’ın yayınladığı broşürde dediği gibi: “*Avrupa bize özerklik vermedi, ama bize öyle bir madde bağışladı ki, bu bizi erişmek için yanıp tutuştuğumuz amacımıza ulaştıracaktır.*” İşte Berlin Antlaşması’nın önemi zihinlerde oluşturduğu bu inançtan gelmektedir (Şimşir, 1986: 25-31). Rusya ve İngiltere’nin gayretleri ile antlaşmalara yerleştirilen Ermeniler lehine ıslahat talep eden maddeler ile suni bir mesele ortaya çıkarılmış ve büyük devletler tarafından çıkar amaçlı kullanılabilir hale gelmiştir (Türküzü, 1982: 1).

Ermenilerle ilgili konuların uluslararası gündeme taşınmasıyla birlikte Ermeniler, hedeflerine ulaşabilmek adına ihtilalci parti ve dernekler de kurmaya başladı. 1878 yılında Van’da Kara Haç Cemiyeti, ardından 1881 yılında Erzurum’da Anavatan Müdafileri Derneği, 1885 yılında yine Van’da İhtilalci Armenekan Partisi, 1887 yılında Cenevre’de Hınçak Partisi ve 1890 yılında Tiflis’te Taşnaksutyun (Ermeni İhtilal Federasyonu) kuruldu. Hemen hepsinin de ortak amacı hedefe ulaşabilmek için çeteler kurmak, Ermenileri kışkırtmak ve silahlandırarak isyanlar çıkarmaktı (Güler ve Akgül, 2007: 110-111; Osmanlı

Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), 1995: 4; Çaycı, 1992: 89-90; Uras, 1987: 421-457). Bu doğrultuda en geniş isyan hareketleri 1895 yılında neredeyse Ermenilerin yaşadıkları bütün Osmanlı sınırları içerisinde gerçekleşti.³ Bu isyanlarda Ermenilerin en büyük hedefi büyük devletlerin bakışlarını kendi üzerlerine çekmek, ezilen bir toplum görüntüsü vermek ve bu sayede Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale sağlayarak bağımsızlık ya da özerkliklerini gerçekleştirmektir. Hâlbuki hemen her alanda hürriyete sahip olan Ermenileri ayaklanmaya sevk edecek herhangi bir yönetim baskısı, devlet baskısı söz konusu değildi. Buna rağmen, kendilerini de bir maceranın içine sürükleyen Ermeniler, İngiltere ve Rusya gibi devletlerin kışkırtmalarına kanarak iki toplumu birbirine düşürdüler (Halaçoğlu, 2011: 33).

Biz bu çalışmamızda Ermeni isyanlarının doruk noktasına çıktığı 1895 yılında meydana gelen olayların sebep, gelişme ve olası çözüm önerileri için isyan bölgesinde araştırma yapmaya gönderilen Sadettin Paşa'nın hazırladığı ve Ocak 1896 tarihinde yetkili makamlara ilettiği bir raporu (BOA, Y. PRK. KOM, 9-2) ele almaya çalıştık. Saadettin Paşa adı geçen bölgelerde yaşayan halk arasındaki karışıklıklardan ortaya çıkan galeyanı bastırmak, insanları teskin etmek amacıyla (BOA, Y. A. HUS, 339-28) bizzat bir irade-i seniyye ile padişah tarafından gönderilmiştir. Paşa bu görevi esnasında gördüklerini, kendisine rapor edilen gelişmeleri değerlendirmiş ve kendi açısından isyanın sebeplerine dair bir rapor hazırlamıştır. Bu çalışmanın amacı Sadettin Paşa'nın hayatı ile ilgili kısa bir bilgi verdikten sonra Paşa'nın Ermeni isyanlarına yönelik incelemesini, tespitlerini ve önerilerini ortaya koymak, dönemin birinci elden şahidi bir bürokratin ve ekibinin raporunu değerlendirmek ve literatüre bir katkı sağlamaktır. Çalışmada aynı zamanda Osmanlı Arşiv Belgelerindeki kaynaklar da kullanılmış, böylece konunun genişletilmesi ve rapordaki bilgilerin karşılaştırılması amaçlanmıştır.

Sadettin Paşa

Sami Önal'ın Paşa'nın bizim değerlendirmesini yapacağımız bölgelerden sonra gittiği Van'da görev yaparken kaleme aldığı hatıratını değerlendirdiği eserinde (Önal, 2003: 7-9) hayat hikayesi şu şekilde anlatılmıştır. Sadettin Paşa. Hicri 1268'de (1851) İstanbul'da doğdu. Defterdarlığı Mehmet Şükrü Efendi'nin oğludur. 1865'te girdiği Bursa Askeri Lisesini, 1868'de, İstanbul Harbiyesini 1870'te, Harp Akademisini de 1872'de bitirdi. 6 Temmuz 1874'te kurmay yüzbaşı oldu. Aynı yılın ağustosunda Hersek isyanlarını bastırmakla görevlendirilen tümene atandı. Buradaki başarılı hizmetlerinin ardından rütbe bekleme süresi dolmadan 6 Şubat 1875'te kolağalığına yükseltildi. Ferik Şevket Paşa tümeni ile Edirne, Yanbolu, İskeçe ve Zağra taraflarında eşkiya takibine katıldı. 13 Haziran 1875'te Niş kolordusunda görevlendirildi. Sırbis-

3 Yirmi beş civarında gerçekleşen bu dönem isyanları arasında Trabzon'da gerçekleşen Ermeni hadisesi de oldukça ses getirdi. Trabzon'da meydana gelen 1895 yılı Ermeni hadisesleri için bkz. (Çiçek, 2001: 121-139; Şahin, 2006: 123-140.

tan savaşlarında Müşir Ahmet Eyüp Paşa'nın maiyetinde bulunarak büyük yararlıklar gösterdiği için 21 Eylül 1875'te binbaşılığa terfi ettirildi. Aynı yılın kasım ayında Plevne, Niğbolu, Zıştovi, Rusçuk ve Şumnu bölgelerinin keşfine memur edildi. 15 Eylül 1876'da Kaymakam (Yarbay) olduktan sonra Silistre ve Varna tümenlerinde görev yaptı. Ayastefanos Barışını izleyen günlerde İstanbul'a gelerek Genelkurmay karargâhı ile Harbiye Nezaretinin çeşitli birimlerinde çalıştı. Genelkurmay 6. şube Müdür Yardımcılığı, Muhasebeyi Muvakkata Komisyonu Başkanlığı, Muhasebe-i Atika Kalemî Müdürlüğü ve Nizamiye Tahsilat Komisyonu Başkanlığı yaptığı görevler arasındadır. 18 Nisan 1880 tarihinde ise albaylığa yükseltildi. Saadettin Paşa'nın 24 Ağustos 1883 tarihinde mirlivalığa terfi etmiş (BOA, İ. TAL, 29-2)⁴ ve Muhasebat Dairesi Birinci Kısım Başkanlığı (Muhasebat-ı Umumiyye Dairesi Kısım-ı Evveli Reisi) görevini yürütmeye başlamıştır. 9 Mayıs 1903 tarihinde birinci feriklik (korgeneral) (BOA, BEO, 2328-174552),⁵ 1905 yılında müşirlik (mareşal) rütbelerine erişen Sadettin Paşa'nın askeri yardım kurullarındaki ek görevlerinin yanı sıra asaleten yaptığı son görevi Masarifat-ı Umumiye-i Askeriye Nazırlığıydı.⁶ "Yaver-i ekrem" sıfatı taşıyan, yaptığı hizmetler karşılığında çok sayıda madalya ve nişanla ödüllendirilen Sadettin Paşa, 1908 yılında hayatını kaybetti ve Fatih Camii avlusuna defnedildi.⁷

1. Trabzon'da Meydana Gelen Olaylar

Sadettin Paşa, bahse konu bu raporunu Mahkeme-i Temyiz Azasından İbrahim ve Sicili Ahval Komisyonu Azasından Cemal Beylerle birlikte hazırlamıştır. Ancak çalışmada heyet başkanı olması sebebiyle rapordan alıntılar onun üzerinden tekil şahıs şeklinde aktarılmıştır. Sadettin Paşa, raporun başlangıcında Hınçak ve Tiflis fesat cemiyetleri diye tabir ettiği Ermeni örgütlerinin talimat ve kıskırtmalarını kendilerine rehber edinen Ermenilerin din, dil, eğitim ve ticari hayatta sahip oldukları çeşitli ihsan, iyilik ve yardımı unutarak asırlarca iyi şekilde bir arada buldukları Müslümanlarla vatandaşlık hukukunu bir kenara bıraktıkları değerlendirmesinde bulunmuştur. Ardından devlete karşı isyan eden itaatsiz tavırlarıyla eski Van Valisi Bahri ve Trabzon Kumandanı Hamdi Paşaları yaraladıklarını,⁸ olayın faillerinden Berberyan İstegan'ı koruyarak hükümete teslim etmediklerini belirtmiştir (BOA, Y. PRK.

4 Kitapta 1884 yılı verilmiş.

5 Kitapta ferikliğe terfi tarihi 24 Şubat 1901 olarak verilmiştir.

6 Paşa'nın ehliyet ve liyakatine, ayrıca sadakatli şekilde yaptığı iyi hizmetlerine dayanarak uhdesine müşirlik (mareşallik) rütbesi ile Masarifat-ı Umumiye-i Askeriye Nezareti'ne tayini uygun bulunmuştur. Bkz. (BOA, BEO, 2503-187697 ve BOA, İ. TAL, 359-10). Kitapta müşirlik aldığı tarih 27 Ocak 1902 olarak verilmiştir.

7 Sadettin Paşa hayatının son dönemlerinde mide hastalığından mustarıptı. Padişahın iradesi ile kendisini muayene için bir doktor görevlendirilmiş ve hakkında bir rapor hazırlanmıştır. Padişahın bizzat böyle bir şey istemesi, kendisine verilen değeri göstermesi açısından önemlidir. Rapor hakkında bkz. (BOA, Y. PRK. TKM, 50-50).

8 Van Valisi Bahri ve Trabzon Redif Kumandanı Ferik Hamdi Paşa iki Ermeni'nin silahlı saldırısına uğramış ve Ermeni'nin silahından çıkan kurşunlardan Bahri Paşa sol bacağı kalçasından, Hamdi Paşa ise sol dizinin altından yaralanmıştır. Bkz. (BOA, Y. MTV, 129/69).

KOM, 9-2). Artin isimli bir Ermeni muhbir de olaylarla ilgili verdiği bilgide paşaları vuran kişinin Trabzon içinde Ermeni muteberlerinin elinde olduğunu söylemiştir. Muhbir ayrıca, Trabzon'un önde gelen Ermeni ailelerinin, evlerinin mahzenlerini birer silah deposu olarak kullandığını, isyan hazırlıkları yaptıklarını, İngilizlerin denizden kendilerine yardım edecekleri propagandasını öne sürdüklerini belirtmiştir (Halaçoğlu, 2005: 59-60). Dolayısıyla muhbirin verdiği bilgiler, Sadettin Paşa'nın raporundakileri doğrular niteliktedir. Rapor da devamla Vilayet Muhasebe Kâtiplerinden Rahmi Efendinin cezalandırılması için ismi geçen şahısın eylemlerde bulunduğu, bu durumun Hristiyanlar da dâhil halk arasında heyecana sebep olarak civar köylerden insanların şehre toplanmasına yol açtığı vurgulanmıştır.

Saadettin Paşa gerçekleşen bu olaylara rağmen vilayetin aldığı tedbirler sayesinde kalabalığın dağıldığını, tam olaylar yatışacakken Ermenilerin köylerdeki millettaşlarını şehre getirterek evlerinde barındırdıklarını, silahlı şekilde şehirde dolaşp kargaşalık çıkarmaya gayret ettiklerini ve son olarak 26 Eylül günü isyan hareketini vücuda getirmek üzere dükkânlarını açmadıklarını ifade etmiştir. Bunun üzerine valinin çarşıya gelerek dükkânları açtırdığı ve herkesin iş ve gücüne dönmesi için tedbirler aldığını beyan etmiştir. Fakat rapordan da anlaşılacağı üzere Trabzon'daki Ermeniler her ne pahasına olursa olsun bir isyan çıkarmak istemektedirler ki o zamanlar Meydan-ı Şarkî denilen mevkide ticaretle uğraşan bir Ermeni iş yerinin balkonuna çıkarak meydanın ortasına doğru ateş etmiştir (BOA, Y. PRK. KOM, 9-2). Rapordan olayın daha önceden organize edildiği de anlaşılmaktadır. Zira olayı meydana geldiği gün vapurla İstanbul'dan Trabzon'a gelen fedailerin ve şehre yayılmış "ihtilalci Ermenilerin sokaklarda revolverlerle önlerine gelen İslam ahalişi üzerine hücum ve tasallut eylemeleri" bu kanyı güçlendirmektedir. Sonuç itibarıyla olaylar karşısında ailesini koruma derdine düşen diğer din ve millete mensup insanların da karşılık vermesiyle iki buçuk saat süren çarpışmalar meydana gelmiştir ki, kargaşanın önü ancak askerin aldığı etkili önlemlerle kesilebilmiştir.

Olay Fransız basınına da yansımış ve *Le Soleil du Midi* gazetesinde Trabzon'daki son karışıklıkların Hınçak ihtilalcilerinden kaynaklandığı, Bahri Paşa ile askeri komutanın yaralandığı ve Osmanlı yetkililerinin düzeni ve sükûneti korumak için etkili önlemler aldığı belirtilmiştir. Sokaklarda, asker, polis ve jandarmanın devriye gezdiği, belirli sayıda Ermeni'nin sebep olduğu ilk olaylar sonrası Müslümanların Ermenilere karşı herhangi bir şiddet eylemi gerçekleştirmedikleri vurgulanmıştır. Yine bir diğer gazetede olaylardan en çok acı çekenlerin Müslümanlar olduğunu, düşen, öldürülen veya ölümcül şekilde yaralanan polis memurlarını, yoldan geçen zararsız insanları ve yanı sıra kafatası bir hançerle delinmiş üst düzey bir subay gördüklerini muhabiri vasıtasıyla duyurmuştur. Ayrıca olayı, Hınçaklar tarafından yapılan "anarşik" bir eylem diye tanımlamıştır (BOA, HR. SYS, 2748-85).

Raporda verilen ilginç bir bilgi ise karmaşa ve çarpışmaların olmasından

kaynaklı meydana gelen otorite boşluğunu fırsata çevirmeye çalışan İran devcileriyle bazı köylülerin Ermeni hane ve dükkânlarından eşyanın çalınması olayına karışmasıdır. Ancak başta vali olmak üzere vilayetin ileri gelenleri ve askeriyenin gayretiyle zayı olan eşyanın önemli miktarı geri toplanmıştır. Hemen akabinde özel olarak kurulan bir komisyon eliyle makbuz karşılığı sahiplerine iade edilmiştir. Ayrıca isyan ve olaylarla alakalı kişiler Divan-ı Harbi Örfide mahkeme edilmiş, tutanakları ise İstanbul'a gönderilmiştir. Olay sırasında Saadettin Paşa Ermenilerden şehir içinde 182 ve şehir civarıyla bazı köylerde 21 kişinin hayatını kaybettiğini 18 kişinin yaralandığını; Müslümanlardan 21 ve Rumlardan 1 kişinin hayatını kaybettiğini ve 25 Müslümanın yaralandığını; evden ziyade birer baraka görünümünde olan bazı kulübelerin de yandığını yaptığı tahkikat (soruşturma) neticesinde tespit etmiştir. Paşa raporunda Vilayet İdare Meclisinden aldığı nüfus bilgilerine de yer vermiş ve Trabzon vilayetinin Gümüşhane sancağı hariç kadın ve erkek 789.547'sinin Müslüman, 141.901'inin Rum, 40.855'inin Ermeni, 1.304'ünün Katolik ve 885'inin Protestan olmak üzere toplamda 974.492 kişi olduğunu yazmıştır (BOA, Y. PRK. KOM, 9-2).

2. Gümüşhane Olayı

Raporda verilen bilgilerde sancak sınırları içindeki köylerin hiçbirinde Ermeni olmadığı ifade edilmiştir. Buna karşılık sadece merkez kasabada 247 hane olduğu, başlı başına iş görmekten ziyade Gümüşhane'ye gelmiş Ermeni cemiyetlerine mensup fedailer tarafından kışkırtıldıkları bilgisi verilmiştir. Bu kişilerin gelmesiyle cesaret bulan Ermenilerin mutasarrıflık makamına zarar vermek amacıyla harekete geçeceklerini söylemeleri, idareye karşı eskiden beri (kadimen) gösterdikleri itaatkârlığın yerini ihmal ve kayıtsızlığın alması, jandarma askerlerinden birisinin bir Ermeni dükkânında zehirlenmesi⁹ ve Bitlis'te meydana gelen olayların yıl dönümü olan 25 Ekim 1895 (13 Teşrinievvel 1311) Cuma günü işyerlerini açmamaları Müslüman ahali üzerinde bir hayret ve heyecana sebebiyet vermiştir (BOA, Y. PRK. KOM, 9-2).

Nihayet gerginleşen ortam, İsrailyan Hacı Nişan'ın evinin penceresinden silah atılmasıyla yerini Müslümanların da karşılık verdiği dört beş saat kadar süren bir çatışmaya bırakmıştır. Rapordan olayı haber alarak merkeze gelen yakın köyler Müslüman ahalisinin de olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar

9 Gümüşhane'de açıcı esnafından Şahbaz adlı kişi Gümüşhane'nin Mavrangel (Çamlı) köyünden ve geçici (muvaqqat) zaptiye efradından Temel adında 25 yaşında bir delikanlıyı zehirlemiştir ki merhum delikanlı zehrin şiddetinden müteessiren vefat etmiştir. Bu zehirleme olayı hükümete ihbar ve istida etmek için maktulün akrabasından birkaç kişi çarşıya geldikleri sırada Ermeni hanelerine giderek Ermenilerden Hacı Nişan'ın ve sairlerinin hanelerinden o aralık Ermeni mahallesinden geçmekte olan Müslümanlara silah atılması üzerine ahali-i İslamiyeden 2 kişi vurulup vuruldum diyerek yardım ve feryat ettiklerinden etraftan Müslümanların olay yerine gitmeleri üzerine Ermenilerden Hacı Nişan ile Eczacı Varşak ve Boyacıyanlar ile Nişan'ın amcasının oğulları ve Şahbaz ve daha sair hanelerden gerek olay yerinde bulunan İslamlara gerek İslam mahallesine atılan silah ve kurşunların sesleri ve ahali tarafından vuku bulan yardım çağrıları üzerine yakın köylerden Müslümanlara Gümüşhane'ye gelerek iki taraftan mukabele olunmaya başlanmıştır... Bkz. (BOA, A.) MKT. MHM, 663-10).

köylülerin kasabaya gelmelerini ve olayların büyümesini engellemek için sancak idaresi, ulema ve ileri gelenler gayret sarf etmişse de arzulanan netice elde edilememiştir. Zira bu sırada çıkan çatışmayı engelleyebilecek bir askeri gücün olmadığı, jandarmanın önemli bir kısmının görevleri icabı merkez sancağın dışında bulunduğu, şehirde az sayıda kalan jandarmanın ise olayları engellemeye gücünün yetmediği anlaşılmaktadır. Gümüşhane merkezde çıkan bu isyan ve çatışma ancak o sırada Erzincan'dan Trabzon'a gitmekte olan 4. Ordu Nakliye Taburunun şehre gelmesiyle durdurulabilmiştir. Ermeni isyancıların bu tabura da ateş açtıkları belirtilmiştir (BOA, Y. PRK. KOM, 9-2). Dönemin Trabzon Valisi Kadri Bey de Yıldız'a gönderdiği şifreli telgrafta nakliye taburunun zabıtaya oldukça yardım ettiğini ve kargaşanın bitirildiğini belirtmiştir. Ancak Vali Kadri Bey, nakliye taburunun Trabzon'dan hareket ettiği bilgisini vermiştir.¹⁰

Arşivdeki bir belgede "*Ermeni komitesi fesat reisi*" diye tasvir edilen Hacı Nişan'ın evinin adeta bir silah deposu olduğu anlatılmıştır. Adı geçenin bu silah ve cephane ele geçmesin ya da Müslümanlar Ermeni Mahallesi ve evlerini yakıyor iftirasını atmak amacıyla kendi evini yaktığı, ancak asker ve jandarmanın gayretiyle yangının söndürüldüğü belirtilmiştir. Ayrıca olayları yatıştırmak amacıyla gelmekte olan nakliye taburunu engellemek için Ermenilerin çatışmaya girdiği vurgulanmıştır. Belgede İslamların ise saldırı niyetlerinin olmadığı, zira Ermenilerin verdiği zayıf kurşundan ziyade ağaç ve taş yarasından olduğu ifade edilmiştir. Gümüşhane Sancağı memurları ile İslam ve Hristiyan ileri gelenlerin imzasıyla hazırlanan bu mazbata olaylara açıklık getirmesi bakımından oldukça çarpıcıdır.¹¹

Olaylar sırasında Müslümanlardan 2 kişi hayatını kaybetmiş, 4 kişi de yaralanmıştır. Ermenilerden ise 8 kişi hayatını kaybetmiş, birkaç kişi de yaralanmıştır. Yine bazı yağma olayları olmuş, ancak yetkililer, derhal etrafa da memurlar çıkararak, kaybolan eşyaları geri toplamaya başlamış, oluşturulan komisyon vasıtasıyla sahiplerine dağıtmıştır. Son olarak sancağın nüfusunun kadın ve erkek 81.180'inin Müslüman, 24.311'inin Rum ve 1494'ünün Ermeni olmak üzere toplamda 106.985 kişi olduğu raporlanmıştır (BOA, Y. PRK. KOM, 9-2).

3. Bayburt Olayı

Teftiş bölgesinde gözlem ve incelemelerine devam eden Saadettin Paşa, Bayburt ve çevresinde de Ermeni cemiyetlerinin dergi, afiş gibi malzemeler kullanarak propaganda yatıklarını, halkı galeyana getirmeye çabaladıklarını

10 BOA, Y. MTV, 130/64, 26 Ekim 1895 (14 Teşrinievvel 1311).

11 Mazbatada Gümüşhane Mutasarrıfı, Belediye Başkanı, Vergi Memuru, Defter-i Hakani Memuru, Tahrirat Memur Vekili, Mahal-i İdare Azasından Kadirbeyzade, Kolağası, Redif Binbaşısı, Müdde-i Umumi, Ceza Reisi, Rum Metropolit, Muhasebeci, Mahal-i İdare Başkatibi, eşraftan ve ulemadan ileri gelen kimseler, Nizamiye Mahkemesi üyeleri, Duyun-ı Umumiye Müdürü, Banka Memuru gibi kişilerin imzası vardır. Bkz. (BOA, A.) MKT. MHM, 663-10).

belirtmiştir. Propaganda yollu yabancı asker ve taburların kendilerine yardımda bulunacağını, her ne kadar Ermenilerin nüfusça daha azlık olsa da azdan az çoktan çok gideceğini ama sonucun Ermenilerin amaçlarına, arzusuna uygun sonuçlanacağını ve Ermeni memurların bundan sonra idareyi devralacaklarını gittikleri yerlerde söylediklerini ifade etmiştir. Çetecilerin Laz kıyafeti giymek suretiyle posta arabalarını hedef aldıklarını, hatta bu sırada Süvari 19. Alay hayvanlarından birisini vurduklarını, Ermenilerin dükkânlarını açmamaya, ev ve kiliselerinde oturarak dışarı çıkmamaya başlamalarının ise özellikle Müslüman ahali arasında endişe ve heyecanın artmasına sebep olduğuna dikkat çekmiştir. Resmi belgelerde de Trabzon'dan yola çıkan 500 kadar silahlı Ermeni'nin Bayburt'a beş saat mesafede bulunan ovaya kadar geldikleri bilgisi yer almıştır. Endişe duyulan konu ise grubun Bayburt içlerine gelmesi durumunda Ermeni köylerindeki kişilerin bunlara katılması ve sayının önü alınamayacak bir hale gelmesidir (BOA, Y. A. HUS, 337-121; BOA, DH. ŞFR, 182-14). Bu gelişmelerin ardından rapor şu ifadelerle devam etmiştir:

“...mahalli hükümet marifetiyle Ermenilere olunan vesaya ve nesayih (nasihat ve öğütler) üzerine Erzurum hadisesinin de yevm-i vuku olan 18 Teşrinievvel 1311 (30 Ekim 1895) de sabahleyin dükkanlarını açmışlar ise de birkaç saat sonra yine kapayarak hanelerine koşuşmaları ve hanelerin pencerelerinden silah boşaltmaya başlamaları ve köyler arasında Laz ve suhte kıyafetine giren Ermeni fedailerinin kasabada Ermeniler İslamları öldürüyor vadisinde İslam ahaliyi haşyet (endişe) ve dehşete ilka eyleyecek ilanatta bulunmalarıyla beraber önlerine gelene revolver sıkmaları bir galeyana ve hareket-i umumiye vücuda getirerek kasaba halkına inzimam eden (katılan) civar köyler ahaliyle kasaba Ermenileri arasında altı yedi saat kadar çarpışma devam edip gitmiştir. Köylerde dahi bu nevi müsademe birkaç günler sürmüştür. Bayburt Ermenilerinin elebaşısı Haçatur nam tacir olup bu isyan için tehiyye (hazırlanan) ve tertip olunan fırka-i bagiyenin miralaylığını deruhte ettiği âlemin malumu olduğundan olayın cereyanı esnasında Ermeni kadınlarının Hanya Haçatur'un askerleri deyip bağırdukları pek çok kimselerden mesmuu olmuş (duyulmuş/işitilmiş) ve oraca tevatüren söylenmekte bulunmuştur...” (BOA, Y. PRK. KOM, 9-2)

Olayla ilgili Bayburt Kumandanı Müşir Salih Zeki Bey ile Kaymakam birlikte sadarete gönderdikleri telgrafta, Bayburt'taki Ermenilerin kasabada gizlice toplanarak saat dört civarında etrafa saldırıp pencerelerden Müslümanlara ve askerlere kurşun atmaya başladığını, Ermeni mahallesinden silah atılması üzerine Müslümanların da hemen evlerine koşup silahlandığını ve karşılık verdiğini bildirilmiştir. Bunun üzerine polis, jandarma ve nizamiye askerleri tarafından olayların engellenmesine çalışılmış, ancak Ermenilerin direnç göstermeleri sebebiyle çatışmalar devam etmiştir. Müşir ve Kaymakam kasabanın etrafında toplanmış, köylerden gelen gerek Ermeni gerek Müslüman ahaliyi uzaklaştırabilecek kuvvetin olmamasından kaynaklı bunların Bayburt merke-

ze girişlerine engel olunamadığını vurgulamıştır. Asayişin bozulduğu, zararın miktarının bilinemediği bildirilmiştir. Gelen bilgiler üzerine olayların önü alınması için seri şekilde asker sevki Mabeyinden Seraskerliğe tebliğ edilmiştir (BOA, Y. A. HUS, 338-44; BOA, İ. HUS, 43-37).

Saadettin Paşa'nın topladığı bilgi ve yaptığı incelemeler ile bölge idarecilerinin hükümete gönderdiği yazılar, Ermenilerin olaydaki sorumluluğunu açıkça göstermektedir.¹² Çıkan çatışmaların neticesi ise Ermeniler açısından kötü sonuçlar doğurmuştur. Zira Müslümanlardan 17 kişi hayatını kaybedip 22 yaralı verirken Ermenilerden 544 kişi hayatını kaybetmiş, 72 kişi de yaralanmıştır. Olaylar sebebiyle Bayburt'ta sıkıyönetim (idare-i örfiye) ilan olunmuş (BOA, Y. MTV, 131-7) gerek Müslümanlardan gerek Hristiyanlardan olaylarda kabahati görülen 170 kadar kişi ise ifadeleri alınmak üzere oluşturulan divan-ı harbe teslim edilmiştir (BOA, Y. PRK. KOM, 9-2). Sadettin Paşa, Mahkeme-i Temyiz Azasından İbrahim ve Sicili Ahval Komisyonu Azasından Cemal Beylerle birlikte 28 Kasım 1895 (16 Teşrinisani 1311) tarihinde Sadarete ve Mabeyne çektiği telgrafta Bayburt'ta herhangi bir vukuat olmadığını ve nihayet kendilerine nasihatte buldukları Ermenilerin iş güçleriyle meşgul olmaya başladıklarını yazmıştır (BOA, Y. PRK. BŞK, 44-38; BOA, Y. A. HUS, 340-143). Heyetin rapordan hariç 1 Aralık 1895 tarihinde Sadarete gönderdiği yazıda ise Bayburt havalisinde Müslümanlarla karışık bazı köylerde Ermenilerin dışarı çıkamadığı, hatta korktukları için başlarına beyaz sarık sarmak suretiyle İslamiyet'i kabul etmiş göründükleri ifade edilmiştir. Bunun üzerine hem Sadettin Paşa hem de bir Erkan-ı Harbiye yüzbaşısı köyler arasında dolaşmış ve bu tarz davranışta bulunanlara, kendi dininde kalmasını, kendi mabetlerinde ayin yapmasını tavsiye etmiştir. Diğer taraftan bunun hükümdarlık gereği (müstelzim-i şehriyari) olduğunu hatırlatmış, dolayısıyla sarıkların çıkarılmasını ve kiliselerinde ibadete devam etmelerini istemiş, gereken düzenlemeleri yapmış ve Erzurum'a doğru yola çıkmıştır (BOA, A.}MKT. MHM, 639-9).

4. Erzurum'da Yaşanan Olaylar

Paşa'nın raporlarından daha planlı ve programlı bir isyan hareketinin Erzurum'da kurgulandığı anlaşılmaktadır. Erzurum'da bulunan cemiyet üyeleri gerek dışarıdan fedailer getirmek gerek şehir içi ve civarından adamlar devşirmek suretiyle resmi dairelerde çalışan memurlara yönelik bir dizi suikast planlamışlardır. Bu esnada Ermenilere ait kiliselerde de kendi cemaatlerini galeyana getirici konuşmalar yapıldığı Paşa tarafından kaleme alınmıştır. Ayrıca yine isyanda ön alacak bazı kişiler adına belli bir sermayeye sahip dükkânlar kurulmuş, dışarıdan gelen fedailerin sözde ticaret amacıyla şehre geldikleri izlenimi verilmeye çalışılmıştır. Meclis-i İdare ve Mahkeme-i İstinaf azalığı gibi devlet hizmetlerinde istihdam olunan Ermenilerin de hiçbir sebep ve mazeret göstermeksizin görevlerinden istifa ettiren Ermeni cemiyetleri, isyanın hazır-

¹² Bayburt ve çevresinde yaşanan Ermeni olayları ve gelişmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Özger, 2007).

lık aşamasını böylece tamamlamıştır (BOA, Y. PRK. KOM, 9-2). Bitlis'teki vali vekili tarafından Dâhiliye Nezaretî'ne çekilen bir telgraf, Erzurum'da Ermenilerin muhalif bir tavır takınmaya başlayıp yukarıda bahsi geçen istifaların ortaya çıktığını teyit etmektedir. Yazıda, Bitlis olaylarında daha teferruatlı yer verilecek Amerikalı misyoner George'un uygunsuz telkinlerinin de Erzurum'daki Ermeniler üzerinde menfi tesir yaptığı belirtilmiş ve misyonerlerin münasebetsiz hallerinin engellenmesi istenmiştir (BOA, DH. ŞFR, 181-10). Yine Ermeni çetelerinden bazılarının Kars hududunu geçtiği, bir kısmının da Revan'dan geleceği ve Rusya askeri hizmetinden çıkan Ermeni subayların komutasında bir miktar Ermeni çetesinin de Erzurum ve Muş Ermenileri ile birleşerek Erzurum'a saldıracakları yolunda haberler resmi yazışmalarda yer almıştır (BOA, A.}MKT. MHM, 638-6; BOA, Y. PRK. BŞK, 43-536; BOA, HR. TO, 352-91). Bu noktada planın tatbikat sahasına konulması ve gelişimi rapora şu ifadelerle yansımıştır:

"... Bayburt hadisesinin de yevm-i vuku olan Teşrinievvelin 18. Çarşamba günü her biri erkân-ı vilayetten birinin vücudunu ortadan kaldırmak üzere hükümet dairesindeki odaların kapı önlerini tutmak ve bir kısmı dahi hükümet dairesi odalarının pencereleri karşısına müsadif (karşısında bulunan) dükkan damlarına çıkıp işleriyle meşgul olan erkân ve memurlara nişan almak ve ifa edilecek hadiseyi bastırmaya gelecek olan asker-i şahane dahi hesaba katılıp tüfek sesi işitilir işitilmez verilecek emir üzerine kışla pişgahında (önünde) silah başına toplanacağı tabi olan askeri tehdit ve izaç etmek (taciz etmek) üzere kışlalara nazır bulunan Ermeni hanelerinin damları üstüne silahlı adamlar yerleştirmek suretiyle fedailerden birer müfreze-i isyaniye tertip edip damlar üzerine çıkmaya memur olanlar çıkmış ve daire-i hükümete girmekle mükellef olanlar da daireye girip hatta birtakımı zabıta odasının önüne kadar gelmiş oldukları sırada henüz memur oldukları odaların kapılarına virmeden (el hainü haif) hükmünce içlerinden birisi hamil olduğu revolveri ilk evvel karşısına tesadüf eden jandarma binbaşısı üzerine sıkışmış ise de isabet ettirememiş olduğundan ikinci sıkıldığı kurşun ile jandarma jurnal eminini şehit etmiş ve üçüncü el sıkıyaya meydan kalmaksızın oradaki jandarmalar tarafından kendisi ve merdivenlerden yukarıya çıkmakta bulunan rüfeka-i sairesi diyar-ı ademe gönderilmişlerdir (öldürülmüşlerdir). Oda kapılarından vürut edecek (gelecek) silah sesine muntazır olan (bekleyen) dam üzerindeki Ermeniler dahi hamil oldukları silahları odaların pencerelerinden içeriye sıkıyaya başlamış ve bu silah seslerine intizar etmekte olup çarşı ve pazarda ve mahalle içlerinde bazı kargir ve mevakii münasebetli dükkânlara ve hanelerin damları üzerlerine de yerleştirilmiş olan diğer kısım Ermeniler gelip geçen İslam ahali üzerine kurşun atmaya mübaşeret eylemiş (başlamış) olduklarından şehrin içine bir heyecan ve dehşet yayılmıştır..." (BOA, Y. PRK. KOM, 9-2).

Ermenilerin isyan hareketine karşılık dönemin valisi, bölge kumandanı ve Yaver-i Ekrem Şakir Paşa, subaylara talimat vererek harekete geçmelerini sağlamış ve iki saat zarfında isyan büyük oranda bastırılmıştır. Ancak kışla önünde toplanan askerlere Ermeni evlerinden atılan kurşunlardan ve kışladan görev yerlerine gidinceye kadar geçtikleri yollarda mevzilenmiş Ermenilerin attıkla-

rı kurşunlardan ölen ve yaralanan askerler olmuştur. Askerler görev yerlerine gelinceye kadar geçen sürede meydana kalan sivil Müslüman, Rum ve İranlılar (Acemler) ise can ve mallarını savunmak amacıyla Ermenilerle çatışmış ve içlerinden bazıları hayatını kaybetmiştir. Meydana gelen isyan ve karmaşa, civar köylere de sirayet etmiş, ancak süvari jandarma ve askerinin gerekli yerlere gönderilmesiyle köylerde sükûnet sağlanmıştır. Her isyanda olduğu gibi zarar ve ziyana uğrayanların, eşyaları çalınanların mağduriyetini gidermek için özel komisyonlar oluşturulmuş, memurlar vasıtasıyla geri alınan mallar sahiplerine ulaştırılmıştır. Öyle ki daha büyük zarar görenler tespit edildiğinde maddi olarak alacakları ödenmiştir (BOA, Y. PRK. KOM, 9-2).

Kargaşa sırasında Erzurum ile köylerinde Müslüman ahaliden 2'si asker ve 1'i jandarma olmak üzere 21, Rumlardan 2 ve İranlılardan 2 şahıs hayatını kaybetmiştir. Diğer taraftan 1'i kolağası diğeri yüzbaşı ve kalanı daha alt rütbeli subay ve neferlerden olmak üzere asker ve jandarmadan 41 ve ahaliden 43 yaralı vuku bulmuştur. Ermenilerden ise 264 kişi hayatını kaybederken 179 kişi de yaralanmıştır. Erzurum Valisi Rauf Bey, olayların çıkmasına Ermenilerin sebep olduğunu ama yine en fazla zarara da onların uğradığını belirterek takındıkları bu tutumun aslında Ermeniler için ne kadar olumsuz sonuçlar doğurduğunu ifade etmiştir ki, rakamlar bu tespiti doğrular niteliktedir (BOA, Y. PRK. UM, 33-20). Erzincan, Refahiye, Kuruçay, Kemah, Tercan, Pasinler, Kığı ve Eleşkirt'te meydana gelen hadiselerde de hem Müslümanlardan hem de Ermenilerden hayatını kaybedenler olmuştur. Olayların yaşandığı dönemde Bayburt ve Hınıs kazaları hariç Erzurum Vilayetinde kadın ve erkek olmak üzere 437.000 Müslüman, 2.921 Rum, 90.410 Ermeni, 7.920 Katolik, 2.024 Protestan, 6 Yahudi ve 123 gayrimüslim Kıpti bulunduğu nüfus idaresinin verdiği bilgidir anlaşılmaktadır.

Hınıs'ta yaşanan olayda ise Sadettin Paşa, Ermeni cemiyet üyelerini ve fedailerini ayrılıkçı propagandanın yanı sıra "terör" hareketi yapmakla da suçlamıştır. Örneğin raporunda vergilerini ödememek şeklinde her türlü bahaneye başvuran isyancıların Hınıs ve Muş'taki Kürt aşiretleri ve ahali arasında saygı duyulan Şeyh Haydar Efendi'yi parça parça ettiklerini, yine aşiretlerden Yusuf Ağa'yı yalnızken idam ettiklerini, Hamidiye Süvari Alayları yüzbaşlarından Halil Ağa'nın kızı Reyhane'yi ve gelinini kaçırmak gibi türlü türlü tecavüzlerde bulduklarını yazmıştır (BOA, DH. ŞFR, 182-8).¹³ Ermenilerin isyanı neticesi bölgedeki Müslümanların yapılanlara tahammül edemez hale gelmesiyle silaha sarılması çatışmaları artırmış, olaylar ancak Erzurum'dan Şakir Paşa'nın bölgeye intikal etmesiyle durdurulmuştur (BOA, Y. PRK. KOM, 9-2).

13 Şakir Paşa, Yıldız Baş Kitabet Dairesine çektiği bir telgrafta bu meseleyi anlatmaktadır. Olayın Müslümanları galeyana getirmek amacıyla yapıldığını düşünen Paşa, derhal tedbire başvurduğu gibi olası bir yabancı müdahalesini engellemek arzusuyla şehirdeki yabancı elçiliklere de bilgi vermiştir. Bkz. (BOA, Y. PRK. MYD, 17-15).

5. Muş Olayı

Sadettin Paşa raporunda, Muş sancağındaki Ermeni nüfusunun Müslümanlara yakın olduğunu ve bu sebeple Ermeni yatağı diye adlandırıldığını belirtmiştir. Ovaya yayılan köylerin önemli bir kısmı da Ermeni köyü olunca özellikle Haçin (Adana'ya bağlı Saimbeyli ilçesi), Erzurum ve Diyarbakır gibi yerlerden Hınçak ve Tiflis cemiyetlerine bağlı fedailerin bölgeye geldiklerini ve propaganda yapmak konusunda hiçbir çekince duymadan hareket ettiklerini vurgulamıştır. Ermeniler arasında kışkırtıcı faaliyetlerde bulunan bu kişilerin, sancaktaki Çanlı Kilise (Sürp Garabet Manastırı) ve Bitlis'teki Amerika Misyoner Mektebinden sürekli destek gördüklerini, bozguncu faaliyetlerin bu kesim arasında artış göstermesiyle cesaret bulan diğer Ermenilerin vergileri ödememek, Müslümanları ümitsizlik ve bezginliğe de sürüklemek amacıyla yerlerini terk etmeleri için baskı yapmak gibi yöntemleri uyguladığını raporuna kaydetmiştir (BOA, Y. PRK. KOM, 9-2).

Ermeni din adamlarının bozgunculuk ve fitne çıkarmada örnekleri o dönem çok sık rastlanılan ve devlet yazışmalarına konu olan meselelerden biriydi. Mesela Ermeni Patrikliği tarafından Muş Ermeni Murahhas Vekâletine atanan Rahip Vartan'ın asker, hükümet ve Müslümanlar aleyhinde aşırıya varan yalanlarla dolu layihalar hazırladığı ve bozgunculuk yaptığı ve engellenmesi gerektiği Bitlis Vali Vekili tarafından Dâhiliye Nezaretine yazılmıştır (BOA, DH. ŞFR, 175-70). Erzincan Murahhas Vekili Kigork Efendi ise Yarbay (kaymakam) Reşit Bey'in para ve eşyasını çalıp Mesut Çavuşu öldüren Ermeni çetelerini eşkıyalığa teşvikten hakkında yapılan ihbar ve mevcut deliller sonucu hemen sorgu altına alınmıştır (BOA, A.} MKT. MHM, 696-26).

Olaylar sırasında tam tersi devletten yana tavır alan din adamları da vardı. Örneğin, yukarıda raporda adı geçen Çanlı Kilisesi ya da manastırı rahiplerinden Yeğişe, Sason olaylarından dolayı Ermeni eşkıya aleyhine, hükümetin lehine tanıklık (şahitlik) yapmış ve Ermeni ayrılıkçılarının tazyikine uğramıştır. Hatta Patrikhane bu kişiyi İstanbul'a çağırmış, olaylar ve gerçeklerin aksine ifade vermesini istemiştir. Aynı manastırdan Rahip Karabet ve İsayi Efendiler de Osmanlı Devleti lehinde isyancıların aleyhinde tavır takınması sebebiyle İstanbul Patrikliğine çağırılmış, söz konusu tutumlarının devam etmesi halinde ruhani sıfatlarının kaldırılacağı, dolayısıyla bu çağrının hükümsüz kılınması Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir (BOA, DH. MKT, 396-36; BOA, HR. TH. 158-45). Ayrıca devlet tarafından bu kişilere maaş bağlanması ve sadakat maddesi verilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, A.} MKT. MHM, 696-26). Yine, Ermenilerin takip ettiği bu abartılı davranışların ve gidilen yolun çıkmaz bir yol olduğunu kendilerine anlatmaya çalışan Rahip Parsih, Sadettin Paşa'nın verdiği bilgiye göre Hınçak Cemiyeti tarafından öldürülmüştür.¹⁴ Ardından Müslü-

14 Rahip Parsih'e yolda rastlayan Bitlisli bir Ermeni eşkıya, tehditkâr bir dille, tahkik heyeti karşısında verdiği ifadenin zor kullanma sonucu olduğunu söylemesi halinde kendisine istediğinin verileceğini söylemiş, Rahip bu durum karşısında resmi makamlara şikâyetinde bulunmuştur. Ancak Parsih Efendi,

manlara yönelik öldürme hadiseleri başlayınca ulema ve müftüler başta olmak üzere İslam ahalinin önde gelenleri Meclis-i İdare-i Liva azasından Hacı Talip Efendi'nin evinde Ermenilerin ileri gelenleriyle bir toplantı yapmıştır. Toplantının amacı vatandaşlık hukukuna aykırı olan bu davranışlardan biran evvel vazgeçilmesi ve eskiden olduğu gibi komşuluk hakkına uyulması, asırlardan beri iki millet arasında sürüp gelen iyi halin ilelebet sürdürülmesi arzusudur.

Sağduyu sahibi kesimlerin gayret ve arzusuna rağmen silah tamircisi dükkânına bir Ermeni tarafından getirilen tabancanın tamir esnasında patlaması üzerine yakındaki başka dükkânın damında bulunan bir Ermeni'nin "*dükkânları kapayınız*" demesi üzerine Ermeniler dükkânlarını kapatarak koşuşmaya başlamış ve olaylar patlak vermiştir.¹⁵ Her ne kadar asker ve yerel idarenin hızlı müdahalesi hadisenin büyümesine fırsat vermemişse de hem Ermenilerden hem de Müslümanlardan ölen ve yaralananlar olmuştur. Raporda Muş sancağında 85.957 Müslüman ve 58.240 Ermeni nüfusu bulunduğu bilgisi de verilmiştir.

6. Bitlis'te Meydana Gelen Olaylar

Bitlis'teki isyanların arkasında Amerikan misyoner okulu bulunmaktadır. Raporda bu okulun Amerika'ya gitmiş bir Bitlisli Ermeni tarafından kurulduğu bilgisi verilmiştir. O dönemki sorumlusu ise bir Amerikalının Bitlis'te dünyaya gelip çocukluğunu orada geçirdikten sonra Amerika'da eğitim görüp tekrar Bitlis'e dönen George isimli oğludur. Okulun yatılı kısmı olduğu, köylerden eğitim için buraya öğrencilerin gelip Osmanlı Devleti aleyhtarı fikirlerle doldurulduğu, sonrasında öğrencilerin vilayetin her köşesine giderek akraba ve yakınlarına bu ayrılıkçı fikirleri aşıladığı ve Ermenileri isyana teşvik ettiği rapora yansıyan önemli hususlardır. Nitekim yapılan propaganda ve kışkırtmalar neticesi iyice cesaret bulan Ermenilerden memur olarak çalışanlar görevinden istifa edip çalıştıkları dairelere gitmeyerek, esnaflar ise özellikle Müslümanları "*şu belindeki bıçağı ne taşıyorsun birkaç güne kadar onun hükmü kalmayacaktır*" gibi sözlerle tahrik ederek ortamı iyice germiştir.

Raporda anlatılan süreç isyanın daha önceden planlanıp Ermeniler arasında görev dağılımı yapıldığını şüpheye yer bırakmayacak şekilde kanıtlanmaktadır. Olaylar raporda şu şekilde anlatılmıştır:

"...Gümüşhane vakasının yevm-i vukuu olan teşrinievvelin 13. Cuma günü ahali-i İslamiye cevami-i şerifeye gidip hutbe okudukları sırada Protestan mektebinden çalınan bir çan üzerine en evvel Ermeni muteberanı ortadan çekilip şuraya buraya gizlenmiş ve ikinci defa çalınan çan akabinde tekmil Ermeniler dükkânlarını kapayıp ve yol üzerlerine ahaliyi yığmaya tahris için (hırslandırmak için) bazı eşya ilka ve birkaç dükkân derununda da ortalığı yangın telaşına vermek üzere bazı mal-

Muş civarındaki bağında bir dere içinde ölü olarak bulunmuştur. Zanlı dört ermeni ise hemen gözaltına alınmıştır. Bkz. (BOA, A.) MKT. MHM, 696-26; BOA, DH. ŞFR, 181-49).

15 Ayrıca bkz. BOA, DH. ŞFR, 184-17; BOA, DH. ŞFR, 184-25).

ları müştaile ifa edip (yakıp, tutuşturup) silahlarını almak üzere hanelerine azimet eylemiştir. Silahını alan camii şeriflerin kapılarına doğru ilerlemeye başlamış iken her noktadan birden hücum manasını ifade edecek olan üçüncü çanın çalmasına mahal kalmadan pencerelerden ahvali gören kadınların camilere gönderdikleri çocuklarla ahali-i İslamiyeye keyfiyeti ihbar eylemeleri üzerine hutbenin bitmesine intizar etmeksizin cemaat camilerden dışarıya fırlamış ve kapı önünde silahlı Ermenilerin taarruz ve tecavüzlerine hedef olmaya başlamış ise de Ermenilerin silah istimalindeki (kullanmaktaki) cebaneti (korkaklığı) ve Kürtlerin halkı silahşorluğu mefasit-i mutasavvereyi vücuda getirmeye mani olarak iki saat kadar devam edip askeri-i şahane ve memurin-i hükümetin tedabir-i hakimanesiyle önü alınan mukatelede Ermeniler silah ve İslamlar odun ve sopa gibi şeyler kullandıkları halde İslamlardan 38 maktul ve 135 yaralı, Ermenilerden 136 maktul ve 40 yaralı vuku bulmuştur. Yanmaya başlayan dükkânlar söndürülerek etrafa sirayetine meydan bırakılmamıştır...” (BOA, Y. PRK. KOM, 9-2).

Olaydan on gün sonra yaşananlar Osmanlı Devleti aleyhine hareket etmediklerinde Ermeni ayrılıkçı cemiyetlerinin kendi soydaşlarına bile acımadığını göstermiştir. Zira Hınçak Cemiyeti, hükümete sadakatinden dolayı idama mahkûm ettikleri Meclis İdare Azasından Ağacan Efendi'ye karşılık kardeşi Kigork Efendi'yi vurdurtmuştur. Üstelik iki suç ortağıyla birlikte Kigork Efendi'yi vuran, yukarıda adı geçen Amerikan okulunun yöneticisi George'un uşağıdır. Raporda adı geçen Ağacan Efendi bu hususta Sadarete bir yazı göndermiş ve raporda yer alan yaralama hadisesini anlatmış ve devletten kendilerini korumasını istemiştir. Yazıda özellikle okul idarecisi George'a yönelik ifadeler, devletin içinde bulunduğu sıkıntıyı göstermesi bakımından da önemlidir. Zira yakalanan suçlular sorgularında, Amerikalı misyonerlerden Mister George'un kendilerini ailelerini bakmak ve yüz lira vermek vaadiyle Ağacanların üzerine saldırttığını, yine aynı kişinin tertip ve teşvikiyle Ermeniler tarafından Bitlis'te camilere hücum edildiğini itiraf etmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin George'un faaliyetlerinden haberdar olup önlem almaması/alamaması bir güvenlik ve istihbarat zafiyeti olarak değerlendirilebilir. Ya da daha kötüsü durumun farkında olup yabancılara tanınan imtiyazlar yüzünden okula müdahale edememesidir ki, böyle bir ihtimal devletin egemenliği konusunu tartışmaya açacak niteliktedir. Bakkalyan Ağacan yazısına şu sözlerle son vermiştir:

“Mister George'un devlet aleyhindeki teşebbüsâtına ve böyle camileri Ermenilere basdırmak ve kütâl ve ihtilâle sebep olmak derecesindeki cür'etine ve Ermenileri her türlü fenalığa sevk eden nüfuzuna göre kendisi burada bulundukça uzak ve yakın ailemizle beraber bizi mahv edeceğinden gece ve gündüz telaş içindeyiz. Şimdi kendisi her şeye muktedir görünüp ve Ermenilerin üzerinde pek büyük nüfuzla mâlik olan Mister George'un şerri zulmünden muhafaza...” (Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919), 2007: 29).

Osmanlı Hükümeti, tüm bu süreçte, isyan bölgelerinde yaşananları araştırıp inceleme için heyetler gönderirken Ermenilerin Bitlis, Bayburt ve diğer bölgelerdeki saldırıları hakkında Avrupa'ya, yabancı elçiliklere ve ajanslara bilgi verilmesi konusunda da hassas davranmış, gerçeklerin duyurulması ve yabancı basında Türkler aleyhine çıkan suçlayıcı yazı ve yorumların haksızlığının kanıtlanmasını amaçlamıştır (BOA, A. } MKT. MHM, 638-24). İsyân bölgelerinde görev yapan 4. Orduya göre isyancı Ermeniler, özerk (muhtar) bir yönetim isteği ve yabancı müdahalesini sağlamak amacıyla bütün Ermenileri tahrik ve teşvik etmiş, başta hükümet binaları ve camiler olmak üzere kasaba ve köylere saldırmıştır. Ayrıca isyancılar genelde revolver, sürmeli Rus tüfeği ve martini silahlar kullanırken Müslümanlar sopa, ağaç, kılıç, kama, zincir ve şeşhane denilen bir tüfek çeşidiyle kendilerini savunmak durumunda kalmıştır (BOA, Y. PRK. ASK, 109-61). Durum böyleyken Ermenilerin can kaybının daha fazla olması ise isyanların ordu tarafından bastırılması sırasında teslim olunmayıp karşılık verilmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

7. Sadettin Paşa'nın Değerlendirme ve Çözüm Önerileri

Saadettin Paşa görevi icabı dolaştığı şehir ve kazalarda halk üzerindeki heyecan ve endişeyi görmesi üzerine bulunduğu yerlerin müftü, ulema, nahiyeye müdürleri, ayan ve köy muhtarlarını davet etmiş ve amacının 500 seneden beri her sınıf tebaa arasında devam eden iyi geçinme ve kaynaşmanın sürmesi olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca herkesin işi ve gücüyle ilgilenerek ülkenin kalkınması için çalışmasını, Ermenilerin isyanlarının bastırılmasında askerin vazifeli olduğunu ve isyana adım atmaya cüret eden Ermenileri bastırmaya/yola getirmeye gücünün yeteceğini belirtmiştir. Aynı şekilde Ermenilerin de ileri gelenleri, murahas ve rahipleri davet edilmiş, kendilerine asırlardan beri koruyuculuğu altında yaşadıkları devlete isyan etmemeleri nasihatinde bulunmuştur. Bu davetlerde Sadettin Paşa, Osmanlı hakimiyetinden çıkan bazı kavimlerin kültürlerini kaybedip asimile olurken adı geçen devletin bayrağı altında yaşayan Ermenilerin dil, din ve milliyetlerini koruyup ilerlettiklerini, hatta memleketin ticaret ve tarımında söz sahibi durumuna geldiklerini, aksi bir durumda Ermenilikten yeryüzünde eser kalmayacağını hatırlatmıştır. Hınçak ve Tiflis cemiyetlerinin tahriklerine kapılmanın Ermenileri bütün bu imkânlardan mahrum edeceğini belirtmiş ve nihayetinde yapılan bozgunculuğa destek verilmemesini istemiştir. Karşılığında Ermenilerin aralarına giren yabancıların, murahas ve dini nitelikteki kimselerin kötülüklerine alet edildiklerini, sahip oldukları lütufları bildiklerini, bundan ayrılmayacaklarını ve olaylarda suçlular var ise emsallerine ibret amacıyla gerekli cezaların verilmesini kendisine söylediklerini raporunda belirtmiştir (BOA, Y. PRK. KOM, 9-2).

Saadettin Paşa, isyanların önünün alınabilmesi için her bir Ermenin ikaamet ettiği vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde yüzbaşı (kolağası) kumandasında iki bölük askerin bulunması, yine bağlı köy ve kasabaların içlerinde süvari ve piyade askerlerinin devriye gezdirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür.

Ayrıca olası bir kargaşalık durumunda bu kuvvetlerin nasıl hareket etmesi ve davranması lazım geleceği hakkında faydalı talimatların yazılıp verilmesi zarureti üzerinde durmuştur. Yani Paşa, güvenlikten sorumlu kişilerin keyfi davranmaması, hukuka uygun hareket etmesini istemektedir. Örnek olarak ise benzer tedbirlerin uygulandığı Tirebolu, Giresun, Ordu, Sinop, Çarşamba, Bafra gibi yerleri vermiş ve buralarda Ermenilerin ikamet ettiği yerlerde herhangi bir olayın baş göstermediğini söylemiştir. Son söz olarak yine Müslümanların olaylara müdahalesinin kötü neticeler verdiğini, isyancı Ermenilerin bertaraf edilmesi ve isyanların bastırılmasından hükümetin sorumlu olduğunu vurgulamıştır (BOA, Y. PRK. KOM, 9-2).

Sonuç

Asırlardır bir arada yaşayan Osmanlı Devleti'ne bağlı farklı inanç, dil ve soydan gelen halklar, değişen ve farklı fikirlerle gelişen siyasal düşüncelerin, ayrıca çeşitlenen iktisadi imkânların oluşturduğu güç odaklarının etkisiyle 19. yüzyıldan itibaren birbirlerine karşı mücadele eder hale gelmiştir. Bunun sonucu hem Balkanlar hem de Anadolu isyanların, göçlerin ve ölümlerin yaşandığı kaynaklı bir kazana dönüşmüştür. Endüstriyel devrim ve onun sonucu ortaya çıkan kapitalist ve ulus devletlerin, kendi menfaatleri için, olaylardaki birinci elden müdahalesi ise çok uluslu, dilli ve dinli devletler adına meseleyi iyice karmaşık hale getirmiştir. Osmanlı, bu anlamda yaşananlardan en fazla zarar gören devletlerden birisidir. Balkanlardaki Sırp, Yunan, Bulgar ve Arnavut isyanlarını Anadolu'da başını Ermenilerin çektiği ayrılıkçı hareketler takip etmiştir. Özellikle 1895-1896 yıllarında sonuncusunun çıkardığı isyanlar Osmanlı Devleti'ni bir hayli uğraştırmış, Anadolu'da güvenlik açığı oluşturmuş, Osmanlı'yı yabancı devlet temsilcileri ve kamuoyu ile karşı karşıya getirmiştir. Meseleyi bir takım ıslahat ve tebaasına nasihatle çözmeye çalışan devlet, karşıındaki ayrılıkçı cemiyetlerin tedhiş hareketleri neticesi istediği olumlu sonucu alamamıştır. Nihayet askeri ve hukuki müdahalelere başvurmuş, olaylarda suçu sabit görülenleri yargılamış ve gerekli cezaları vermiştir. Osmanlı Devleti bu süreçte kargaşa ve isyanların yaşandığı bölgelere inceleme ve araştırma amaçlı heyetler de göndermiştir. Sadettin Paşa bu heyetlerden birinin başkanı olarak Doğu Karadeniz ama özellikle Doğu Anadolu'da araştırmalarda bulunmuş ve meseleye birinci elden vakıf olmuştur. Raporu göre Ermenileri bu yola iten büyük devletlerin emperyalist çıkarları ile onlara alet olan "fesat" diye tabir ettiği ayrılıkçı cemiyetler/örgütlerdir. Zira o zamana kadar örgütlerin talimat ve kışkırtmalarını kendilerine rehber edinen Ermenilerin din, dil, eğitim ve iktisadi hayatta sahip oldukları imkân ve iyilikleri unuttuğu, uzun seneler iyi şekilde bir arada buldukları Müslümanlarla vatandaşlık hukukunu bir kenara bıraktıkları kanısındadır. Topladığı bilgiler, Osmanlı Arşivine yansıyan diğer yazışmalarla karşılaştırıldığında birbirini doğrular niteliktedir. Evlerden Müslümanlar üzerine ateş açılması, dükkânların kapatılması, idari merkezle-

re yapılan saldırılar, çeşitli kıyafetlere girmek suretiyle halkı birbirine düşürme, bazı Ermeni din adamlarının eylemci davranışları, bölgenin önde gelen kişilerinin öldürülmesi ya da yakınlarının kaçırılması, dağıtılan propaganda malzemesi gibi eylemler, hem raporun hem Ermeni çete ve eşkıyasının planlı programlı hareket ettiğinin bir göstergesi olarak öne çıkan hususlardır. Yine Amerikan okullarının isyanlarda rolü olduğunu belirtmesi raporun önemli tespitlerinden birisidir.

KAYNAKÇA

1. Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.}MKT. MHM, 638-6, 15 Ekim 1895 (3 Teşrinievvel 1311).

BOA, A. } MKT. MHM, 638-24, 30 Ekim 1895 (18 Teşrinievvel 1311).

BOA, A.}MKT. MHM, 639-9, 1 Aralık 1895 (19 Teşrinisani 1311).

BOA, A.} MKT. MHM, 663-10, 29 Ekim 1895 (17 Teşrinievvel 1311).

BOA, A.} MKT. MHM, 696-26, 14 Kasım 1895 (2 Teşrinisani 1311); 6 Ocak 1896 (25 Kânunuevvel 1311); 21 Mayıs 1895 (9 Mayıs 1311).

BOA, BEO, 2328-174552, 3 Mayıs 1904 (20 Nisan 1320).

BOA, BEO, 2503-187697, 9 Şubat 1905 (27 Kânunusani 1320).

BOA, DH. MKT, 396-36, 25 Haziran 1895 (13 Haziran 1311).

BOA, DH. ŞFR, 175-70, 25 Haziran 1895 (13 Haziran 1311).

BOA, DH. ŞFR, 181-10, 2 Ekim 1895 (20 Eylül 1311).

BOA, DH. ŞFR, 181-49, 7 Ekim 1895 (25 Eylül 1311).

BOA, DH. ŞFR, 182-8, 13 Ekim 1895 (1 Teşrinievvel 1311).

BOA, DH. ŞFR, 182-14, 14 Ekim 1895 (2 Teşrinievvel 1311).

BOA, DH. ŞFR, 184-17, 15 Kasım 1895 (3 Teşrinisani 1311).

BOA, DH. ŞFR, 184-25, 16 Kasım 1895 (4 Teşrinisani 1311).

BOA, HR. SYS, 2748-85, 22 Ekim 1895 (10 Teşrinievvel 1311).

BOA, HR. TH. 158-45, 27 Haziran 1895 (15 Haziran 1311).

BOA, HR. TO, 352-91, 24 Ekim 1895 (12 Teşrinievvel 1311).

BOA, İ. HUS, 43-37, 26 Ekim 1895 (14 Teşrinievvel 1311).

BOA, İ. HUS, 43/75, 11 Kasım 1895 (30 Teşrinievvel 1311).

BOA, İ. TAL, 29-2, 30 Ağustos 1893 (18 Ağustos 1309).

BOA, İ. TAL, 359-10, 9 Şubat 1905 (27 Kânunusani 1320).

BOA, Y. A. HUS, 337-121, 14 Ekim 1895 (2 Teşrinievvel 1311).

BOA, Y. A. HUS, 339-28, 7 Kasım 1895 (26 Teşrinievvel 1311).

BOA, Y. A. HUS, 340-143 28 Kasım 1895 (16 Teşrinisani 1311).

BOA, Y. A. HUS, 338-44, 26 Ekim 1895 (14 Teşrinievvel 1311).

BOA, Y. MTV, 129-69, 2 Ekim 1895 (20 Eylül 1311).

BOA, Y. MTV, 130-64, 26 Ekim 1895 (14 Teşrinievvel 1311).

BOA, Y. MTV, 131-7, 3 Kasım 1895 (22 Teşrinievvel 1311).

BOA, Y. PRK. ASK, 109-61, 17 Ocak 1896 (5 Kânunusani 1311).

BOA, Y. PRK. BŞK, 43-536, 24 Ekim 1895 (12 Teşrinievvel 1311).

BOA, Y. PRK. BŞK, 44-38, 28 Kasım 1895 (16 Teşrinisani 1311)

BOA, Y. PRK. KOM, 9-2, 16 Ocak 1896 (3 Kânunusani 1311).

BOA, Y. PRK. MYD, 17-15, 28 Eylül 1895 (16 Eylül 1311).

BOA, Y. PRK. TKM, 50-50, 27 Kasım 1907 (14 Teşrinisani 1323).

BOA, Y. PRK. UM, 33-20, 28 Ekim 1895 (16 Teşrinievvel 1311).

2. Kitap ve Makaleler

Akgün, Seçil. (1988). Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü, *Atatürk Yolu*, 1/1, 1-13.

Çaycı, Abdurrahman. (1992). Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler, *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)*, Ankara: TTK Yayınları, 75-114.

Çiçek, Rahmi. (2001). Trabzon'da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 16, 121-139.

Güler, Ali ve Akgül, Suat. (2007). *Sorun Olan Ermeniler*, Ankara: Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu (TÜRKAR).

Gürün, Kâmuran. (2010). *Ermeni Dosyası*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Halaçoğlu, Ahmet. (2005). *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Halaçoğlu, Yusuf. (2011). *Ermeni Tehciri*, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.

Kantarcı, Şenol. (2011). *Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Kocabaşoğlu, Uygur. (2000). *Anadolu'daki Amerika, Kendi Belgeleriyle 19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Ankara: İmge Yayınları.

Mutlu, Şamil. (2005). *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919), (2007). C. II, Yayın Nu:86, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922), (2005). C. IV, Yayın Nu: 76, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, (1995). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, (2002). C. I, Yayın Nu: 58, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Önal, Sami. (2003). *Sadettin Paşa'nın Anuları Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1986)*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Özdemir, Mustafa. (2007). *1. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Ülkesinde Yaşanan Göç Hareketleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.
- Özger, Yunus. (2007). *1895 Bayburt Ermeni Ayaklanmaları*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Sarınay, Yusuf. (2009). Rusya'nın Ermeni Sorununun Ortaya Çıkmasındaki Rolü (1878-1918), *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS-II) (22-24 Mayıs 2008), C. 4, Haz. M. Metin Hülagü-Şakir Batmaz-Gülbadı Alan, Kayseri, 377-381.
- Şahin, Enis. (2006). Arşiv Belgelerine Göre 1895 Trabzon Ermeni Olayları, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1/1, 123-140.
- Şimşir, Bilal. (1986). *Osmanlı Ermenileri*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Türközü, Halil Kemal. (1982). *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezâlimi*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Uçan, Yunus Emre. (2015). *Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Uras, Esat. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ed. Tülay Duran, İstanbul: Belge Yayınları.

BÖLÜM 4

KÜLTÜR VE TARİH TURİZM DESTİNASYONUNUN OLUŞTURULMASINDA EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİNİN ÖNEMİ: VAN ÖRNEĞİ

Zikrullah AYKAÇ¹

¹ Dr. Öğr. Gör. Muş Alparslan Üniversitesi, z.aykac@alparslan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2023-9583.

Giriş

Kentin sahip olduğu değerler, kent kimliğiyle ilgili birçok kavramı da içerdiği kabul edilmektedir. Kent kimliğinin önemli bir parçası olan ve ona değer katan fiziksel yapılar, maddi ve kültürel yönü olan bir kavram olarak nitelendirilebilir. Kentlerin sahip olduğu bu varlıklar, çeşitli medeniyetlerin ortak mirası ile oluşmuştur. Dolayısıyla tüm bu varlıklar kültürel ve maddi zenginlik olarak kabul edilmektedir. Şehirlerin kimliğini oluşturan bu yapıların korunması, tanıtılması ve geleceğe aktarılması tarih bir sorumluluk olmakla birlikte önemli ekonomik kazançlarda beraberinde getirmektedir. Mevcut kültürel varlıkların korunması, tahrip olanların yeniden ihya edilmesi kent turizmi ile birlikte kırsal kalkınmaya da farklı bir ivme katacak, söz konusu varlıkların geleceğe taşınmasına da imkân sağlayacaktır (Songur, 2017: 103).

Turizm, Kentin sürekli değişen, dönüşen ve gelişen dinamik yapılarının gelişimi için bir araç olarak görülmektedir. Turizm pastasından en iyi şekilde istifade edebilmek için kent markalaşması bir zorunluluk olarak kabul edilmektedir. Van gibi kentler başta göç gibi nedenlerle metropollere dönüşerek giderek artan toplumsal, ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Bu sorunlar ancak akılcı, yaratıcı yaklaşım ve yöntemlerle çözümlenebilir. Sürdürülebilir turizm politikaları ile mevcut potansiyeller geliştirilerek yeni kaynakların yaratılması mümkün hale gelmesi sağlanabilir. Kentin sahip olduğu tarihi değerler, kentin markalaştırma politikasında önemli bir avantaj sağlayabilmekte ayrıca ona daha ayırt edilebilir bir kimlik yaratma imkânı verebilmektedir. Çünkü bir kentin marka edinebilmesi için kent kimliğinin yanında kentin güçlü bir imgesinin yaratılması da gerekmektedir (Akkaya, 2016: 44). Yaratıcı turizm stratejileri ile kentin sahip olduğu mevcut değerlerin öne çıkarılması ve korunması, kentin daha cazip hale getirilmesinde hayati bir rolü olabilmektedir. Bu değerlerin başında tarihi ve kültürel mirası gelmektedir. Bu çerçevede oluşturulan destinasyonlar genellikle şehir turizminin ana eksenini oluşturmaktadır (Özdemir, 2023: 46).

Uluslararası sürdürülebilir turizm politikası perspektifinden bakıldığında, turizm sektörünün ekonomik kalkınmayı ve yeni istihdam imkânlarını arttırabilmektedir. Bu durum turizme daha fazla yatırım yapması gerektiği açıktır. Başka bir deyişle, olumlu turizm politikalarının ekonomik büyüme ve doğal kaynakların korunması hedeflerine aynı anda ulaşma potansiyeli vardır. Turizm sektörünü, ekonomik ve sosyal faydaları teşvik eden yeni turizm stratejileri ve politikaları daha az gelişmiş kırsal alanların da sürdürülebilir ekonomik kalkınma yapısının oluşturulmasına destek sağlar (Edgell 2015: 25-36). Bölgelerin şehir turizm potansiyelini arttırmak için iki stratejisi vardır. Birincisi kültürel ürünlerin çeşitliliğini arttırmak, ikincisi ise mevcut imkânların haricinde özgün gastronomi, el sanatları ve kaybolan tarihi eserlerin yeniden ihyası gibi turizmin gelişimini teşvik edecek öğeler icat

etmektedir. Kentin verimliliğini arttırmak için izlenecek en makul yol, kuşkusuz şehir tarihini anlamak ve onu değer yaratmak adına kullanabilmek becerisini göstermekle ilişkilidir (Songur, 2017: 101).

Kültürel miras ve tarih turizmi son yıllarda hızla gelişen ve büyüyen bir pazardır. Dünya Turizm Örgütü'ne göre uluslararası seyahatlerin neredeyse yarısı artık kültür ve tarihi miras turizmine yönelik gerçekleşmektedir (Nguyen ve Cheung, 2014). Seyahatnameler, şehir kronikleri gibi şehir tarihine doğrudan katkı sağlayabilecek araştırmalar, somut veriler içerdiği için turizm alanında kullanılabilirliği ile referans kaynaklar olabilmektedir. Şehir turizm imkânının arttırılması ile giderek artan kadın ve gençlerin istihdam sorunları önemli ölçüde azaltılabilir. Şehir tarihlerini esas alan yazılı materyallerden yararlanmak suretiyle şehrin unutulmaya yüz tutmuş veya kaybolmuş değerlerinin ortaya çıkarılması açısından önemli bir araç olarak kullanılabilir. Şehrin sahip olduğu somut ve somut olmayan değerlerinin öne çıkaran bu tarz tarih araştırmaların, uzman kişilerce analiz edilmesi suretiyle elde edilen veriler, kültürel miras ögesi olarak arz edilebilir (Songur, 2017: 101-104).

Seyahatnameler, zamanı ve mekânı birinci ağızdan aktarmış olmaları, resmi belgelerden ayrı olarak zaman ve mekâna farklı bir açıdan bakma imkânı vermeleri nedeniyle her zaman kıymetli başvuru kaynakları olagelmıştır (Akalın, 2011). Evliya Çelebi Seyahatnamesinin içerdiği eşsiz bilgiler, onu kent araştırmalarının vazgeçilmez kaynaklarından biri olmasını sağlamıştır. Son dönemlerde yerel kültürel hazinelerin tanıtımı amacıyla hazırlanan katalogların/broşürlerin içeriğinde, kente ait tarihi varlıkların görünürlüklerinin arttırılmasında, Evliya Çelebi Seyahatnamesine sıkça atıfta bulunulması eserin şehir araştırmaları açısından daha fazla yararlanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Merkezi ve yerel otoriteler, turizmden daha fazla pay elde etmek amacıyla şehirlerin kimliğini güçlendirecek tarihi, kültürel varlıkları çeşitlendirmek yoluyla markalaşmaya katkı sağlayacak politikaları geliştirmektedirler. Bu çerçevede, başta Evliya Çelebi Seyahatnamesi olmak üzere gezginlerin, seyyahların, misyonerlerin eserleri, kent markasının geliştirilmesi noktasında çok daha fazla nasıl değerlendirilebileceği tartışılmaktadır (Akkaya, 2016: 3).

Van'ın Kültür ve Tarih Turizm Destinasyonunun güçlendirilmesine katkı sağlamayı amaçlayan bu çalışmada, Evliya Çelebi'nin seyahati, tarih ve kültür turizmi unsurları açısından incelenmiştir. Çalışma kapsamında Van örneklem alanı olarak belirlenmiştir. Van'ın tarih boyunca çok sayıda farklı medeniyete ev sahipliği yapmış olmasından dolayı zengin bir geçmişe sahiptir. Sahip olduğu bu zengin miras çalışma konusu olarak seçilmesinde belirleyici oldu. Çalışmada; Van kentinde yer alan tarihi yapılar Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi özelinde değerlendirilmiştir. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde yer verdiği tarihi, kültürel değerleri tasnif ederek Van'ın turizm endüstrisindeki payının arttırılabilmesi

ve bu potansiyele dikkat çekilmesi amaçlanmıştır. Araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden belge, kitap, makale incelenmesi esas alınarak çalışma yapılmıştır. Araştırmada, Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Yapı Kredi Yayınları tarafından, 2012 yılında yayınlanan baskısı kullanılmıştır. Bununla birlikte, Evliya Çelebi Seyahatnamesi ilgili yapılan diğer çalışmalar da incelenmiştir.

Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi

Seyahatnameler, zamanı ve mekânı birinci ağızdan aktarmış olmaları, resmî belgelerden ayrı olarak meselelere farklı bir açıdan bakma imkânı vermeleri nedeniyle her zaman kıymetli başvuru kaynakları olagelmıştır. Seyahatname denildiğinde ilk akla gelen isim olan Evliya Çelebi, Osmanlı coğrafyasında ve çeşitli ülkelerdeki gözlemlerini yazdığı eseri ile dünyada da en önde gelen kişilerden biridir.

Evliya Çelebi 1611'de İstanbul'da doğmuştur. 1680'li yıllarda Mısır'da öldüğü tahmin edilmektedir. Çelebi'nin aslen Kütahyalı olduğu ancak babası Derviş Mehmet Zilli'nin, sarayda Kuyumcubaşı olarak görev yaptığı için Saray çevresinde yetiştiği bilinmektedir. Hocası Evliya Mehmet Efendi'nin ismi dolayısıyla "Evliya" adını kullandığı belirtilmektedir. Evliya Çelebi 1630'lu yıllarda İstanbul ve yakın çevresinde günübürlük gezilere başlamıştır (Özdemir, 2014: 261; Yılmaz, 2022). Daha sonra Anadolu, Kafkasya, İran, Irak, Suriye, Mısır, Arabistan, Avrupa, Balkanlar ve Kırım'a kadar uzanan oldukça geniş bir coğrafyayı 17. Yüzyılın şartlarında elli bir yıl boyunca gezmiş bir seyyahdır (Kahraman, 2012).

Evliya Çelebi, I. Ahmet, I. Mustafa, II. Osman, IV. Murat, I. İbrahim ve IV. Mehmet'in hükümdarlıklarını görmüş, bununla birlikte gezdiği ve gördüğü yerlerde Eyalet valileri, Mirler, Hanlar, Ulemalar gibi türlü kişi ve gruplarla doğrudan diyalog kurmuş, buralara ait gözlemlerini, çıkarımlarını kendine özgü üslubuyla kaleme almıştır. 17. yüzyıl Anadolu, İran, Kafkasya, Balkan, Orta Avrupa, Arabistan coğrafyasının büyük bir bölümünü dolaşarak oralara ait siyasi, sosyal, toplumsal, kültürel durumları, maddi varlıkları kendi zaviyesinden oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır (Yılmaz, 2022; Şavk, 2011: 4).

Toplam on ciltlik Seyahatnamesi yaklaşık 6500 sayfalık el yazmasından oluşmaktadır. Gezip gördüğü yerlerde günümüz kültürel mirası olarak kabul edilen öğeleri olan şehirleri, mimari eserleri, demografik ve kültürel öğeleri tasvir eder. Çelebi, oralarda yaşayan halkın sosyal, ekonomik, dilsel, dinsel, mitolojik, folklorik, geleneksel özellikleri hakkında bilgi verir. Evliya Çelebi, gezip gördüğü yerlere dair anlatımlarını, edinmiş olduğu derin bilgi ve görgüsü ışığında sade ve edebi bir üslupla aktarmaktadır. 17.yüzyıl Osmanlı Coğrafyasının sosyal ve kültürel hayatının anlatıldığı bu kaynak eserin her bir cümlesi kültürel hazine niteliğindedir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, ilk elden gözlemlerini aktarması, yol güzergâhları ile ilgili bilgi vermesi ve seyahat edilen

kentlerin tarihi için önemli bilgiler içermesi nedeniyle Osmanlı coğrafyasının ve tarihinin yazılı kaynakları içerisinde önemli bir kaynak niteliğine sahiptir (Uzun&Ülkü, 2021). Evliya Çelebi yazmış olduğu eseri itibarıyla bir şehir derleyicisi ve tarihçisidir. Bundan dolayı bu eser, şehir belleği, imgesi, kültürü, kimliği, markası, turizmi gibi araştırmaların ve diğer çalışmaların da temel kaynağı olarak değerlendirilmelidir (Özdemir, 2012: 131). Evliya Çelebi'nin gezip anlattığı şehirlerden biri de Van olmuştur. Çelebi Diyarbakır üzerinden Bitlis'e ulaşır. Bitlis'ten Tatvan'a buradan Ahlat, Adilcevaz'a ardından Erciş, Muradiye ve Van'a seyahat etmiştir.

Kültür ve Tarih Turizmi

Günümüzde kalkınmanın çok yönlü boyutu olması gerekliliğinin önemi anlaşılmış ve bu amaçla sosyal, ekonomik, ekolojik ve kültürel alanda sürdürülebilir turizm politikaları geliştirilmeye başlanmıştır. Kültürel mirasın sunumunda en iyi yöntemlerden biri olan kültür rotaları, kırsal kalkınma anlamında yöreye katkı sunması bakımından çok önemli bir araçtır. Özellikle bir kentin gelişiminde o kentin sahip olduğu mevcut değerlerin korunması, vurgulanması ve kaybolmakta olanların ise ihyası, turizmin canlanmasında hayati bir öneme sahiptir. Bu öğelerin başında tarihi ve kültürel miras gelmektedir ki bu öğeler genellikle turizmin esas kaynağı sayılmaktadır (Özdemir, 2023: 46). Şehir tarihçiliği aynı zamanda bu değerlere odaklanarak turizmin zenginleştirilmesinde önemli bir rol üstlenmektedir.

Tarihin biriktirdiği ortak değerlerden oluşan kültürel mirasın değer kazanmasında, yaşatılmasında ve sürdürülebilir bir ekonomik imkân elde etmesinde turizmin hayati bir rolü olduğu kabul edilmektedir. Dünyada birçok kuruluş, turizmin sağladığı bu fırsatlardan yararlanmak için projeler geliştirmektedir. Avrupa Konseyi'nin 2010 yılından itibaren "Avrupa Konseyi Kültür Rotaları" isimli bir projesi, ulusal ve yerel turizme destek olmak amacıyla başlattığı faaliyetlerden bir tanesidir. Türkiye, bu imkanlardan yararlanmak amacıyla Avrupa Konseyi Kültür Rotaları Programı'na 2018 yılında "Kültür Rotalarına İlişkin Genişletilmiş Kısmi Anlaşmayı" imzalayarak katılmıştır. Bu çerçevede Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği ile kültürel, sosyal ve çevresel kalkınmayı destekleyen sürdürülebilir projeler geliştirilmektedir (Avrupa Kültürel Rotalar Enstitüsü 2019: 4). Turizmin en önemli kaynakları kültürel, tarihî ve doğal çevredir. Ulusal ve Uluslararası kuruluşlar bu amaçla söz konusu kaynaklardan azami derecede faydalanmak üzere sürdürülebilir tarih, kültür ve çevre kaynaklarının turizme entegre edilmesi ve korunması programlarını öne çıkarmaktadır. Sürdürülebilir turizm politikaları, söz konusu değerlerin korunmasında önemli bir rolü olduğu için ayrıca finanse edildiği kabul edilmektedir (Avcı-Coşkun 2023: 112). Bu doğrultuda oluşturulan kültür rotaları, finanse edilen programlarda yararlanma imkânı sağladığı gibi kırsal kalkınmaya katkı sunması bakımından da çok önemli bir araçtır.

Kültür turizmi amaçlı yapılan yolculuklarda, seyahat eden insanlar, gittikleri kentsel veya kırsal alanların dokusu, sivil mimari örnekleri ve anıtsal yapıları, tarihi, geçmişte yaşamış olan medeniyetleri ve yaşantıları hakkında da bilgi edinmektedir. Toplumların sahip olduğu değerleri tanıtmada bir araç olan kültür turizmi, ülkenin ekonomisine de katkı sağlamaktadır. Kültürel miras değerlerinin merakı ile ortaya çıkan kültür turizmi, yörenin miras değerlerine saygılı bir biçimde, koruma ve kullanma dengesi gözetilerek gelecek kuşaklara aktarılmasına yardımcı olmaktadır (Üstündağ-Özer, 2021: 434).

Van Kültür ve Tarih Turizmi

Şehirler, son dönemde tüm dünyada en hızlı büyüyen turizm destinasyonlarından. Şehir turizmi de kıyı turizmine göre gittikçe artan bir eğilim göstermektedir (Bock, 2015). Şehirlerin ekonomik gelişimine, ciddi şekilde fayda sağlayan şehir turizmi endüstrisi, doğru strateji oluşturmak bunun için hayati bir öneme sahiptir. Buna uygun kültür, sanat, spor, edebiyat, müzik hatta ticari amaçlı fuar ve kongrelerin düzenlenmesinin en verimli yolu, şehir tarihini anlamak ve onu değer yaratmak adına kullanabilmek becerisi ile doğru orantılıdır. Şehir turizmi ile sunulacak hizmet ve tecrübelerin en önemlilerinden biri o şehrin sahip olduğu kültürel değerlerdir. Şehir tarihleri ile ilgili veriler, turistik ürünlerin bu kapsamda geliştirilmesi için önemli bir araçtır (Songur, 2017: 101- 102).

Van ve çevresi, savunma açısından uygun doğal özellikleri, sahip olduğu tarıma elverişli topraklar ve bunu besleyecek yeterlilikteki su kaynakları hasebiyle antik çağlardan günümüze birçok farklı uygarlığın yerleşim yeri olmuştur. Van şehir tarihi, çok sayıda devletin, hükümdarın ve savaşın hikâyesini barındıran muhteşem bir tarihi arka plana sahiptir. Bölgede Urartu, Pers, Makedonya, Part, Roma, Sasani, Arap İslam hâkimiyeti, Selçuklu, Osmanlı gibi farklı medeniyetler hüküm sürmüş ve bunlara ait günümüze kadar tamamen veya kısmen korunabilmiş mimari yapılar ve etkileyici arkeolojik alanlar mevcuttur (Keleş Eriçok, 2019: 187). Van'da çeşitli medeniyetlere ait tarihi ve kültürel değerler, bölgenin yerel ekonomisini geliştirmek ve kültürel turizmi canlandırmak için büyük bir potansiyel arz etmektedir. Evliya Çelebi Seyahatnamesinin detaylı şekilde Van ve çevresinden söz etmiş olması bu değerlerin korunması, yeniden ihya edilmesi ve anlatılması açısından büyük bir şans oluşturmaktadır.

Evliya Çelebi, Van ve çevresini ayrıntılı şekilde anlattığı görülmektedir. Van Kalesi'nin büyüklüğü, şekli, tarihi, kapıları; Van şehrinin camileri, sarayları, hamamları, mahalleleri, bunlardan bazısıdır. Bunun yanında, Van Gölü'nden, civardaki bağlardan, mesire alanlarından, kalelerden, su kaynaklarından, nehirlerden, dağlardan, kaza ve köylerden de bahsetmektedir. Evliya Çelebi mekânların maddi özelliklerinin yanı sıra şehre ait kültürel ve manevi öğeleri de aynı şekilde detaylı şekilde aktarmıştır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi

sayesinde Van'ın ve çevresinin 17. yüzyıldaki ayrıntılı görünümü tasavvur edilebilmektedir. Bu sebeple eserin Van kültürüne katkıda bulunduğu, ayrıca Seyahatname'den yola çıkarak Van'daki mekânsal değişimin tespit edilebilmesi için seyyahın bize oldukça değerli bir miras bıraktığı söylenebilir (Taştan, 2023:7). Evliya Çelebi Seyahatnamesinde ismi geçe yapılar ayrıca tablo şeklinde verilmiştir.

Evliya Çelebi, Süleyman Han Camii, Ulu Camii, Hüsrev Paşa Camii, Tebriz Kapısı Camii, İskele Kapısı Camilerinden söz etmiştir. Tebriz Kapısı Camii, İskele Kapısı Camii ve en önemlisi “benzeri yedi kıtada yoktur” dediği Ulu Camii günümüzde ayakta olmayan eserlerdir. Seyahatnamede ismi geçen Ulucami Medresesi, Horhor Medresesi, Hüsrev Paşa Medresesi, Tebriz Kapısı Medresesi, Abbas Ağa Medresesi ve Kayaçlı Medreseleri günümüze ulaşmamıştır.

Turizm destinasyonlarında önemli bir yer arz eden kaleler bakımından Van'ın zengin olduğunu görmekteyiz. Ancak Çelebi'nin tasvir ettiği birçok kale günümüze ulaşmamıştır. Evliya Çelebi'nin büyük bir hayranlıkla söz ettiği Amik Kalesi, Erciş Kalesi, Abbasi dönemine ait olduğunu belirttiği Vestan Kalesi, Erçek Kalesi, Şeddadi yapısı olan Abagay Kalesi ve Bargiri Kalesi ile Karahisar kaleleri günümüzde ayakta olmayan kalelerdir.

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde yer verdiği 1640 yılında kırk odalı olan Paşa Sarayı, Ketenci Ömer Paşazade Sarayı, Süleyman Paşa Sarayı, Hadım Cafer Ağa Sarayı, Defterdâr Şânî Efendi Saraylarının hiç biri günümüze ulaşmamıştır. Çelebinin yer verdiği Gümrük Hânı, Kürt Ahmet Ağa Hânı ve Kapan hanları ile Mezgitli Çarşısı, Hüsrev Paşa Çarşısı, Haffafhane Pazarı ile ismi geçen hamamların hiç biri günümüze ulaşmamıştır. Varek (Erek) Kilisesi, İskele Köyü Kilisesi ayakta olmayan yapılardandır.

Tablo: Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Van kent varlıkları ve tanıtımları Camiiler

Camii Adı	Evliya Çelebi'nin tasviri
Vank Camii (Süleyman Han) Camii	Hız Davut zamanından kalma olup 940/1533-1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından tamir ettirilmiştir.
Ulu Camii	Akkoyunlu Cihan Şah'ın yaptırdığı Ulu Camii Van'ın en büyük camisi olup kırmızı ve siyah tuğlalar ile inşa olunmuştur. Eski tarz mihrap ve minberi çeşitli renkli taşlarla süslenmiş olup benzeri yedi kıtada yoktur.
Hüsrev Paşa Camii	Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerinden Koca Hüsrev Paşa, camiyi inşa ettirmiştir. Kubbeleri ve medreseleri kurşunla kaplı olup caminin içinde oldukça değerli ve sanatlı avizeler bulunur. Dört taraftaki pencereler çeşitli camlarla nakışlıdır. Mihrabı, minberi ve müezzin mahfeli süslüdür. Van'ın tek kurşunlu imaretidir.
Tebriz Kapısı Camii	Eski bir yapı olup, banisi belli değildir. Ayrıca medresesi de mevcuttur.
İskele Kapısı Camii	Abbas Ağa adlı bir hayır sahibi kişi tarafından yaptırılmıştır.

Kiliseler

Kale Adı	Evliya Çelebi'nin tasviri
Van Kalesi	Evliya Çelebi Van Kalesi'nin bulunduğu kayayı yükünü yüklenip çökmüş bir deveye benzetir. Kalede yüzlerce mağara ile doludur
Amik Kalesi	Van Denizi kenarında göğün zirvesine baş çeken Amik Kalesi, beş Süleymaniye Camii minaresi yüksekliğindeki sivri bir kaya üzerine kurulmuş küçük bir kaledir. Bu kayanın zirvesinde su kaynağı vardır. Kalenin içinde bir cami, elli kadar hane, altı şahî topu, darı ve pirinç ambarları vardır.
Vestan Kalesi	Evliya Çelebi bu kalenin yapılışını Abbasiler dönemine dayandırır. Kaya üzerine yapılan kalenin kuzey tarafında bir kapısı vardır.
Hoşap Kalesi	İçinde bir zaviyesi ile beye bahsus bir hamamı bulunur.
Van Karahisarı	Benzersiz yüksekliğe sahip bir dağ üzerine siyah taşlarla yapılmıştır.
Erçek Kalesi	Yalçın bir tepe üzerine bina olunan bu kale küçüktür.
Abagay Kalesi	Van'ın on saat kadar doğusunda, beşgen şekilli yalçın bir kaya üzerindedir. Şeddadi veya Abbasi yapısıdır.
Erciş Kalesi	Van Denizi kenarında, alçak kayalı bir zemin üzerinde dörtgen biçiminde inşa edilen Erciş Kalesi güçlü bir kale olup her bir taşı fil cüssesindedir. Eşsiz inci gibi beyaz ve süslü bir aydınlık kaledir.
Bargiri Kalesi	Yüksek kayalar üzerine beşgen şeklinde inşa edilmiştir. Şeddadi yapımıdır.
Karahisar Kalesi	Abbasilerden Giyaseddin ibn el-Muktedir tarafından kara taşlarla yapılmıştır. Eşsiz bir dağ üzerine bina edilmiş yüksek bir kaledir.

Saraylar

Saray Adı	Evliya Çelebi'nin tasviri
	40 adet saray mevcuttur.
Paşa Sarayı	40 odası, bir arastası, bir hamamı, uğrun Kapı üzerinde bir kasrı ve kale duvarına bakan bir bahçesi vardır. Divanhane kapısının dışarısı saray meydanıdır. Bu büyük meydanın dört tarafında ikişer katlı 600 hücre vardır. Çarşıya bakan kapısında yaz ve kış bekçiler bulunur. 1647 tarihli olduğu yazılmaktadır.
Ketenci Ömer Paşazade	
Süleymân Paşa Sarayı,	
Hadım Cafer Ağa Sarayı	
Defterdâr Şânî Efendi Sarayı	
Kadı Efendi Sarayı	

Hüseyin Ağa Sarayı,	
Demircioğlu Sarayı,	
Mallı Kaya Çelebi Sarayı	
Çendedanoğlu Sarayı	

Kiliseler

Kale Adı	Evliya Çelebi'nin tasviri
Varek (Erek) Kilisesi	Erek Dağı'nın zirvesine yakın bir yerde, dört köşe kubbeler ile bina edilmiş, kale gibi demir kapılı bir tapınaktır. 300'den fazla ruhban, keşiş ve papaz Ermenileri vardır.
İskele Köyü Kilisesi,	
Ahdım-var Adası (Akdamar) Kilisesi,	

Diğer Kent Varlıkları	Evliya Çelebi'nin Tanıtımı
Mahalleler	Paşa Mahallesi Horhor Mahallesi Suluk Mahallesi İskele Kapısı Mahallesi Orta Kapı Mahallesi Tebriz Kapısı Mahallesi
Mescitler	Çok sayıda mescit bulunmaktadır.
Medreseler	Van'da Ulucami Medresesi, Horhor Medresesi, Hüsrev Paşa Medresesi, Tebriz Kapısı Medresesi, Abbas Ağa Medresesi ve Kayaçlı Medresesi gibi medreseler vardır.
Hanlar/Kervansaraylar	Gümrük Hânı, Kürt Ahmet Ağa Hânı ve Kapan Hânı
Çeşmeler/Sebiller/Hayratlar	Horhor Çeşmesi, Dörtgözlü Çeşmesi, Hüsrev Paşa Çeşmesi
Hamamlar	Mezgitli Çarşısı'nın başında Sultan Hamamı vardır ve burası gayet sanatlı bir şekilde inşa edilmiştir. Bunun dışında Çifte hamam, Nakışlı Hamam ve Tebriz Kapısı yakınlarındaki Çukur Hamam gibi hamamlar bulunur.
Kaplıcalar	Erciş
Mesire Yerleri	Edremit bağlarındaki mesire yerlerinden başka yirmi adet gezinti yeri bulunur. Akkirpitaşı, Yalıköyü, Ala Melik, Sazlıgöl, Çaybaşı, Kara Kasım Çayırı, Murad Han Çimenliği, Mirav Bendi, Erek Dağı Tapınağı ve Nergök Kilisesi bunlardandır.
Çarşı/Bedesten	Mezgitli Çarşısı, Hüsrev Paşa Çarşısı, Haffafhane Pazarı
Türbe/ Ziyaretgâhlar	Gazi Hüsrev Paşa, Kurban Baba Ziyâretgâhı, Bâlâburc Sultan, Canpoladzâde Hüseyin Paşa Ziyâretgâhı, Tekeli Paşa, Uzun Hasan'ın ve Kara Yusuf Bey'in mezarları bulunur.

Sonuç ve Değerlendirme

Son yıllarda kültürel miras ve tarihi turizmine olan ilgi, dünya çapındaki turizmin büyümesinden daha hızlı bir oranda arttığı yaygın olarak kabul edilmektedir. Dünya çapındaki turistik gezilerin gittikçe artan bir eğilimde olduğu ve bunların kültürel miras veya tarihi aktiviteyi içerdiği tahmin edilmektedir; dolayısıyla pazarın büyüklüğünün yılda yıla artmakta olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Birleşmiş Milletler (UNESCO) 1972'den beri dünya miras alanlarının bir listesini oluşturuyor ve bu çerçevede dünya kültür mirasına değer varlıkların sayısını her geçen yıl arttırıyor. Kültürel miras ve tarihi turizm pazarının gelecekte büyümeye devam edeceği yaygın olarak öngörülmektedir. Bu pazarın sergilediği büyüme doğrultusunda kültür ve tarih destinasyonlarının da buna paralel olarak artacağı anlamına geliyor. Kültürel turizmde, çekiciliğin farklı bileşenlerin bir arada olması çok önemli bir avantaj oluşturmaktadır. Van, çeşitli medeniyetlere ait eserleri barındırması, erişebilir noktalarda olması, doğal güzellikleri barındırması açısından geniş bir ürün yelpazesine/potansiyele sahiptir. Yöneticilerin, turizm potansiyelini arttırmaya yönelik stratejik hamleleri kenti bir cazibe merkezi haline getirmek için önemlidir.

Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde 17. Yüzyıl Van ve çevresinde yer alan kale, sur, han, hamam, köprü, camii, kilise ve saraylar gibi tüm maddi varlıklar ile yetiştirilen sebze ve meyveleri, pişirilen yemekleri hatta sözlü kültür öğelerini boyutlarıyla bize aktarmıştır. Bu çalışmada Çelebi'nin gördüğü ve gezdiği Van'ın tarihi ve kültürel varlıklarına dair anlatımları alınmış ve bu çerçevede onun gözlemlerine göre söz konusu yerlerin özellikle sürdürülebilir turizme olabilecek katkılarına dikkat çekilmesi amaçlanmıştır.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi üç yüz elli yıl önce yazılmış olmasına rağmen çok önemli bir kaynak eser olma özelliğini günümüzde hâlâ korumaktadır. Son tahlilde denilebilir ki Seyahatname, 17. yüzyılda, Osmanlı Devleti ve de Van ve çevresinin siyasal, sosyal, kültürel, ekonomik, dinî vs. yönleri hakkındaki en önemli ve dikkat çekici çalışmalardandır. Evliya Çelebi'nin yapmış olduğu Van seyahatinde ziyaret ettiği ve detaylı olarak bizlere aktardığı birçok yer, günümüzde yerli ve yabancı turistlerin en çok ziyaret ettiği yerlerdir. Bu yerlerin birçoğu Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından da ziyaret edilecek yerler arasında gösterilmektedir. Ancak Evliya Çelebinin detaylı şekilde yazdığı bazı kaleler, saraylar, hanlar, hamamlar, bazı kiliseler, surlar gibi birçok eser günümüze çeşitli sebeplerden dolayı ulaşamamıştır. Bu eserlerin restore edilerek yeniden kazandırılması bölge turizminin gelişmesine ciddi şekilde katkı sağlayacaktır.

Doğal bir cazibeye ve çeşitli medeniyetlerin kültürel mirasına sahip olan Van, turizm endüstrisinden hak ettiği payı alamamaktadır. Bu amaçla yerel ve merkezi yönetim, ülkemizdeki birçok şehirde olduğu gibi kentin turizm

potansiyelini değerlendirmek amacıyla tarihi alanları ve yapıları aslına uygun haline getirmek için bu anlatımları kullanabilir, yeni cazibe alanları oluşturabilir. Eski Van Şehri'nde yer alan eserlerin yanı sıra Erciş, Gevaş, Özalp, Gürpınar, Muradiye, Çaldıran gibi ilçelerde yer alan maddi yapılara dair anlatımlar büyük önem arz etmektedir. Özellikle söz konusu ilçelerde yer alan eserler büyük ölçüde tahrip olmuş veya tamamen yıkılmıştır. Kırsal kalkınmanın sürdürülebilir bir ekonomiye sahip olmasında turizmin rolü göz önüne alındığında bu eserlerin yeniden ayağa kaldırılıp kültür turizm rotasına dâhil edilmesi hayati önem arz etmektedir. Evliya Çelebi'nin Van seyahatinde gezdiği anlattığı yerlere ilişkin bilgiler ve anlatılar; rehberler tarafından öğrenilip, ziyaretçilere anlatılması da ayrıca değerlendirilmesi gerekmektedir. Kültürel turizm, büyüyen bir pazar olarak tarihi kentlerin ekonomik canlanması için yeni fırsatlar oluşturduğu bilimsel araştırmaların sunduğu verilere göre aşikârdır. Son tahlilde turizm potansiyelini arttırmak için, gerçekçi bir planlama ile sürdürülebilir bir kalkınma mümkündür. Van kültür ve tarih turizm destinasyonu olarak tanımlanacak bir yapıya sahiptir. Ancak bu pazardan hak ettiği derecede yararlanması için gerekli altyapıya sahip olduğu söylenemez. Bunun için gerekli alt yapının geliştirilmesi, ürün çeşitliliğinin sağlanması, yenilikçi tanıtım ve pazarlanmanın yapılması, insan kaynaklarının buna entegre edilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Akalın, Ş. H. (2011). Seyahatnâme'den Evliya Çelebi'ye. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (711), 212-233.
- Akkaya, S. (2016). Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Kent İmgeleri ve Günümüz Kent Markası Tasarımına Etkisi. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.
- Avcı, N. ve Coşkun, B. (2023). Kültürel Rota Geliştirilmesi: Evliya Çelebi'nin İzinde İzmir. *Milli Folklor*, c. 18, 111-122.
- Avrupa Kültürel Rotalar Enstitüsü. "Cultural Routes of the Council of Europe" <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes> (Erişim Tarihi: 10.04.2024).
- Bock, K. (2015). The changing nature of city tourism and its possible implications for the future of cities. *European Journal of Futures Research*, 3(1), 20.
- Edgell Sr, D. L. (2015). International sustainable tourism policy. *Brown J. World Aff.*, 22, 25.
- Kahraman, Seyit Ali (2012). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden Seçmeler, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Keleş Eriçok, A. (2019). Van Gölü Havzası'nda Kültür Rotası Önerisi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (45), 173-199.
- Nguyen, T. H.H. ve Cheung, C. (2014) The classification of heritage tourists: a case of Hue City, Vietnam, *Journal of Heritage Tourism*, 9:1, 35-50.
- Özdemir, M. (2014). Türk turizm tarihi içerisinde Evliya Çelebi'nin yeri ve önemi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 25(2), 260-268.
- Özdemir, N. (2012), Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Sözlü Kültür Boyutu ve Kent Kültürü Araştırmaları, Evliya Çelebi'nin Sözlü Kaynakları (s. 131-148), içinde UNESCO Türkiye Milli Komisyonu.
- Özdemir, S. (2023). Disiplinlerarası Bakış Açısıyla Arkeoloji ve Turizm Etkileşimi. *Turizm Araştırmaları II* (pp.45-60), Özgür Yayınları.
- Songur, F. (2017). Şehir tarihi ve turizm: Bursa örneği. *International Journal of Social Inquiry*. Cilt / Volume 10 Sayı 1.
- Şavk, Ü. Ç. (2011). Sorularla Evliya Çelebi insanlık tarihine yön veren 20 kişiden biri. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Taştan, Z. (Ed.) (2023). Evliya Çelebi'nin izinde Van ve çevresi. Van Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları.
- Uzun, P. & Ülkü, C. (2021). Evliya Çelebi'nin İzinde Silifke'den Erdemli'ye. *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 134-163.
- Üstündağ, K. Özer, E. (2021). Kültürel Mirasa Katkı Sağlayan Kültür Rotalarında Yerelin Katılımı ve Sosyo-Ekonomik Kalkınması Üzerine Bir Yaklaşım. *Planlama* 31(3), 428 - 447.
- Yılmaz, A. İ. (2022). İnanç Turizmi Bakış Açısıyla Evliya Çelebi'nin Bursa Seyahati. *Turkish Studies-Social Sciences*, 17(6).

BÖLÜM 5

ABCFM MİSYONERLERİNİN OSMANLI İSTANBUL'UNDAKİ İLK TEŞEBBÜSLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

*Fikrettin Yavuz*¹

*Zeynep İskefiyeli*²

1 Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, fyavuz@sakarya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3161-457X>

2 Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürü, zcumhur@sakarya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3841-815X>

Giriş

Leon Arpee, *The Armenian Awakening* adlı eserinde, American Board of Commissioners for Foreign Missions'a (ABCFM) mensup misyonerler Harrison Gray Otis Dwight ve William Goodell'in 1833 yılında genç bir İstanbul Ermenisi olan Hovhannes Der¹ Sahakyan (John Der-Sahakian) ile tanışmasını, Osmanlı Ermenilerine yönelik misyonerlik faaliyetlerinin resmi başlangıcı olarak değerlendirmiştir (Arpee, 1909, s. 96; Arpee, 1946, s. 7). Bu tanışma, Amerikan Protestan misyonerlik hareketinin Osmanlı topraklarında etkili bir şekilde kurumsallaşmasının ilk adımı olması ve Osmanlı Ermenileri arasında dini ve kültürel bir dönüşümün başlangıcını temsil etmesi bakımından son derece dikkate şayan bir gelişmedir. Hovhannes Der Sahakyan'ın, arkadaşı Senekerim Der Minasyan ile birlikte misyonerleri ziyaret etmesi, bu sürecin başlangıcını teşkil etmiş ve dönemin misyonerlik literatüründe geniş yer bulmuştur. Bu ziyaretler, Osmanlı coğrafyasına gelen öncü misyonerlerden Dwight'ın *Christianity in Turkey* adlı eserinde (Dwight, 1854) ve William Goodell'in hatıralarını derleyen E. D. G. Prime'in kaleme aldığı *Forty Years in the Turkish Empire: Or, Memoirs of Rev. William Goodell* adlı çalışmada ayrıntılı olarak ele alınmıştır (Prime, 1877).

Sahakyan ve Minasyan'ın² misyonerlerle kurduğu temaslar, American Board'un yayın organı olan *The Missionary Herald*'in farklı sayılarına konu olmuş ve Protestanlık hareketinin Osmanlı Ermenileri arasındaki etkisinin örnek vakaları olarak dikkat çekmiştir (Intelligence from the Missions, 1836, s. 30-33; Constantinople, 1836, s. 41-49). Özellikle Goodell'in talebi üzerine, Minasyan'ın kaleme aldığı ve Sahakyan ile birlikte Protestanlığa duydukları ilgi ve misyonerlerle yaptıkları görüşmeleri detaylarıyla anlatan metin, Osmanlı Ermenileri arasında Protestanlığın kendilerinin ifadesiyle bir anlamda "mayalanma" sürecinin yazılı belgesi olarak öne çıkmaktadır. Bu metin, Ekim 1834'te Goodell ve Dwight tarafından American Board sekreterine sunulmuş ve 1836 yılında *Missionary Paper*'da "*Account of Armenians at Constantinople*" başlığıyla yayımlanmıştır (Goodell, 1836). Aynı metin, daha sonra American Board'un faaliyetlerini, yerel toplumlarla ilişkilerini, Protestanlık hareketinin yayılmasını ve bu süreçte yaşanan sosyal, dini ve kültürel dönüşümleri ele alan 29 eserlik *Christian Pamphlets* dizisinin bir parçası olarak da yayımlanmıştır (Dwight, *Christian Pamphlets*).

Bu çalışma, "*Account of Armenians at Constantinople*" metnine odaklanarak, Sahakyan ve Minasyan'ın American Board misyonerleriyle olan etkileşimlerini detaylandırılacaktır. American Board'un yayınlarında isimleri sıkça ge-

1 "Der" unvanı, ailelerin soyadlarında, dini bağlantılarını ve ruhban soyunu vurgulamak için kullanılır. (Hewsen, 1963, s. 214-219).

2 Hovhannes Der Sahakyan ve Senekerim Der Minasyan'ın isimlerinin literatürde farklı şekillerde yazıldığı görülmektedir. Bu durum, isimlerin transliterasyonu ve farklı dillerdeki yazım biçimlerinden kaynaklanmaktadır. Ancak bu çalışmada tutarlılığı sağlamak adına, bundan sonraki bölümlerde bahsi geçen kişiler sadece Sahakyan ve Minasyan olarak anılacaktır.

çen bu iki figür, yalnızca kendi Protestanlaşma süreçlerini anlamak açısından değil, aynı zamanda Osmanlı Ermenileri arasında Protestanlık hareketinin temel dinamiklerini yansıtan örnekler olarak da dikkat çekmektedir. *Christian Pamphlets* ve *The Missionary Herald* gibi yayınlardaki tekrar eden bu anlatılar, dönemin misyonerlik stratejilerini, Osmanlı Ermenilerinin Protestanlığa yaklaşımını ve bu süreçte yaşananları anlamak açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Bu bağlamda, çalışma, Sahakyan ve Minasyan'ın hikayelerini merkeze alarak, bireysel deneyimlerin daha geniş toplumsal ve dini dönüşümlere nasıl yol açtığını, yani Protestanlığın İstanbul'da onların ifadesiyle nasıl mayalandığının anlaşılmasına katkı yapmayı amaçlamaktadır.

1. Tarihsel Arka Plan: American Board ve Osmanlı Ermenileri

ABCFM, Osmanlı topraklarındaki ilk misyonerlik girişimlerine Levi Parsons ve Pliny Fisk'in liderliğindeki Filistin Misyonu ile başlamıştır³. 1819 yılında Boston'dan yola çıkan Parsons ve Fisk, bölgenin dini ve kültürel çeşitliliğini göz önünde bulundurarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda misyonerlik faaliyetlerini başlatmayı hedeflemiştir. Parsons ve Fisk'e 31 Ekim 1819'da Boston'daki Old South Kilisesi'nde verilen talimatlar, bölgedeki Yahudi, Müslüman, Hristiyan ve farklı etnik gruplar arasında gözlem yapmaları ve İncil'in mesajını uygun yöntemlerle yaymaları şeklindeydi. Misyonerler, İzmir'den 8 Şubat 1820 tarihinde gönderdikleri mektupta Osmanlı İmparatorluğu'nu geniş bir misyonerlik alanı olarak nitelendirmiş ve özellikle İstanbul'un bu çalışmalar için stratejik bir merkez olduğunu vurgulamışlardır. Mektuptaki şu ifadeler dikkat çekicidir: “Gözlerimizi geniş bir misyonerlik alanına diktik, ancak çok az sayıda görevli olduğumu duyduk. Akdeniz'in kuzey ve güneyindeki tüm kalabalık Katolik ve Müslüman ülkelerinde tek bir Protestan misyoner yoktur.” (Religious Intelligence, 1820, s. 122) Mektupta yer alan bilgilere göre, İngiliz misyoner teşkilatı Church Missionary Society'ye (CMS) mensup Rahip James Connor bir süredir İstanbul'da bulunuyordu⁴ ve o sırada Girit, Kıbrıs, Suriye ve muhtemelen Ermenistan'ı kapsayan bir seyahate çıkmıştı⁵. Bir iki yıl süreceği belirtilen bu seyahatin ardından Connor'un muhtemelen İstanbul'da kalıcı

3 Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs'e yönelik misyonerlik seyahatlerini ve Osmanlı toplumuyla kurdukları ilişkileri, dini ve kültürel gözlemler ışığında detaylı bir şekilde ele alan bir çalışma için bkz. (Aksu, 2015).

4 İngiliz misyoner teşkilatları, özellikle Church Missionary Society (CMS) ve British and Foreign Bible Society (BFBS), 19. yüzyılın başlarında İstanbul'da dini metinlerin yerel dillere tercüme edilmesi, dağıtımı ve Hristiyanlığın yayılması amacıyla aktif faaliyetler yürütüyor, bu süreçte Rahip James Connor ve Rahip H. D. Leevess gibi önemli temsilciler aracılığıyla bölgede misyonerlik çalışmalarını sürdürüyorlardı. (Clogg, 1968, s. 171-93).

5 Rahip James Connor, 1818'de İstanbul'da Church Missionary Society (CMS) adına misyonerlik faaliyetlerini başlatmış ve 1819-1820 yıllarında Suriye, Filistin, Girit ve Kıbrıs gibi bölgelerde misyonerlik çalışmaları yürütmüştür. William Jowett'in *Christian Researches in the Mediterranean from 1815 to 1820* adlı eserinin ek bölümünde, Connor'un özellikle Suriye ve Filistin'deki seyahatlerini ve gözlemlerini içeren günlüklerine yer verilmiştir. Bu günlükler, bölgedeki Hristiyan toplulukların durumu, dini uygulamalar ve misyonerlik faaliyetlerinin uygulanabilirliği hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. (Jowett, 1822).

olarak görev yapacağı ifade edilmiştir. Parsons ve Fisk, mektubun devamında şu değerlendirmede bulunmuşlardır: “*Bu insanların seyahatleri ve çalışmaları, binlerce argümandan daha etkili bir şekilde, bu ülkelerde misyonerlik faaliyetlerinin ve araştırmalarının mümkün olduğunu göstermiştir.* (Religious Intelligence, 1820, s. 122)” Bu ifadeler, İstanbul’un yalnızca Osmanlı İmparatorluğu’nun başkenti olması nedeniyle değil, aynı zamanda dinî ve kültürel çeşitliliği sayesinde misyonerlik faaliyetleri için stratejik bir merkez olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.

1820 yılında Levi Parsons’un Kudüs’e ulaşmasıyla, American Board misyonerleri Osmanlı topraklarındaki ilk doğrudan faaliyetlerini başlatmıştır. 1821’de Parsons’un Kudüs’te Ermeni hacılarıyla kurduğu temas, Ermenilerin Protestan misyoner etkilerine en açık topluluklardan biri olduğunu ortaya koymuş ve bu durum, misyonerlerin Ermenilerle çalışmalarına öncelik vermelerine yol açmıştır. Bu gözlemler, 1823 yılında öncü misyonerler William Goodell ve Isaac Bird tarafından Beyrut’ta bir misyon istasyonunun kurulmasıyla hayata geçirilmiştir. Beyrut’taki misyon kilisesinde, Episkopos Dionysius ve Vartabed Gregory adlı iki Ermeni din adamıyla kurulan ilişki, Protestanlık etkilerinin ilk somut başarılarından biri olarak değerlendirilmiştir (Arpee, 1946, s. 5).

Akdeniz’de İngiltere’nin himayesindeki Malta Adası, Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerinin henüz tam olarak başlatılmadığı dönemde, matbaa çalışmalarının yoğun şekilde yürütüldüğü ve misyonerler tarafından stratejik olarak kullanılan önemli bir merkez konumundaydı. ABCFM’nin öncü misyonerleri, Malta’da aktif bir şekilde broşürlerin hazırlanması ve basımıyla meşguldü. Bu broşürlerden bazıları Ermeni harfli Türkçe yayımlanmıştı. Söz konusu metinler, misyonerlerin Ermeniler üzerindeki etkilerini önemli ölçüde artırmayı hedefliyordu (Extracts From a Letter of Mr. Goodell, 1829, s. 78-80). 1828 yılında Malta Adası’nda düzenlenen bir toplantıda, American Board misyonerleri Doğu misyonerlik faaliyetlerinin genel stratejilerini belirlemişlerdi. Bu toplantıda Ermenilerle doğrudan çalışmalara başlanması ve kapsamlı araştırma gezileri yapılması kararlaştırılmıştı (Sarıyıldız, 2002, s. 250-251). Bu karar doğrultusunda 1829 yılında misyonerler Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight, Anadolu’ya bir araştırma gezisi düzenlemek üzere görevlendirilmişlerdi. Bu gezi, Ermenistan, Gürcistan ve İran’da bulunan doğu kiliselerinin yeniden canlandırılmasını hedeflemekteydi. Gezinin notları daha sonra *Missionary Researches in Armenia* adlı bir kitapta toplanmıştır (Smith, 1833; Dwight, 1850; Kocabaşoğlu, 2000, s. 15-31).

ABCFM, Osmanlı İmparatorluğu’nda misyonerlik faaliyetlerini daha etkili bir şekilde sürdürebilmek için stratejik kararlar almıştır. Bu doğrultuda, İstanbul’un Ermeni nüfusu ve kültürel yapısı nedeniyle misyonerlik çalışmalarına uygun bir merkez olduğu değerlendirilmiştir. William Goodell’in Türkçe ve Ermeniceyi bilmesi, onun İstanbul’da görevlendirilmesini son derece önem-

li kılmıştır. İstanbul'un, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere ulaşım açısından diğer merkezlere kıyasla daha elverişli olduğu düşünülmüştü (Agency in the Mediterranean, 1829, s. 261-262). Bu çerçevede Goodell, 9 Haziran 1831'de ailesiyle birlikte İstanbul'a gelerek (Arpee, 1909, s. 95-96), özellikle Ermeni topluluğuna yönelik bir misyon istasyonu kurma amacıyla çalışmalarına başlamıştır. Daha önce Suriye ve Malta'da misyonerlik faaliyetlerinde bulunan Goodell, Suriye'deki görevi sırasında Yeni Ahit'in Ermeni harfleriyle Türkçeye çevirisini yapmış ve yayımlamış, Eski Ahit'in çevirisine ise başlamıştı. İstanbul'a varışının hemen ardından, Ermeni Patriği Balatlı III. Garabet ile bir görüşme gerçekleştiren Goodell, Ermeni cemaati için eğitimin iyileştirilmesi amacıyla yeni bir öğretim modeli temelinde okullar kurulmasını önermiştir (Dwight, 1854, s. 32-33). Ziyaret sırasında Patrik, misyonerlere faaliyet alanlarının Hristiyan olmayan cemaatler olması gerektiğini söylemiş, ancak misyonerler, Patrik'in bu görüşünün aksine, diplomatik bir yaklaşımla vazifelerinin herkese İncil'i ve doğru doktrini öğretmek olduğunu, ayrıca Ermeni çocukları için de bir okul açmak istediklerini söyleyerek desteğini istemişlerdir (Sarıyıldız, 2002, s. 251).

Dwight, Smith ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu vilayetlerine yaptığı keşif gezisinin ardından Malta'ya döndü. Buradan, Goodell ile birlikte çalışmak üzere İstanbul'a gitmesi kararlaştırıldı. 5 Haziran 1832'de ailesiyle birlikte İstanbul'a ulaşan Dwight, Ermeni cemaatinde kendi ifadeleri ile "*dini ve toplumsal reform çalışmalarına*" başlamak üzere görevine başladı (Brief View of the Board, 1833, s. 18). Bu süreçte misyonerler, yeni bir çalışma alanında karşılaşılması muhtemel tüm zorluklarla yüzleşmek durumunda kalmışlardır. Osmanlı coğrafyasındaki çok dillilik, halk arasında yaygın olan düşünce ve duygu kalıplarının kavranmasını ve bu bağlamda Ermeni cemaatine erişim sağlayarak güven kazanmaya yönelik etkili stratejilerin geliştirilmesini gerektirmiştir.

2. İstanbul'daki İlk Temaslar

Amerikalı misyonerler, uzak ve büyük ölçüde bilinmeyen bir ülkeden gelerek İstanbul'daki Ermeni topluluğu arasında faaliyet göstermeye başladıklarında, tanınmamaları ve yabancı olmaları doğal bir şüpheyle karşılanmalarına neden oldu. Bu durum, Ermeni cemaatini mevcut inanç sistemlerinin yanıltıcı olduğuna ikna etmenin ne kadar zor olacağını onlara kısa sürede gösterdi. Bu nedenle misyonerler, çalışmalarını yalnızca dini öğretilerle sınırlamak yerine, öncelikle cemaatin güvenini kazanmayı hedefleyen stratejilere yönlendirdiler. Bu doğrultuda, dönemin koşulları, misyonerlerin ilk düzenli faaliyetlerini eğitim alanına odaklamalarına sebep oldu (Dwight, 1854, s. 34).

Bu zorluklara rağmen, bireysel temaslar misyonerlik faaliyetlerinin somut sonuçlar doğurmasını mümkün kılmıştı. Bu bağlamda İstanbul'daki Ermeni toplumu arasında yürütülen misyon faaliyetleri, 1833 yılında genç bir Erme-

ni öğretmen olan Sahakyan'ın, o dönemde Ortaköy'de ikamet eden Amerikalı misyonerleri ziyaret etmesiyle ivme kazanmıştı (Arpee, 1909, s. 96). Bu başlangıç sürecinin izini sürmek, "Account of Armenians at Constantinople" adlı metnin odağa alınarak, Sahakyan ve Minasyan'ın Amerikan misyonerleriyle kurdukları ilişkilerin detaylı bir şekilde incelenmesiyle mümkün olabilir. Öte yandan metnin irdelenmesi bu iki ismin Protestanlaşma sürecini anlamamanın ötesinde American Board misyonerlerinin, Osmanlı Ermenileri arasındaki Protestanlık faaliyetlerinin etkilerini anlamamızı da mümkün kılacaktır.

İstanbul'daki ünlü [Krikor] Peştemalciyan Okulu'nda eğitim gören Sahakyan'ın dine ilgisi babasının ucuz bulup satın aldığı bir Yeni Ahit'i kopyası ile başlamıştı. Zaman içerisinde dini metinlere eleştirel bir biçimde yaklaşmaya başlayan Sahakyan bu süreçte Peştemalciyan ile sık sık dini pasajlara dair sohbetler etmiştir (Goodell, 1836, s. 2). Onun, samimiyeti ve ciddiyeti misyonerlerin dikkatini çekmiştir. İlk ziyaretinden bir hafta sonra yaptığı ikinci ziyaretinde misyonerlerden dini rehberlik talep etmiş ve Amerikalı misyonerlerle daha derin bir ilişki geliştirmeye başlamıştır. Bu süreçteki en yakın destekçisi, patrikhaneye bağlı bir okulda öğretmenlik yapan Minasyan'dır (Dwight, 1854, s. 37). Sahakyan, o dönemde bir Ermeni ileri geleninin evinde öğretmenlik yaparken, Minasyan ise patrikhaneye bağlı bir okulda öğretmen olarak görev yapıyordu (Arpee, 1909, s. 96-97). Amerikalı misyonerler, bu iki gencin topluluk içerisindeki etkilerini göz önünde bulundurarak, onları misyonerlik mesajlarını şehirdeki Ermeni cemaatine iletebilecek araçlar olarak değerlendirmiş olmalıdırlar.

Bu gençler, İncil'deki Nikodimos anlatısına benzer şekilde, gece saatlerini seçerek Goodell'i düzenli olarak ziyaret etmiş ve haftalar boyunca dini metinler üzerine sohbet etmişlerdir. Bu toplantılarda dini metinleri kendi dillerinde okuyarak anlamaya çalışmışlardı (Prime, 1877, s. 161). Aslında Sahakyan'ın Minasyan ile ilk karşılaşması, Peştemalciyan okulunun bahçesinde gerçekleşmiştir. Patrikhaneye bağlı bir okulda öğretmen olarak görev yapan Minasyan ile kurulan dostluk, Sahakyan'ın dine yönelik sorgulamalarını paylaşmasıyla daha derin bir boyut kazanmıştır. Minasyan'ın söylediğine göre, kendisi başlangıçta bu eleştirel yaklaşımlara temkinli baksa da zamanla Yeni Ahit'i incelemiş ve kilisenin öğretilerinin İncil'den uzaklaştığını fark etmiştir. Bu farkındalık, ikisinin sürekli olarak dini metinleri müzakere etmesi ve Ermeni cemaatine yönelik reform ihtiyacına dair görüşler geliştirmesi ile daha da derinleşmiştir. Sahakyan, bir Ermeni bankerin çocuklarına öğretmenlik yapmak üzere Ortaköy'e taşındığında, ikilinin görüşmeleri seyrekleşmiştir. Ancak bu ayrılık, aralarındaki bağı zayıflatmak şöyle dursun onları daha sık buluşma yolları arama itmiştir. Sahakyan'ın söylediğine göre Minasyan ile temel hedefleri, Ermeni milletinin İncil'i tanımaya öncülük etmek olmuştur. Bu amaç doğrultusunda broşürler hazırlamak ve bir okul kurmak istemişlerse de maddi kaynak eksikliği nedeniyle planlarını gerçekleştirememişlerdi (Goodell, 1836, s. 3-4).

1833 baharında, Ortaköy'de misyonerlerin okul kurma girişiminde bulunduğunu öğrenen Sahakyan, niyetlerini anlamak için bir görüşme talep etmiş ve bu görüşmelere Minasyan da katılmıştır. İlk ziyaretlerinde misyonerler kendilerine saygıyla yaklaşmış, ancak çalışmalara dair ayrıntılı bilgi vermemiştir. Sonraki görüşmelerde ise Goodell, İncil ve İsa Mesih hakkında derinlemesine konuşmalar yapmış, bu tartışmalar Sahakyan ve Minasyan'ın Protestanlık mesajını benimsemelerinde etkili olmuştur. Sahakyan, Dwight'tan İngilizce dersler almaya başlamış; ancak bir yandan da geçim sıkıntılarını çözmek zorunda kalmıştır. Bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: *"Bu insanlarla bir şekilde bağlantı kurmamız gerekiyor. İngilizce kitapları okuyabilmek, onların argümanlarını anlamak ve etkisini hissedebilmek için biraz İngilizce öğrenmeliyiz. Ancak bu sırada geçimimizi sağlamak için de bir yol bulmamız gerekiyor."* (Goodell, 1836, s. 5-6) Sahakyan, bir süre Dwight'tan düzenli olarak İngilizce dersleri almış, ancak özel öğretmenlik yaptığı ailenin yazı geçirmek üzere boğazın diğer yakasına Kadıköy'e taşınması misyonerlerle olan iletişimini büyük ölçüde kesintiye uğramıştır. Minasyan ise, Amerikalı misyonerlerle bağını hiç koparmamış, onların yaptığı İngilizce ayinlere katılmıştır.

Yaklaşık bir ay sonra, 18 Temmuz 1833'te, Minasyan ve Sahakyan misyonerleri ziyaret ederek onların rehberliğine girmek istediklerini belirterek Protestanlığa resmen adım atmış oldular. Her iki genç öncelikle kendi kurtuluşlarını sağlamak, ardından Ermeni milletine faydalı olabilmek amacıyla hakikati daha derinlemesine öğrenmeye büyük bir arzu duyduklarını belirtmişlerdi. Ancak mevcut durumları, bu hedeflere ulaşmaları için oldukça elverişsizdi; Sahakyan, bir Ermeni bankerin evinde sıkı bir çalışma düzenine sahipti, Minasyan ise geçimini küçük ticari girişimlerle sağlamaya çalışıyor ancak bunda pek başarılı olamıyordu. Bu nedenle, Board misyonerleri, Sahakyan ve Minasyan'ın eğitim ihtiyaçlarını karşılamak ve kendilerine daha yakın tutmak amacıyla, bu iki gencin mevcut işlerinden ayrılarak misyonerlerin bulunduğu bölgeye taşınmalarını istemişlerdi. Bunun yanı sıra bu iki gencin geçimlerini sağlamak için meslek sahibi olmaları gerektiğinin de farkındaydılar. Bu çerçevede, o sırada Pera'ya taşınmak üzere olan misyonerler Sahakyan'a kendi kontrollerinde olmak koşuluyla Ermeniler için Lancaster⁶ yöntemiyle eğitim veren bir okul açarak başına geçmesi önerisinde bulundular. Minasyan ise, Mezmurlar'ı Eski Ermenice'den Modern Ermenice'ye çevirme görevini üstlenmiştir (Goodell, 1836, s. 6-7). Böylelikle bu iki genci Protestanlığa kazandıran American Board misyonerleri bu tarihten sonra Ermeni cemaatine ulaşmanın yolunu da açmış oldular.

3. Misyonerlik Faaliyetlerinin İstanbul Ermenileri Üzerindeki Etkileri

Sahakyan ve Minasyan'ın, American Board misyonerlerinin etkisiyle Protestanlığa yönelmeleri, İstanbul Ermeni cemaatinde kısa süre içerisinde önem-

⁶ Lancaster öğretim metodu, 19. yüzyılın başlarında İngiltere ve ABD'de kullanılan, eğitimde karşılıklı öğretim esasına dayanan bir sistemdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Aksu, 2008, s. 29-67).

li değişimlerin yaşanacağıının habercisi oldu. Bu iki gencin hikayesini merkeze alan eserin satır aralarında yer alan mesajlar, yalnızca onların bireysel dönüşümünü değil, aynı zamanda cemaat içinde dini inançları sorgulama ve reform taleplerini dillendiren başka kişilerin de varlığını işaret ediyordu.

Sahakyan ve Minasyan'ın misyonerlerle olan ilişkileri, başlangıçtan itibaren Ermeni cemaati içinde tartışmalara ve tepkilere yol açmıştır. Amerikalı misyonerlerin desteğiyle Pera'da kurulan ve Sahakyan'ın müdür olarak atandığı okul bu tartışmaların odağında yer almıştı. 27 Ekim 1834'te açılan bu okulda Ermeni cemaatine yönelik modern bir eğitim uygulamıştır (Arpee, 1946, s. 8). Sahakyan'ın yönetimindeki okul, kısa sürede başarı elde ederek, içlerinde iki rahibin de bulunduğu yaklaşık otuz kişilik bir öğrenci kapasitesine ulaşmıştı. Ancak, okulun faaliyetleri, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Protestan misyonerlik faaliyetlerine yönelik muhalefeti nedeniyle kesintiye uğramıştır. Özellikle bir papazın, gençlerin faaliyetleri hakkında duyduğu kaygılarla İstanbul'daki bir kuyumcuya başvurması ve onları Ermeni çocuklarını ayartmakla suçlaması, bu süreçte önemli bir gerilim yaratmıştır. Kuyumcu, bu iddiaları değerlendirmek amacıyla gençlerin sorgulanması için patrikhane okulunun müdürü Peştemalciyan'a başvurmuştur (Goodell, 1836, s. 6; Religious Inquiry and Reform, 1836, s. 41).

Okulun, Ermeni toplumunda entelektüel bir canlanmayı teşvik etmek amacıyla kurulduğu belirtilse de, muhafazakâr çevreler bu açıklamayı yeterli bulmayarak okula kuşkuyla yaklaşmaya devam ettiler. Özellikle yabancı bir girişim olarak görülmesi, okulun niyetleri konusunda Ermeni cemaati içerisindeki muhafazakâr kesimde derin bir güvensizlik yarattı. Bu kuşklar, 1835 yılında patrik vekilinin talimatıyla okulda bir soruşturma ve teftiş yapılmasına yol açmış, teftiş esnasında, okulun verdiği eğitimin içeriği ve öğrencilerin davranışları dikkatle incelenmiştir (Arpee, 1946, s. 8). Peştemalciyan, bu soruşturma sırasında kritik bir rol üstlenmiş, dini metinler ve tarihsel referanslardan yararlanarak okulun misyonunun yalnızca entelektüel bir canlanmayı teşvik etmek olduğunu vurgulamıştır. Bu esnada, gençlerin Ermeni Patrikhanesi'nin yanlış olduğunu düşündükleri ritüelleri eleştirmemeye özen göstermiş oldukları dikkat çekmektedir. Ancak, Peştemalciyan'ın savunması ve yaptığı açıklamaları, muhafazakâr çevrelerin okul hakkındaki şüphelerini tam anlamıyla yatıştıramamış, okul üzerindeki baskılar devam etmiştir (Goodell, 1836, s. 9-10). 1837 yılına gelindiğinde, Saray mimarları Balyan ve Serveryan'ın Üsküdar'da Ermeni cemaatine yönelik bir okul açılması için hazırlıklara başlaması, misyon okuluna yönelik muhafazakâr baskıyı daha da artırmıştır. Patrik vekili, misyon okulundaki öğrencilerin velilerini çağırarak çocuklarını bu kurumdan çekmelerini emretmiş (Arpee, 1946, s. 8-9), bu gelişmelerin ardından okul kısa bir süre içinde kapanmıştır. Bir süre sonra, misyonerler okulu yeniden açmayı değerlendirmiş ancak mevcut koşulları göz önünde bulundurarak bunun iyi bir seçenek olmayacağına karar vermişlerdir.

Bununla birlikte, gelişmeler Sahakyan için yeni bir fırsat yaratmıştır. O sırada İstanbul'daki en önemli Ermeni eğitim kurumlarından biri Hasköy'de idi. Bu okulun hamisi, ünlü [Hohannes Amira] Cezayirliyan, 1837 yılının başlarında okulu genişletip Lancaster yöntemine göre yeniden düzenlemeye karar vermişti. O sırada misyonerler hararetle savunduğu bu eğitim yöntemine uygun bir şekilde okulu yeniden yapılandırma görevi, misyon okulunun kapatılmasıyla faaliyetleri engellenmek istenen Sahakyan'a verilmiş, o da bu görevi memnuniyetle kabul etmişti. Böylece, Sahakyan, uzun yıllar boyunca Hasköy okulunda öğretmenlik yapmış olan Rahip George Ardruni ile iş birliği yapma fırsatını yakalamış oldu. Rahip Ardruni, Protestan olmasa da hem okulda hem de mahallede Protestan misyonerlerin destekçisi olarak tanınmıştı. Hasköy'deki okul, kısa bir süre içinde büyük başarı yakalamış ve kapasitesinin sınırlarını zorlayarak 600 öğrenciye ulaşmıştır. Okulun ücretsiz olması planlanmış, ayrıca Cezayirliyan okulu faaliyete geçirmek için 5.000 dolar harcamış ve öğretmenler ile diğer giderler için yıllık olarak ciddi bir maliyet üstlenmişti. Üstelik, yaklaşık yüz kız ve iki yüz erkek öğrencinin giyim ihtiyacını karşılamıştı. Bu sayede misyonerleri "azımsanmayacak bir harcama kaleminden de kurtarmış" oluyordu (Mission to Constantinople, 1838, s. 5). Bu okul örnek alınarak Pera, Ortaköy ve Samatya gibi Ermenilerin yaşadığı yerlerde de Lancaster yöntemine dayalı okullar kurulmuştur. Ancak, bu başarının getirdiği geniş etki, muhafazakâr çevrelerin ve imparatorluk mimarlarının tepkisini çekmiştir. 1838'in sonlarına doğru, misyonerlerle bağlantılı fikirlerin yayılmasından rahatsız olan bu çevreler, Cezayirliyan'ın Hasköy'deki okulunu eski sistemine döndürmeye zorlamış ve tıpkı Perâda olduğu gibi, Sahakyan'ın görevine son verilmiştir (Arpee, 1946, s. 9).

Bu sıkıntılara rağmen Peştemalciyan, Ermeni cemaatindeki dini reform hareketinin temellerini atmaya devam etmiştir. Dini metinlere olan hâkimiyeti ve öğrencileri üzerindeki güçlü, ancak genellikle dolaylı etkisi, reform sürecinde kilit bir rol oynamıştır. Bu süreçte yetiştirdiği öğrenciler, zamanla İstanbul ve çevresindeki okullarda öğretmenlik yaparak öğrendiklerini Ermeni cemaatine yaymaya çalışmışlardı. Bu dönemde onun okulunda dilbilgisi öğretmeni olan Sarkis Varjabed, Sahakyan ve Minasyan ile yakın bir bağ kurdu. Daha önce bu iki gençle tanışmış olmasına rağmen, yaşanan olaylar onun Sahakyan ve Minasyan'ın yenilikçi yaklaşımlarına olan güvenini artırmıştır. Varjabed, zamanla bu küçük gruba katılmış ve Ermeni cemaatine yönelik çalışmalara katkı sağlamış, Varjabed'in etkisi kısa sürede daha geniş bir alana yayılmıştır. Patrikhane okulunda öğretmenlik yaptığı dönemde, ileri düzeydeki on üç öğrencisinden her gün İncil'den iki ayeti ezberlemelerini istemiş ve bu ayetlerin anlamını açıklamıştı. Cumartesi günleri ise öğrencilerin haftalık olarak öğrendikleri tüm ayetleri gözden geçirmeye ayırmıştı. Varjabed'in bu öğretim tarzı, Amerikan Pazar okullarındaki öğretim yöntemlerini andırıyordu. Bir gün, misyonerlerin bu okulu ziyaretinde, Varjabed öğrencilerine İncil üzerine sorular sormuş ve bu, misyonerler tarafından İstanbul'da tanık olunan en etkileyici sahnelerden biri olarak tanımlanmıştır. Ancak Varjabed, kısa bir

süre sonra patrik okulundaki öğretmenlik görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Ermeni cemaatinin önde gelen zenginlerinden birinin ailesine özel öğretmenlik yapmak üzere davet edilmiş ve yeni görev, ona mali istikrar sağlasa da Varjabed'in Ermeni cemaatine yönelik etkisini sınırlamıştır. Bu sebeple misyonerler, onun İzmir'deki matbaa ile bağlantılı bir göreve atanmasının daha faydalı olacağını düşünmüşlerdi. Zira, Varjabed'in Mezmurlar kitabını modern Ermeniceye çevirme sürecindeki katkıları da kayda değerdi. Sahakyan'ın başlattığı bu çeviri çalışması, Varjabed'in çabalarıyla tamamlanmış ve misyonerler bundan büyük memnuniyet duymuşlardı (Arpee, 1946, s. 10-12).

Misyoner okulları ve bu okulların eğitim faaliyetleri, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne alternatif bir düşünce ve uygulama alanı sunmuş, bu da yukarıda da ifade edildiği üzere cemaatin muhafazakâr kesimlerinin tepkisine sebep olmuştur. Bu okullar, Ermeni cemaatinde entelektüel bir uyanış gerçekleştirmeyi hedeflediklerini iddia etse de muhafazakârlar bu girişimleri şüpheyle karşılamış, okulların Ermeni gençlerini mezhep değişikliğine yönlendirme amacı taşıdığı düşüncesine kapılmışlardır. Ermeni Patrikhanesi'nin misyonerlerin bu faaliyetlerine karşı çıkışı, açılan okulların kapatılmasına yol açsa da Ermenilerin Protestanlığı kabul etmelerini engelleyememiştir. Çünkü Ermeniler arasında Peştemalçıyan ve Cezayirliyan gibi bazı nüfuzlu kişiler, Amerikalı misyonerlerin gelişinden önce Protestanlığa yakın görüşlerini öğrencileri vasıtasıyla yayarak fikri bir altyapı hazırlamışlardı. Örneğin, Goodell ve Dwight'in görüştüğü onlarca papaz ve kilise görevlisi, bir zamanlar Peştemalçıyan'ın öğrencisi olmuştu (Aksu, 2008, s. 49). Bu çerçevede, Ermenilerin Protestanlaşma süreci bireysel çabalarla başlamış olmasına rağmen, geniş çaplı ve istikrarlı bir şekilde ilerlemiş ve patrikhanenin muhalefetine rağmen, resmen bir Protestan cemaati teşekkül edene kadar da devam etmiştir.

Başlangıç aşamasında misyonerlerden etkilenerek Protestanlığı kabul eden Sahakyan ve Minasyan, karşılaştıkları zorluklara rağmen, kendilerini Ermeni cemaatine ve Protestanlık hareketine daha fazla katkı sağlayacak şekilde geliştirmişlerdir. Okuldaki çalışmalarının kesintiye uğramasının ardından, her ikisi de misyonerlerin desteğiyle yeni görevler üstlenmişlerdir. Minasyan, Dwight'in evinde çalışmaya başlamış bir yandan çeviri işleriyle meşgul olurken, diğer yandan aynı evde düzenli sohbetler gerçekleştirdiği bir cemaat oluşturmuştur. Sahakyan ise Lancaster yöntemiyle eğitim verecek bir okulda görevlendirilmek üzere Bursa istasyonunun kurucusu olan Benjamin Schneider'in yanına gönderilmiştir.

Sonuç

American Board'un Osmanlı topraklarında başlattığı misyonerlik faaliyetleri, 19. yüzyılda bölgedeki dini ve kültürel dönüşüm süreçlerini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Harrison Gray Otis Dwight ve William Goodell'in öncülüğünde yürütülen bu çalışmalar, özellikle İstanbul'daki Er-

meni topluluğu üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Bu bağlamda, Hovhannes Der Sahakyan ve Senekerim Minasyan isimli iki genç Ermeninin misyonerlerle kurdukları ilişkiler, yalnızca onların bireysel dönüşümlerini değil, Osmanlı Ermenileri arasında Protestanlığın yayılmasına dair önemli ip uçları sunmaktadır.

Sahakyan ve Minasyan'ın American Board misyonerleriyle kurduğu temaslar, dönemin misyonerlik stratejilerinin temelini oluşturan bireysel ilişki kurma ve güven inşa etme yaklaşımını gözler önüne sermektedir. Bu iki genç, Amerikan misyonerlerinin mesajını Osmanlı Ermenileri arasında iletebilecek etkili birer aracı olarak görülmüş ve onların kişisel dönüşüm hikayeleri, Protestanlığın Osmanlı Ermenileri arasında mayalanma sürecinin başlangıcını temsil etmiştir. Bu süreç, misyonerlik literatüründe geniş yer bulmuş ve *The Missionary Herald* ve *Christian Pamphlets* gibi yayın organlarında yayımlanan metinlerle sistematik bir şekilde belgelenmiştir. Özellikle Sahakyan ve Minasyan'ın Protestanlık inancına yönelik ilgilerini ve bu inanç doğrultusunda attıkları adımları detaylandıran metinler, dönemin misyonerlik stratejilerine ve Osmanlı Ermenileri arasındaki dini sorgulama süreçlerine ışık tutmaktadır.

Sahakyan'ın Peştemalciyan Okulu'ndaki eğitimi ve Yeni Ahit'e olan ilgisi, onun dini metinlere eleştirel bir yaklaşım geliştirmesine olanak sağlamış, bu durum Amerikalı misyonerlerin dikkatini çekmiştir. Minasyan'ın ise patrikhaneyle bağlı bir okulda öğretmen olarak görev yapması, onun cemaat içerisindeki etkisini artırmış ve misyonerlerin bu iki genci Protestanlığın yayılması için potansiyel öncüler olarak değerlendirmesine yol açmıştır. Sahakyan ve Minasyan'ın etkisiyle Pera'da bir okul kurulması, modern eğitimin Osmanlı Ermenileri arasında Protestanlığın yayılması noktasında etkili bir girişim olmuştur. Ancak bu girişimler, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin sert muhalefetiyle karşılaşmış, patrikhanenin ve muhafazakâr çevrelerin bu faaliyetlere yönelik tepkisi zamanla bir çatışma zeminine dönüşmüştür. Okulun Ermeni toplumu içinde entelektüel bir canlanma gerçekleştirme hedefi olduğu belirtilmiş olsa da, muhafazakâr çevrelerin şüpheleri bu girişimin sürdürülebilirliğini ciddi şekilde engellemiştir. Bu öncü misyonerler, eğitim faaliyetlerini dini öğretilerle desteklemeyi hedeflerken, patrikhaneden gelen tepkiler, Protestanlığın Ermenilerce benimsenmesini zorlaştırmıştır.

Sonuç olarak, Sahakyan ve Minasyan'ın örneğinden hareketle misyonerlerin edindiği tecrübe, Osmanlı Ermenileri arasında Protestanlığın yayılmasına yönelik faaliyetler için bir yol haritası olmanın ötesinde, Anadolu'nun farklı bölgelerindeki misyonların gelişimi açısından teşkilatların şekillenmesine de katkı sağlamıştır. Bu tecrübe, yerel toplumlarla birebir ilişkiler kurma, eğitim faaliyetlerini temel alma ve güven inşa etmeye yönelik stratejilerin misyonerlik faaliyetlerinin temelini oluşturduğunu göstermiştir. Böylece, İstanbul'da elde edilen bu erken döneme ait deneyimler, Anadolu'da kurulacak olan diğer misyonlara örnek teşkil etmiştir.

Kaynakça

- American Board of Foreign Missions: Agency in the Mediterranean. (1829). *The Missionary Herald*, 25(8), 261–262.
- Brief view of the board and its missions: Constantinople. (1833). *The Missionary Herald*, 29(1), 18.
- Intelligence from the missions, Constantinople: Religious inquiry and reform among the Armenians. (1836). *The Missionary Herald*, 32(1), 30–33.
- Malta, extracts from a letter of Mr. Goodell, dated at Malta, 29th of Sept. 1828. (1829). *The Missionary Herald*, 25(3), 78–80.
- Religious intelligence: Palestine mission: Letter of the Rev. Messrs. Fisk and Parsons to the corresponding secretary of the ABCFM. (1820). *The Missionary Herald*, 16(6), 122.
- Annual report: Mission to Constantinople. (1838). *The Missionary Herald*, 34(1), 5.
- Constantinople: Religious inquiry and reform among the Armenians. (1836). *The Missionary Herald*, 32(2), 41–49.
- Aksu, A. (2008). İngiltere – Amerika – Osmanlı hattında Lancaster Öğretim Sistemi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 6(16), 29–67.
- Aksu, A. (2015). *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner: Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Arpee, L. (1909). *The Armenian Awakening: A History of the Armenian Church, 1820–1860*. Chicago: University of Chicago Press.
- Arpee, L. (1946). *A Century of Armenian Protestantism 1846–1946*. New York: The Armenian Missionary Association of America.
- Clogg, R. (1968). The publication and distribution of Karamanli texts by the British and Foreign Bible Society before 1850, II. *The Journal of Ecclesiastical History*, 19(2), 171–193.
- Dwight, H. G. O. (1850). *Christianity revived in the East*. New York: Baker and Scribner.
- Dwight, H. G. O. (1854). *Christianity in Turkey: A Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church*. London: J. Nisbet.
- Dwight, H. G. O., Goodell, W., & others. (1834–1842). *Christian Pamphlets*. American Board of Commissioners for Foreign Missions.
- Goodell, W., & Dwight, H. G. O. (1836). *Account of Armenians at Constantinople, Missionary Paper, No. XVIII*. Boston: Crocker & Brewster.
- Hewsen, R. H. (1963). Armenian Names in America. *American Speech*, 38(3), 214–219.
- Jowett, W. (1822). *Christian researches in the Mediterranean from 1815 to 1820*. Lon-

don: Church Missionary Society.

- Kocabaşoğlu, U. (2000). *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları* (3rd ed.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Prime, E. D. G. (1877). *Forty years in the Turkish Empire: Or, Memoirs of Rev. William Goodell* (4th ed.). New York: Robert Carter & Brothers.
- Sarıyıldız, G. (2002). Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2, 250–251.
- Smith, E., & Dwight, H. G. O. (1833). *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H.G.O. Dwight in Armenia: Including a journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*. Boston: Crocker and Brewster.

BÖLÜM 6

TANZİMAT DÖNEMİNDE SANAYİ VE TİCARETİN GELİŞMESİNE YÖNELİK İLK TEŞEBBÜS: SERGİ-İ UMÛMÎ-İ OSMÂNÎ

Turgut Subaşı¹

¹ Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarihi Bölümü, ORCID: 0000-0003-1677-0440 Email: subasi@sakarya.edu.tr

GİRİŞ

Sanayi İnkılabıyla birlikte üretimde meydana gelen artış yeni pazar ve hammadde ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Bu ihtiyacı karşılamak amacıyla ise sanayi ürünlerinin ve üretim araçlarının tanıtılmasını hedefleyen uluslararası sergiler¹ düzenlenmeye başlanmıştır. Sanayi, teknoloji ve tarım alanlarındaki gelişmeleri tanıtmayı amaçlayan bu sergiler ticari faaliyetlerin gelişmesinde de önemli bir rol oynamıştır.

Sergilerin tarihi oldukça eski olsa da 19. yüzyılın ortalarında ancak uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Bu dönemde Avrupa ülkelerinde üretim artışı, yeni pazarlar ve hammadde kaynağı ihtiyacı çözülmesi gereken bir sorun haline gelmiş ve bu sorunu çözmek için en etkili yol ise yeni pazar arayışı olmuştur. Yeni pazar arayışında uluslararası sergilerin organize edilmesi en etkili yöntemlerden biri olarak görülmüştür. Bu bağlamda düzenlenen ilk uluslararası sergi ise İngiltere'nin öncülüğünde Londra'da düzenlenmiş ve bu etkinliğe, Amerika Birleşik Devletleri, Osmanlı Devleti, Rusya, Hollanda, Fransa, Portekiz, İspanya, Prusya ve Hindistan gibi pek çok farklı ülkelerden katılım sağlanmış ve bu ülkelerden 22.000'den fazla ürün gönderilmiştir. (Önsoy, 1983:195)

Uluslararası sergi geleneği 1851'de İngiltere'de açılan sergiyle sınırlı kalmamış, Londra'daki bu serginin ardından uluslararası düzeyde sergiler düzenlenmeye devam edilmiştir. 1855 yılında Paris ve 1862 yılında ikinci defa Londra'da düzenlenen sergilere katılan Osmanlı Devleti, 1863 yılında İstanbul'da ilk uluslararası sergisini düzenlemiştir. Osmanlı Devleti 1853 yılında New York'ta düzenlenen sergiye ise mesafenin uzak olması ve nakliye masraflarının yüksek oluşundan dolayı katılamamıştır. (Karaçoban, 2020:534, Tekdemir, 2013:2)

1. Sergi-i Umûmî-i Osmânî Öncesi Osmanlı Devleti'nin Katıldığı Sergiler

İngiltere Kraliçesi Victoria, 1851'de Londra'da düzenlenen uluslararası sergiye Osmanlı Sultanı Abdülmecid'i de davet etmiş, padişah bizzat bu sergiye katılamamış ancak Osmanlı Devleti'nin katılımını sağlamıştır. Böylece bu sergi Osmanlı Devleti'nin katıldığı ilk uluslararası sergi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat döneminde İngiltere'yle ikili ilişkilerini geliştirilmek istemesi, İngiltere'nin ise ekonomik ve siyasi olarak bu yakınlığı devam ettirme arzusu bu davette etkili olmuştur. (Kasap, 2003:2)

1851 Londra Sergisi 26 dekarlık (dönüm) bir alan üzerinde Londra Hyde Park'ta açılmıştır. 28 ülkeden, 17 bin 62 sergicinin ve 22 binin üzerinde ürün

1 Türkçede sergi kelimesi olarak karşılık bulan fuar kelimesi Latince festival, bayram, dini tören anlamına gelen "feriae" kelimesinden türemiştir. Türkçeye Fransızca "foire" kelimesi aracılığıyla geçen kelime sanayi, ticaret ve sanat eserleriyle ilgili çeşitli hizmet ve araçların sergilendiği yer anlamını taşımaktadır. Şefik Memiş (2020), "Unutulanları Hatırlamak için Yapılan Fuar: 1863 Sergi-i Umûmî-i Osmanî", *Mavi Atlas*, Cilt:8 Sayı:1, s. 190.

ile katılım sağladığı bu sergi yaklaşık 6 milyon kişi tarafından ziyaret edilmiştir. Londra Sergisi, tabancaların, takma dişlerin ve telgraf gibi buluşların ilk defa yer aldığı sergi olması açısından önemlidir. (Memiş, 2015:88)

İngiltere'nin davetiyle sergiye katılan Osmanlı Devleti'nde hazırlıklar dikkatle yürütülmüştür. Sultan Abdülmecid bütün vilayetlere gönderdiği fermanla memlekette yetiştirilen her türlü ziraat ve sanayi ürünlerinden seçilecek numunelerin sergiye gönderilmek üzere toplanmasını istemiştir. Ferman 1 Ekim 1850 tarihli *Ceride-i Havadis Gazetesi*'nde de yayımlanmış ve sergiye katılımın amacı ise devletin ekonomik kalkınması için gösterdiği çabayı yansıtacak olan bu girişimle ülke topraklarının verimliliği tanıtılarak Osmanlı Devleti'nin tarım, sanayi ve sanat alanındaki yeteneklerini ortaya koymak şeklinde açıklanmıştır.

Sergi hazırlıklarını yürütmek için Nafia Nezareti görevlendirilerek bu amaçla bir de komisyon kurulmasına karar verilmiştir. Kurulan komisyon sergiye gönderilecek ürünlerin listesini hazırlamakla işe başlamıştır. Sergiye gönderilecek ürünlerin üzerine fiyatı ve bölgesi yazılarak Nafia Nezareti'ne gönderilmiştir. Toplanan ürünler İstanbul'da gemiye yüklenmeden önce bu işten sorumlu görevliler tarafından elçiler, esnaf ve tüccarların görebilmesi amacıyla kısa bir süreliğine İstanbul'da sergilenmiştir. Yapılan hazırlıkların tamamlanmasının ardından ise yaklaşık 700 üreticiye ait çok sayıda ürün Londra Sergisi'ne gönderilmek üzere yola çıkmıştır.

Cemaleddin Paşa, Mustafa Paşa ve Osmanlı Devleti'nin ilk gayrimüslim elçisi olan Kostaki Musurus ile beraber sergi için belirlenen diğer görevliler de Londra'da sergilenecek ürünleri taşıyan Feyzi Bahri adlı gemi ile birlikte hareket etmiş ancak hava muhalefetinden dolayı gemi planlanan zamanda Londra'ya ulaşamadığı için gönderilen ürünler maalesef açılıştan sonra sergilenebilmiştir.² (Önsoy, 1983:195-197) 1851 Londra Uluslararası Sergisi'nde Avrupa ülkelerinde geliştirilen modern teknolojinin ürünü olarak yeni keşfedilen sanayi makinaları gibi ürünler sergilenirken, Osmanlı Devleti ise el zanaatları, tarımsal ürünler, işlenmemiş hammadde gibi ürünleri sergileyebilmiştir. Osmanlı Devleti'nin sergilediği ürünlerden en fazla rağbeti ise Bursa İpeği görmüştür. (Demir, 2017:157)

Londra Sergisi, yaklaşık altı ay boyunca ziyaretçilere açık kaldıktan sonra 16 Ekim 1851'de sona ermiştir. Sergi için kurulan komisyonlar tarafından serginin kapanışı üzerine katılımcılara 170'i büyük olmak üzere toplam 3.088 madalya dağıtılmıştır. Sergiye katkılarında dolayı Osmanlı Devleti'ne de çeşitli ödüller verilmiş ancak bu ödüllerin çoğunu Tunus ve Mısır ürünleri almıştır. Tunus, sergiye gönderdiği tarım ürünleri, kumaşlar, fes ve şallarla ödül kazanırken, Mısır ise buğday, mısır, inşaat malzemeleri ve kitaplarla ödül almıştır.

2 Gönderilen ürünlerin miktar ve türleri ile ilgili ayrıntılı liste için Rifat Önsoy (1983), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", *Bellekten*, Cilt: 47 Sayı: 185, s. 96-99.

Ev tekstili ürünlerinin büyük ilgi gördüğü sergide bu alanda ödül kazananların çoğunu ise Osmanlı kadınları oluşturmuştur. Ayrıca Beykoz Fabrika-i Hümayunu ve Bursa ipekli dokumacılığı gibi Osmanlı fabrikaları ve atölyeleri ile sergiye bireysel olarak katılan bazı Osmanlı vatandaşlarına da ödüller verilmiştir. (Memiş, 20015:97)

Osmanlı Devleti'nin katıldığı ikinci sergi ise 1855 yılında Fransızda düzenlenen Paris Sergisi'dir. Bu sergiye Osmanlı ürünlerinin katılımı oldukça yüksek olmuştur. Osmanlı Devleti'ni Hariciye teşrifatçısı Kâmil Bey'in temsil ettiği bu sergide Hereke, Feshane ve Tophane fabrikalarında üretilen otuz beş çeşit fabrika ürünü sergilenirken, Selanik, İzmir, Aydın, Kayseri, Amasya, Bursa, Halep, Şam gibi bölgeler de 2.000 kadar değişik ürünle sergide yerini almıştır. Osmanlı Devleti bu sergiden de 37 madalya ve 20 mansiyon ödülü kazanmıştır. (Yılmaz, 2005: 721)

Osmanlı Devleti'nin katıldığı bir başka sergi ise 1862 yılında İngiltere'de düzenlenen İkinci Londra Uluslararası Sergisidir. Osmanlı Devleti'nin her ne kadar 1851 Londra ve 1855 Paris sergilerine katılmasının masrafları hazineye ağır bir yük getirmişse de devletin ziraat, sanayi ve sanat alanlarında gelişme gösterdiği bu dönemde Londra Uluslararası Sergisi'ne katılmamanın Avrupa devletleri nezdinde olumsuz bir imaj oluşturabileceği kaygısıyla bu sergiye de katılma kararı alınmıştır. Yapılan çalışmaların ardından Ticaret Müsteşarı Server Efendi başkanlığında sergiye gönderilecek ürünler hazırlanmıştır. Osmanlı üreticilerinden sergiye beklenenin çok üzerinde katılım talebi olmuş, çeşitli alanlarda 787 üretici sergiye ürün göndermek için müracaat etmiştir. Bu sergide, daha önce sergilenmeyen ziraat ve sanayi makinaları ile birlikte tarım ürünleri, tekstil ürünleri, giyim eşyaları, gıda maddeleri gibi ürünler de yer almıştır.

1862 Londra Uluslararası Sergisi Kensington Garden'da düzenlenmiş ve Osmanlı Devleti 1851 ve 1855 sergilerinden edindiği tecrübeyle bu sergiye daha fazla ürünle katılmıştır. Gönderilen ürünler arasında Hereke Fabrikası'nın ürünleri, Selanik, Filibe, Şam, Bursa, İzmir gibi yerlerden gelen tarım ürünleri, silahlar, gıda maddeleri, devlete ait fabrikalar ve küçük atölyelerde imal edilen yünlü, ipekli ve pamuklu kumaşlar ve deri çeşitleri yer almıştır. Sergiye gönderilen ürünlerin çeşitliliği ve kalitesinin yüksek olması, Osmanlı Devleti'nin daha önceki sergi tecrübelerinden elde ettiği bilgileri etkili bir şekilde kullandığını göstermektedir. Sergi sonunda kurulan uluslararası jüri tarafından yapılan değerlendirmede Osmanlı Devleti'nin ürünleri 83 madalya ile 44 mansiyon ödülü kazanmıştır.³

Osmanlı Devleti bu sergiler aracılığı ile sanayi, ziraat, sanat ve kültürüne ait yenilikleri uluslararası alanda tanıtmaya fırsatını iyi değerlendirmiştir. 1851'de ilk defa düzenlenen Londra Sergisi, 1855'deki Paris Sergisi ve 1862'de

³ 1862 Londra Sergisi'nde ödül alınan ürünlerin ayrıntılı listesi için Rifat Önsöy (1983), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani", s. 206-207.

düzenlenen Londra Uluslararası Sergileri'ne katılarak buralardan edinilen tecrübe ve birikim Tanzimat yönetiminde, Osmanlı Devleti'nde de böyle büyük bir serginin düzenlenebileceği kanaatini oluşturmuştur. Bunun sonucu olarak da 1863 yılında Sergi-i Umûmî-i Osmânî adıyla İstanbul'da Uluslararası bir sergi düzenlenmesine karar verilmiştir. (Kanca, 2013:162)

2. Sergi-i Umûmî-i Osmânî Hazırlıkları ve Serginin Açılışı

Sergi-i Umûmî-i Osmanî olarak bilinen 1863 İstanbul Uluslararası Sergisi Osmanlı sanayisini geliştirme çabasının bir ürünüydü. Tanzimat'la birlikte devletin öncülüğünde fabrikalar kurularak başlayan bu çabalar olumlu sonuç vermediği için Osmanlı yönetimi yeni bir anlayışa yönelmiştir. Bu anlayış, özel sektörün teşvik edilmesi, tarıma dayalı da olsa milli bir sanayi oluşturulması gibi çalışmaları kapsıyordu. Özel yatırımcılardan finansman desteği alınarak hayata geçirilecek olan bu çalışmalardan birisi de ülkenin ziraat, sanayi ve sanat ürünlerinin uluslararası sergilerde tanıtılmasıydı. Tanzimat yöneticileri 1851 Londra, 1855 Paris ve 1862 Londra sergilerinde kazanılan tecrübeleri bu kez "memleketin imarı" hedefini gerçekleştirmek amacıyla kendi topraklarında hayata geçirmeye karar vermiştir.

Vilayetlere gönderilen yazıda serginin amacı açık bir şekilde ifade edilerek zirai ürünlerin önemi vurgulanmış ve bunun ancak kendi ürettikleri ürün ve üretim araçlarıyla mümkün olabileceği ifade edilmiştir. Sultan Abdülaziz'in talimatları doğrultusunda Avrupada her sene görülen sergilerin meydana getirdiği ticari canlanmanın üzerinde durulmuş, benzer ilerlemenin sağlanması için Osmanlı Devleti'nde de her sene Ramazan ayında bir sergi düzenlenmesini sağlamak amacıyla gerekli hazırlıkları yapmak üzere Ticaret ve Nafia Nezareti görevlendirilmiştir. Ayrıca Tanzimat yönetimi serginin düzenlemesinden sorumlu olacak özel bir komisyonun kurulmasına da karar vermiştir. Komisyonun başkanı olarak Maliye Nazırı Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın torunu olan Mustafa Fazıl Paşa atanırken, komisyon üyeliklerine ise Sadrazam Fuad Paşa'nın oğlu Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı Adliye Üyesi Nazım Bey, Hariciye Teşrifatçısı Kâmil Bey, Ticaret Nezareti Müsteşarı Server Efendi ile Azmi Bey ve devlet ricalinden Agaton Efendi getirilmiştir. (Memiş, 2015:210-211, 215)

22 Aralık 1862'de komisyon tarafından serginin kuruluşu ve çalışma esaslarını belirleyen 61 maddeden oluşan "Sergi-i Umûmî-i Osmânî Nizamnamesi" yayımlanmıştır. Ceride-i Havadis'in 26 Ocak 1863 tarihli (5 Şaban 1279) ve 1128 numaralı sayısında yayımlanan nizamnamede serginin başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesi ve ürünlerin belirlenmesi amacıyla bütün vilayet, mutasarrıf ve kaymakamlıklarda komisyonların kurulacağı ve bu komisyonlarda mutasarrıf ve kaymakamlarla beraber mahalli meclis üyelerinin de yer alacağı ifade edilmiştir. Komisyonun görevi sergilenen ürün ve üretim araçlarının uygunluğunu kontrol etmektir. Sergiye başvuruda bulunmak isteyenler ise buldukları daire komisyonlarına müracaat edeceklerdi. Yurtdışından getirilen

ürün ve üretim araçları ise ilgili bölgelerde bulunan şehbenderler tarafından teslim alınacaktı. Ayrıca her türlü ürün için bağlı olduğu komisyon tarafından bir adet pusula hazırlanacaktı. Komisyonlar sergide yer alacak ürünlerin sahiplerini, ikametlerini, gönderilen eşyanın türünü, miktarını ve fiyatlarının kayıt edildiği defteri onaylayarak merkeze gönderecekti.

Nizamnamede sergiye kabul edilecek ürünlerin çeşitleri de belirtilmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti'nde üretilen, sanayi, tarım ve maden ürünleri ile alet ve makineler kabul edilirken, yabancı ülkelerden yalnızca çiftçilik ve bahçıvanlıkla ilgili aletler kabul edilecekti. Çiçek, taze meyve, sebze gibi kısa zamanda bozulabilecek olan ürünler ve canlı hayvanlar ise sergiye alınmayacaktı. Sergiye gönderilen ürünlerin seçiminde kolaylık sağlanabilmesi için ürünler tarım, hayvancılık ve orman ürünleri, şeker mamulleri, maden numuneleri, sanayide kullanılan aletler, koza, ipek, yün ve bu tür kumaşlardan yapılmış bez, basma, fes, toprak, cam ürünleri, işenmiş deri, ağaç işlemeli ürünler, matbaa ile ilgili harfler ile taş üzerine basılı kitap, risale ve matbaa makineleri gibi çeşitli kategorilere ayrılmıştır. (Memiş, 2020:197-198)

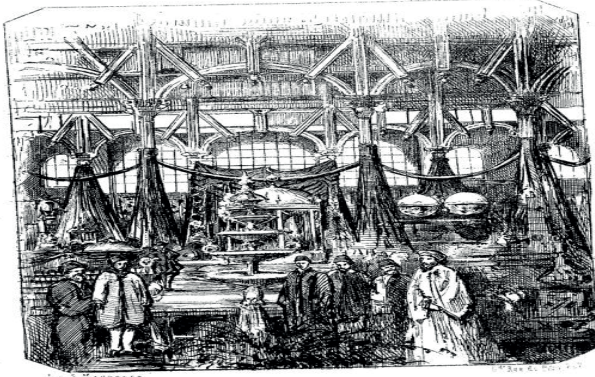
Osmanlı Devleti'nin daha önce katıldığı sergilerdeki deneyimlerinden yola çıkılarak hazırlanan bu nizamnameden de anlaşılacağı üzere ortaya çıkabilecek sorunlar öncesinden tahmin edilerek gereken önlemler alınmış ve bu serginin başarılı ve düzenli bir şekilde gerçekleşmesi için çaba sarf edilmiştir. Sergide yer alacak ürün ve üretim araçlarının seçimi, gönderimi, depolanması, etiketlenmesi ve sergilenmesi gibi işlemler bir düzen içerisinde yürütülmüştür. Ürünlerin sınıflandırılması uluslararası sergilerin aksine, Osmanlı Devleti'nin tarımsal yapısına uygun olarak gerçekleştirilmiş, Avrupadan katılım ise genellikle tarımsal makinelerle sınırlı tutulmuştur. Bununla beraber, model, kitap, fotoğraf ve resim gibi sanat eserlerinin de sergilenen ürünler arasında yer alması sergide modern bir yaklaşımın izlendiğini göstermektedir. Ayrıca sergide güvenlik ve ödüllendirme gibi yöntemlere verilen önem devletin ilk sergi deneyimini titizlikle yürüttüğünü göstermektedir. (Kanca, 2013:173-174)

Tanzimat yönetiminin memleketin imarı hususundaki bu tür girişimleri Osmanlı basını tarafından da desteklenmiştir. Tanzimat döneminde yetişen genç aydınlar gazeteler aracılığı ile ekonomik gelişmenin önündeki engelleri tartışmış ve çözüm önerileri sunmuşlardır. İbrahim Şinasi 1862 yılında yayımlamaya başladığı *Tasvir-i Efkâr Gazetesi*'nde kanunların ekonomiyi etkilediğini dile getirmiş ve özel teşebbüsün önemini anlatan yazılar yayımlamıştır. Gazetelerde yayımlanan bu tartışmalar neticesinde yerli sanayiye geliştirmek için ithalat vergilerinde düşüşe gidilirken, Osmanlı'da üretilen malların kalitelerini, çeşitlerini ve fiyatlarını belirlemek üzere uluslararası sanayi sergilerine katılım sağlanması da önemli bir adım olarak görülmüştür.

1863 yılında 50.000 İngiliz lirası harcanarak bir sergi binası yapılmıştır. (Seyidanoğlu, 2009:60-61) Sergi binasının yapımına 1862 yılının Aralık ayın-

da başlanmış ve İstanbul'da daha önce benzeri görülmeyen bir hızla sadece iki ay içerisinde bina inşaatı tamamlanmıştır. İtalyan mimar Bourgeois tarafından tasarlanan ve Fransız mimar Léon Parvillee marifetiyle dekorasyonu yapılan sergi binası, toplamda 3500 metrekarelik bir alana sahipti. Bina ahşap malzeme ile inşa edilerek camla kaplanmış, ortasında bir avlu bulunan büyük bir salondan oluşmaktaydı. (Akyürek, 2019:168-169)

Sergi binasının ortasında yangın tulumlarının su ihtiyacını karşılamak için fiskiyeli bir havuz inşa edilmiş, bu binanın ilerleyen zamanlarda "Çarşı-yı Osmani" adıyla kalıcı bir çarşıya dönüştürülmesi de hedeflenmiştir. Ayrıca Sultanahmet meydanında Dikilitaş yönünde padişah için özel bir daire de yapılmıştır. Ziyaretçilerin ihtiyaç duyabilecekleri sigara, kahve içebilecekleri ve dinlenebilecekleri bir alanın olması da düşünülmüştür. Bununla birlikte sergi binasıyla Sultanahmet Meydanı arasında çevre düzenlemesi yapılmış, demir parmaklıklar, kaldırım taşları yenilenmiş ve sergi bahçesi çiçeklendirilmiştir. Sergi binasının çevre düzenlemeleri için oldukça yüksek miktarda harcama yapılmıştır. Öte yandan Avrupadan gelecek olan buharlı makineler gibi büyük ölçekli araç-gereçler için ana sergi binasının arkasında ikinci bir sergi binası daha yapılmıştır. (Balcı, 2015:231)

سنگ عثمانی بجه سنه واقع صنفیه نك كوروتی

Sergi Bahçesindeki Fiskiyenin Görüntüsü Mirat, nr.2, H.1279/M.1863

Uluslararası İstanbul Sergisi'nin Şubat ayında açılacağı bildirilmişse de yaşanan bazı aksaklıklardan dolayı tüm ürünlerin belirtilen tarihte sergilenmesi mümkün olmamıştır. Geniş bir coğrafyaya hâkim olan Osmanlı Devleti'nde ulaşım araçlarının gelişmemiş olması ve kış mevsiminin ağır şartlarından dolayı sergide yer alacak ürünlerin Mısır, Şam, Kudüs, Erzurum, Üsküp gibi bölgelerden belirlenen tarihte İstanbul'a ulaşması mümkün olmamıştır. Mesafe uzaklığı ve ağır kış şartlarından dolayı bu bölgelerden gelecek olan ürünler Şubat ayına yetişmediğinden dolayı bu ürünlerin teslim tarihi 10 Mart'a kadar uzatılmıştır.

Bütün bu aksaklıklara rağmen sanayi ve ticaretin gelişmesi için son derece önemli görülen Sergi-i Umûmî-i Osmanî'ye katılımı arttırmak için Osmanlı yönetimi tarafından bazı kolaylıklar da sağlanmıştır. Bu kolaylıklardan en önemlisi yurt içi ve yurt dışından sergiye gönderilecek olan ürün ve üretim araçlarının gümrük vergilerinden muaf tutulmasıdır. Bir diğer kolaylık ise nakliye masraflarının vilayetlerde bulunan mal sandıklarından karşılanmasıdır. Çalışmalarını titizlikle yürüten Sergi-i Umûmî-i Osmânî komisyonu yayımladığı ilanlarla, sergide yer alan ve sergi bitimine kadar satılmayan ürünlerin devlet tarafından satın alınacağını duyurmuştur. Diğer yandan fakir esnaf ve sanayicilere sergiye ürün hazırlamak için para yardımı da yapılmıştır. (Kasap, 2003:14-16) Görüldüğü gibi hazırlık aşaması titizlikle yürütülen sergi için yaşanabilecek aksaklıklara ivedilikle çözüm üretilmiş ve sergiye katılımın yüksek olması için çeşitli kolaylıklar sağlanmıştır.

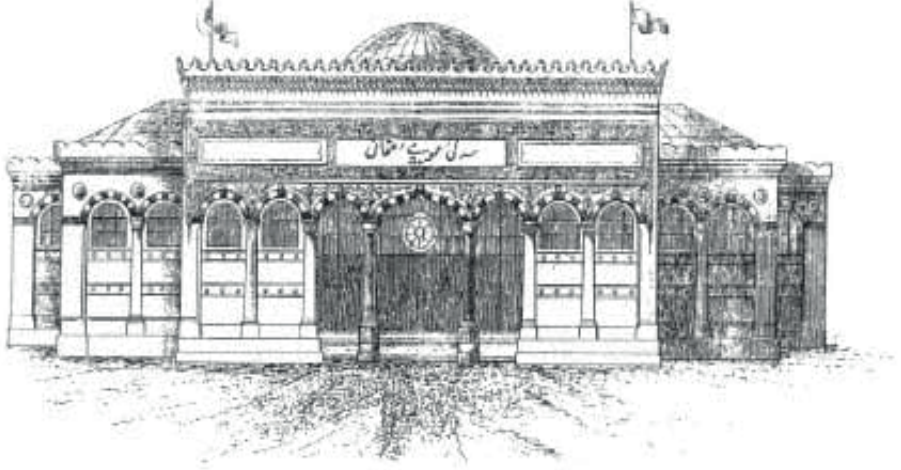
Sergi için yapılan bir başka hazırlık da sanayi ve ziraat alanında üreticileri teşvik etmek amacıyla madalyaların hazırlanması olmuştur. Sergi sonunda 1.250 adet “Sergi-i Umûmî-i Osmânî Hirfet Sanat Ticaret Madalyası” ile “Sergi-i Umumî-i Osmanî Ziraat ve Sinaat Madalyası” ve 21 adet de Mecidiye Nişanı dağıtılmıştır. “Sergi-i Umûmî-i Osmânî Hirfet Sanat Ticaret Madalyası”nın bir yüzünde, Sultan Abdülaziz’in adı yer almakta, çevresinde ise “el-müstenid bi't-tevfikât-i Rabbaniyye Melikü'l-Devletü'l-Osmaniyye” ifadesi yer almaktadır. Madalyanın arka yüzünün üst kısmında ise “Hirfet Sanat Ticaret” yazısı ve alt kısmında da sergi binasının tasviri yer almaktadır. Tasarımını Abdülfettah Efendi, resim ve nakış işlemlerini de Robertson'un yaptığı madalyaların üretimi için hazineden 50.000 kuruş harcanmıştır. (Kasap,2013:84)

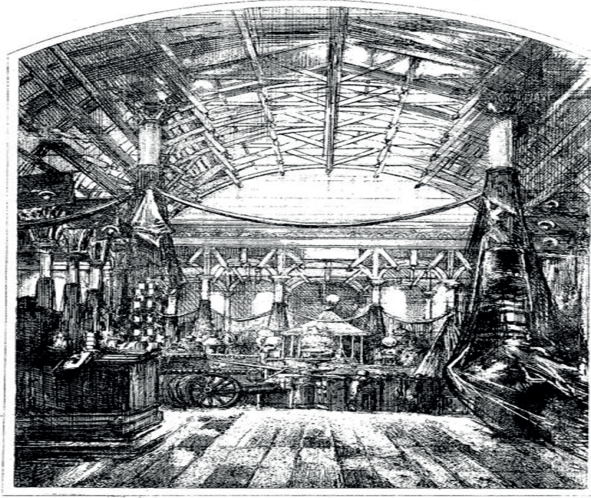
Sergi-i Umûmî-i Osmânî Hirfet Sanat Ticaret Madalyası

(Ercüment Balcı, İstanbul'un İlk Büyük Uluslararası Fuarı: Sergi-i Umumî-i Osmanî (1863)

Yapılan bütün bu hazırlıkların ardından 28 Şubat 1863 tarihinde (9 Ramazan 1279) Sultanahmet Meydanı'nda Uluslararası İstanbul Sergisi açılmıştır. Osmanlı Devleti'nde üretilen ürünlerin çeşitliğini, kalitesini ve fiyatlarını görmek, başarılı olan ürün ve üretim araçlarını ödüllendirmek amacıyla düzenlenen sergi başlangıçta yurt içi ürünleriyle sınırlıyken Avrupa'nın zirai ve sanayi makine ve araç-gerecinin de katılımıyla uluslararası bir sergiye dönüşmüştür. Serginin açılışında Sultan Abdülaziz, Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa, Hariciye Nazırı Ali Paşa, Serasker Fuad Paşa ve Mısır Hidivi İsmail Paşa da hazır bulunmuşlardır.

Sergi-i Umumi-i Osmani'nin Ön Taraftan Görünüşü Mirat, Sayı: 1, H.1279/M.1863

سری عثمانیہ کیریہ جک قوسند ن ایجروسنک کویش

Sergi-i Umumi-i Osmani Binasının İçeriden Görüntüsü, Mirat, nr.2 H.1279/M.1863

Sergi-i Umûmî-i Osmanî, 1 Ağustos 1863 tarihine kadar 5 ay süre ile açık kalmıştır. Bu süre zarfında sergi ziyaretçilerinden 450 bin kuruş gelir elde edilmiştir. Sergi, Cuma, Pazar, Pazartesi, Salı ve Perşembe günleri erkeklerin ziyaretine, Çarşamba ve Cumartesi günleri ise kadınların ziyaretine açık tutulmuştur. Ziyaretçilerden Cuma ve Cumartesi günlerinde 6 kuruş alınırken diğer günlerde ise ziyaretçilerden 3 kuruş giriş ücreti tahsil edilmiştir. Yabancı ürünlerin sergilendiği bölüme ise kadınlar fazla ilgi göstermediğinden dolayı kadınlara özel bir gün tahsis edilmemiştir. Bundan dolayı bu bölümü kadınlar ve erkekler karışık bir şekilde gezebilmiştir. Sergi-i Umûmî-i Osmanî'yi daha fazla insanın ziyaret edebilmesi için atılan bütün bu adımlara rağmen, başlangıçta serginin günlük ziyaretçi sayısı birkaç yüz kişiyi geçememiştir. Bunun üzerine serginin amacına uygun olarak sanayinin ilerlemesi ve sergilenen ürünlerin herkes tarafından görülebilmesi ve daha fazla kişinin sergiyi ziyaret etmesi amacıyla giriş ücretlerinde indirim yapılmıştır. (Memiş, 2020:201)

Sergide çeşitli bölgelerden gönderilen 10 bin çeşit ürün yer almıştır. En çok ilgiyi ise buğday, yulaf, arpa, mısır, pirinç, çavdar, tütün, pamuk, keten ve kenevir gibi tarım ürünlerinin yer aldığı bölüm görmüştür. Bununla birlikte devletin zengin orman varlığı sergiye yansımış, meşe, şimşir, selvi, söğüt, kavak, şimşir çam, ceviz, kayın, kara ağaç, akça ağaç, kızıl ağaç, yabani fındık, ardıç ağacı gibi çeşitli türde ürünler sergide yerini almıştır. Diğer yandan kurşun, gümüş, altın, sarı ve kırmızı mermer, çeşitli yumuşak ve sert çeşitli taşların yer aldığı maden bölümü de ilgi odağı olmuştur. Dokumacılık bölümünde ise yünlü ve ipekli kumaşlar, masa örtüleri, yatak takımları, kadifeler, hamam takımları, el havluları, ipek kravat, çoraplar, perdeler, ipekli peştamal, çok sayıda yünlü ve pamuklu dokumalar, yazmalar, halı, kilim ve seccadeler yer almıştır. Yine birçok eyaletten gelen sığır derisi, meşin gibi ürünlerle beraber keçi ve koyun derisi numuneleri ile bunlardan yapılan ayakkabı, potin ve terlikler de sergilenmiştir. (Önsoy, 1983: 218-227)

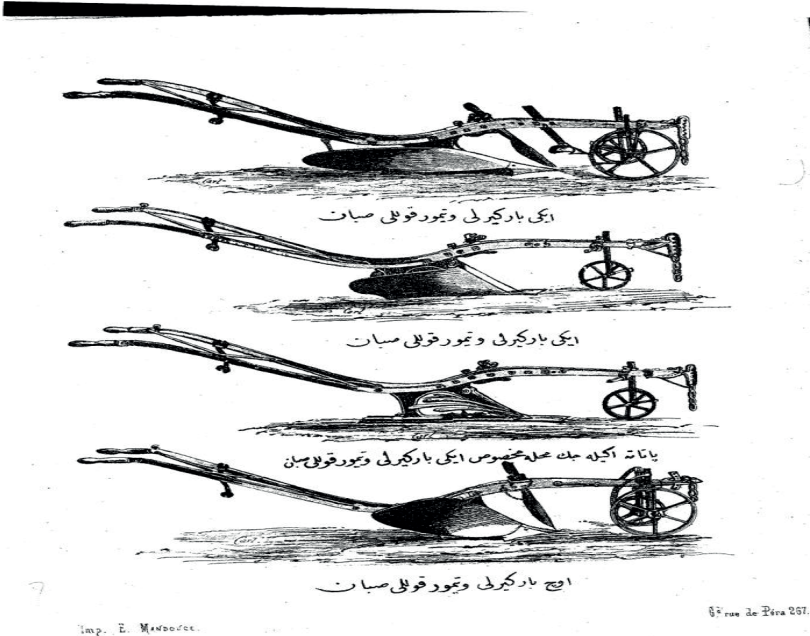
Sergiye getirilen ürünler arasında en çok tarım aletleri, süt sağma aletleri, inşaat ve tarlalarda kullanılabilecek olan tekerlekli arabalar, dikiş makineleri ve pamuğun hacmini küçülten aletler ilgi görmüştür. Bunların yanı sıra en büyük ilgiyi değirmenler çekmiştir. Nitekim başkent İstanbul'un artan nüfusu sonucu ortaya çıkan ekmek ihtiyacı bu değirmenler sayesinde karşılanabilmiştir. (Şanda, 1965:4)

3. Sergi-i Umûmî-i Osmânî'nin Kapanışı ve Ekonomik Etkileri

1 Ağustos 1863'te kapanan sergi hem yerli hem yabancı basında geniş yer bulmuş, *The Times Gazetesi*, *Frans*, *Paris*, *Journal Constantinople*, *L'illustration*, *Journal Universel*, *Pays* gibi yabancı gazeteler Sergi-i Umûmî-i Osmânî'den övgüyle bahsetmiş ve Osmanlı Devleti'nin daha önce katıldığı sergilerinde yer alan ürünler hatırlatılarak, Osmanlı'da ürün ve üretim araçlarının inkişaf ettiğini bunun da sanayinin gelişmesine büyük katkı sağlayacağını ifade etmiş-

lerdir. Bununla birlikte devletin oldukça geniş ve verimli topraklarının olduğu vurgusu yapılmış ancak gelişmiş teknolojik aletlerin üretilmediğine dikkat çekilerek, bu avantajdan Osmanlı üreticisinin yeteri kadar istifade edemediği tespiti yapılarak, bu sergi sayesinde tarımsal üretimin artacağı ve sanayinin gelişeceği dile getirilmiştir. Osmanlı basınında da ilgiyle karşılanan sergi *Takvîm-i Vekayi*, *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*, *Ceride-i Havadis*, *Tercüman-i Ahvâl*, *Tasvîr-i Efkâr*, *Mirat*, *Mecmua-i Fünun* gibi dönemin önemli gazetelerinde resim, haber, duyuru olmak üzere her türlü ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. (Kasap, 2003:67-70)

Osmanlı basınında ayrıca serginin ekonomik açıdan taşıdığı önem üzerinde durulmuş ve bu sergi vasıtasıyla ziraat, sanayi ve sanatın gelişmesine katkı sağlanacağı ifade edilmiştir. *Mirat Gazetesi* serginin nizamnamesini ve sergi binası ile ilgili resimleri paylaşmış ve sergide tanıtılan ziraat aletleri ile ilgili geniş bilgilere yer vermiştir. *Mirat* gazetesinin ikinci ve üçüncü sayılarında yayımlanan yazılarda tarımda kullanılan saban ve diğer tarla biçme aletleri tanıtılmıştır. İngiltere'den getirilen 8 farklı çeşitte sabanın görsellerinin de yer aldığı bu yazılarda sabanların yerli sabanlara göre daha pahalı olmasına rağmen daha dayanıklı üretildiğini ve Osmanlı ziraatının gelişmesinde faydalı olacağı belirtilmiştir. Yerli ürün ve üretim araçlarının geliştirilmesi gerektiğinin vurgulandığı yazılarda serginin yerli ürünlerin üretiminin artırılması ve ticaretin kolaylaştırılması için önemli bir fırsat sunduğu da ifade edilmiştir. (*Mirat*, 1863:1-3)

Sergi-i Umumî-i Osmanî'de teşhir edilen sabanlar *Mirat*, Sayı:2, H.1279/M.1863

Sergiyle ilgili bir başka tanıtım ve eleştiri yazısı da Şinasi tarafından yayımlanmıştır. Şinasi, *Tasvir-i Efkar* gazetesinde yayımladığı yazılarında memleketin ziraat ve sanayi ürünlerinin tanıtıldığı bu sergilerin ülkenin ekonomisine katkı sağlayacağı gibi bu alanlarda yaşanan eksikliklerin giderilmesi için de bir fırsat olduğunu dile getirmiştir. Şinasi, sergide tanıtılan ürünlere dair daha fazla ayrıntı verirken, yerli üretimin sınırlı olmasına rağmen burada pek çok farklı türde ürün sergilenmesinin umut verici olduğunu ifade etmiştir. Sergide en çok rağbet gören ürünlerin mermerler, taşlar ve ağaç çeşitlerinden yapılan eşyalar ile çeşitli bölgelerden gelen kumaşlar olduğunu belirten Şinasi, bu ürünlerin birçoğunun el işçiliği ile yapıldığını ve pahalı olduğunu, bu yüzden Avrupa'nın fabrika ürünlerinin daha bol ve ucuz olmasından dolayı yerli ürünlere göre daha fazla rağbet gördüğünü ifade etmiştir. Şinasi buna karşın sergideki Osmanlı ürünlerinin de ilgi çektiğini vurgulayarak özellikle Tophane ve Tersaneye ait sanayi ürünlerinden övgüyle bahsetmiştir. Şinasi'ye göre bu sergi ileride benzer fabrikaların Osmanlı topraklarında da kurularak sanayi ve ziraat alanlarında ihtiyacı karşılayabilecek kapasiteye ulaşabilecektir. Böylece Osmanlı sanayisinde de Avrupa düzeyinde gelişmeler görülebilecektir. (Şinasi 1863:79).

Sergi-i Umûmî-i Osmanî ile ilgili bilgilere genişçe yer veren bir başka yayının ise *Mecmua-ı Fünun Dergisi* olmuştur. Bilimsel yazılarla beraber kültürel ve ekonomik gelişmelere dair haberlerin de yer aldığı dergi, farklı sayılarında yayımladığı Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin detayları ve etkileri üzerine ayrıntılı bilgiler sunulmuştur. Derginin sekizinci sayısında Kadri Bey serginin amacı, sergi için inşa olunacak bina ve bütün bu çalışmalar için harcanacak olan masraflardan bahsettiği yazısında serginin tarım ve sanayi üreticilerini desteklemek üzere kalitesi jüri tarafından tasdik olunan ürün ve üretim araçlarına çeşitli ödüller verileceğini ifade etmiştir. Kadri Bey'e göre sergi aracılığı ile yerli ürünlerin tanıtılmasıyla yerli ürünlere talep de artacaktır. Derginin dokuzuncu sayısında ise Münif Paşa serginin açılışı ve Sultan Abdülaziz'in sergiyi ziyaretinden bahsetmiş, ülkenin değişik yerlerinden yaklaşık on bin çeşit ürün getirildiği gibi serginin içeriği ile ilgili de detaylı bilgiler vermiştir. (Mecmua-i Fünun, 1863:8/9)

Dönemin çeşitli gazete ve dergilerinde yayımlanan bu yazılardan anlaşılacağına göre serginin Osmanlı Devleti'nin sanayisinin ve ziraatının gelişmesine olumlu etkileri olmuştur. Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin başarıyla sonuçlandırıldığını dile getiren bu yazılarda bazı sanayi dallarında geri kalındığını, bunun için modern teknik ve yöntemlerin öğrenilerek bu eksikliğin de giderilebileceği vurgulanmıştır. Ayrıca bu sergilerin her sene yapılması ve sanayinin gelişmesi için gereken kurumsal altyapıların da hızlıca tamamlanması gerektiğinin üzerinde durulmuş, tıpkı Avrupada düzenlenen sergiler gibi Osmanlı topraklarında düzenlenecek olan bu tür sergilerin Avrupadaki örneklerine benzer şekilde faydalar sağlayacağı ifade edilmiştir.

Sergi-i Umûmî-i Osmânî'yi beş aylık süre zarfında 150 bin kişi ziyaret etmiş ve giriş ücretlerinden yaklaşık 450 bin kuruş gelir elde edilmiştir. Bu gelir ise yapılan masrafların beşte birini karşılamaya ancak yetmiştir. Sergide yer alan ürünlerin büyük bir kısmı satılmış, satılmayan ürünler ise devlet tarafından satın alınmıştır. Büyük bir masrafa mal olan ve “Çarşı-yı Osmani” olarak kullanılması hedeflenen sergi binası, Sergi-i Umûmî-i Osmânî'nin kapanmasından yaklaşık 2 yıl sonra yıktırılmıştır.

10 bin çeşit ürünün yer aldığı Sergi-i Umûmî-i Osmânî, devletin hammadde zenginliği ile beraber yalnızca tarımda değil aynı zamanda sanayi alanında da gelişmeler kaydedebileceğini göstermiştir. Ürünlerin yetiştirilmesinde yeni üretim araçları ve modern tekniklerle iyileştirmelerin sağlanacağı ve tarımsal verimin artacağı görülmüştür. Yabancı ülkelerden gelen modern teknik ekipmanlar ve makineler, Osmanlı Devleti'nde teknolojik gelişmelerin yeteri kadar gelişmediğini göstermiş ve bu eksikliği kapatmak için daha fazla çalışılması gerektiği anlaşılmıştır. Sergiye yurt dışı basının ilgi duyması Osmanlı lehine kamuoyu oluşmasını sağlamış ve bu durum Osmanlı topraklarına yatırımcıların gelmesine de yol açmıştır. Ayrıca sergi Osmanlı Devleti için yerli ürün ve üretim araçlarının tanıtılmasını sağlarken, Avrupa için de pazar bulmasına, sanayi ve ziraat makinelerinin Osmanlı'da kullanılmasına yol açmış ve böylece sergi amacına ulaşan önemli bir etkinlik olarak görülmüştür. (Memiş, 2020:209-211)

SONUÇ

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin uluslararası sergilere katılması ve daha da önemlisi Tanzimat yönetimi tarafından düzenlenen Sergi-i Umûmî-i Osmânî olarak tarihe geçen Uluslararası İstanbul Sergisi, Osmanlı Devleti'nin zengin ürün çeşitliliğinin Avrupa'ya tanıtılmasını sağlamıştır. Bu sergi devletin daha önceki uluslararası sergi deneyimleri dikkate alınarak organize edilmiştir. Burada sergilenen ürünler, Osmanlı Devleti'nin zengin ham madde kaynakları ve geniş tarımsal ürün çeşitliliği yanında geleneksel el sanatlarının da ilgiyle karşılandığını göstermiştir.

Bununla birlikte Sanayi İnkılâbının bir sonucu olarak Avrupa'da teknolojinin ve modern araçlarının bir hayli gelişmesine karşılık, Osmanlı Devleti'nin sanayide ne kadar eksik olduğu fark edilmiştir. Bu farkındalık Tanzimat yönetimini harekete geçirmiş ve Sergi-i Umûmî-i Osmânî'nin kapanmasından bir müddet sonra Sanayi İslah Komisyonu kurulmuş, ayrıca sanayi okullarının açılmasına da karar verilmiştir.

İngiltere, Fransa ve Avusturya gibi Sanayi İnkılâbının önde gelen Avrupa'nın bu üç ülkesinin de katılımıyla gerçekleşen Sergi-i Umûmî-i Osmânî, Avrupa sanayisinin tanınmasını da sağlamıştır. Gelişmiş sanayi ülkelerinin üretim araçları karşısında tarım ülkesi olan Osmanlı Devleti'nin tarımsal ma-

kinalar ve modern tarım aletleri konusunda daha fazla gelişmesi gerektiğini gözler önüne sermiştir. Sergi aynı zamanda başkent İstanbul'a ticaret ve turizm açısından büyük katkılar sağlamıştır. Gerek Osmanlı basını gerekse yabancı basının yoğun ilgisi ve gazetelerde yer alan haberler ve Osmanlı Devleti'nin modernleşme yolunda attığı adımlar uluslararası alanda devletin daha fazla tanınırlığını sağlamıştır. Sergi komisyonları gazeteleri etkin bir şekilde kullanarak halkı bilgilendirmiş ve sergiyle ilgili tüm gelişmeleri duyurmuştur. Gazeteler, serginin açılışına dair yazılar kaleme alarak halkın sergiye ilgisini artırmış, ayrıca bu serginin ülkenin sanayileşmesinin önemine de vurgular yapılmıştır. Dönemin aydınları yayımladıkları yazılarda serginin faydalarını anlatmış, tüm üreticilerin sergiye katılımını teşvik etmişlerdir.

Bütün bu olumlu sonuçlarla rağmen serginin bazı olumsuz sonuçları da olmuştur. Örneğin Sergi-i Umûmî-i Osmânî'den elde edilen gelirin, yapılan harcamaları karşılayamadığı görülmüştür. Ancak bu durum yalnızca Osmanlı Devleti'ne özel bir durum değildir. Diğer Avrupa ülkelerinde de benzer durum yaşanmıştır. Sergilerden gelir elde etmekten ziyade sergilenen ürün ve üretim araçlarının ve devletin tanıtımının yapılmış olmasının daha fazla önem taşıdığı görülmektedir.

Her şeye rağmen Osmanlı Devleti'nin, üretim çeşitliliğini ve zenginliğini ön plana çıkaran bu sergi ve bunun sonucunda edinilen deneyimler, daha sonra çeşitli ülkelerde düzenlenecek olan daha kapsamlı sergilere katılmaya ve daha çok ödüllerin alınmasına imkân sağlamıştır. Nitekim 1873 yılında Viyana, 1889 yılında Paris, 1893 yılında Chicago ve 1900 yılında düzenlenen sergilere katılarak, hem Osmanlı Devleti'nin ve kültürünün tanıtımı yapılabilmiş hem de Osmanlı ürünleri değişik bölgelerdeki değişik toplumların beğenisine sunulmuştur.

KAYNAKLAR

- Akyürek, Göksun (2019), “Yeni Bir Gerçeklik Düzlemi Olarak Sergiler: Sergi-i Umumi-i Osmani ve Sonrası” Uğur Tanyeli’ye Armağan, ss.155-181.
- Balcı, Ercüment (2015), “İstanbul’un İlk Büyük Uluslararası Fuarı: Sergi-İ Umûmî-İ Osmani (1863)”, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cilt:6, ss.231-235.
- Ceride-i Havadis (1863), “Sergi-i Umûmî-i Osmânî Nizamnamesi”, H.5 Şaban 1279/M.26 Ocak 1863 Sayı:1128
- Kanca, Haluk (2013), “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Uluslararası Osmanlı Fuarı: 1863 Sergi-i Umumi-i Osmani” *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* Sayı:5 ss.159-187.
- Karaçoban, Turgut (2020), “Osmanlı Tarihinde Gerçekleştirilememiş Bir Sergi Teşebbüsü: 1894 Dersaadet Ziraat ve Sanayi Sergi-i Umumisi Hazırlıkları” *Turkish Studies History*, Cilt:15 Sayı:2, ss.531-543.
- Kasap, Sevilay (2003), Sergi-i Umumi-i Osmani, (1863), Marmara Üniversitesi Türiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Mecmua-i Fünun (1863), “Sergi-i Umumi Osmani”, Sayı:8.
- Mecmua-i Fünun (1863), “Sergi-i Umumi Osmaniye’den Vuku Küşadı”, Sayı:9.
- Memiş, Şefik (2015), 19. Yüzyılda Bir Sanayileşme Stratejisi Olarak Uluslararası Fuarlar: Osmanlı Örneği, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Memiş, Şefik (2020), “Unutulanları Hatırlamak için Yapılan Fuar: 1863 Sergi-i Umûmî-i Osmani” (Osmanlı Genel Sergisi) *Mavi Atlas*, Cilt: 8, Sayı: 1, ss.189-214
- Mirat Gazetesi (1863), “Sabanlara Dair Malumat”, Sayı:2.
- Mirat Gazetesi (1863), “Sergi Osmani Nizamnamesinin Hulasa-ı Meali”, Sayı:1.
- Mirat Gazetesi (1863), “Ziraat Aletlerinin Tarifi” Sayı:3.
- Önsoy, Rıfat (1983), Osmanlı İmparatorluğu’nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi), *Bellekten*, Cilt: 47 Sayı:185, ss.195-236.
- Seyitdanlıoğlu Mehmet (2009), Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876) *Tarih Araştırmaları Dergisi* Cilt: 28 Sayı:46, ss.53-69.
- Şanda, H. Avni (1965), “1863 Sultanahmet Sergisinin Sonuçları”, *İstanbul Ticaret Gazetesi*, Cilt:8, Sayı:371, ss. 4-14.
- Tasvir-i Efkâr (1863), “Osmanlı Sanayi Sergisinin Açılması” Sayı:79.
- Tekdemir, Aziz (2013), 1867 Paris Sergisi ve Sultan Abdülaziz’in Sergiyi Ziyareti *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:3, Sayı:6, ss.1-19.
- Yılmaz, Gülgün (2005), “Osmanlı Devleti’nin Katıldığı Uluslararası Tarım, Endüstri, Sanat Sergileri ve İane Sergisi”, Sinan Ganime Armağan, ss.719-729.

BÖLÜM 7

YENİ ASUR DÖNEMİNDE ŞİDDET (III. SALMANASSAR DÖNEMİ MÖ 859-824)

Abdulhamit KAVAK¹

¹ Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, 0000-0003-2096-2760, a.kavak@kilis.edu.tr

GİRİŞ

II. Asurnasirpal'ın oğlu ve halefi olan III. Salmanassar (MÖ 858-824) döneminde ülkenin sınırları, İran'ın kuzeyinden Anadolu'ya, Aras nehrinden Basra Körfezi ve Filistin'e kadar genişlemiştir. III. Salmanassar bu genişlemeyi yaklaşık iktidarda kaldığı 35 yılda 34 askeri sefer ile gerçekleştirmiştir. III. Salmanassar'ın askeri seferlerin temelinde; ülke sınırlarını genişletme, ganimet elde etme ve isyanları bastırma yer alır. Asur kralı bu emellerini gerçekleştirmek için şiddetli bir ceza yöntemi olarak kullanmıştır. Ele geçirdiği şehirlerin insanlarını, kazığa oturtmuş, kafalarını kesmiş, geç kız ve erkeklerini yakmış, bahçelerini kesmiş, tarım arazilerine zarar vermiştir. III. Salmanassar'ın uyguladığı bu şiddet yöntemleri hakkında ana kaynaklarımızı Siyah Obelisk, kapı bandları gibi görsel eserler ve çivi yazılı metinler oluşturmaktadır (Roux, 1992: 295; Köroğlu, 2012: 160; Mieroop, 2006: 281; Grayson, 2008: 260; Fuchs, 2011: 396-398; Memiş, 2012: 225; Gökçek, 2020: 141).

Görsel Eserler ve Çivi Yazılı Metinlerde Şiddet

III. Salmanassar dönemine tarihlendirilen obelisk, kapı bandları gibi görsel eserler ve çivi yazılı metinlerde çok sayıda şiddet eyleminin gerçekleştirildiğine dair bilgiler ve betimlemeler vardır. İlgili görsel eserler ve çivi yazılı metinlerde ifade edilen şiddet eylemlerinin temel amacının, ele geçirilmek istenen toplumların psikolojik dayanıklılıklarını zayıflatarak, teslim olmalarını kolaylaştırmak ve tekrar isyan etmelerini önlemek olduğu görülür.

Görsel Eserlerde Şiddet

III. Salmanassar dönemine tarihlendirilen Siyah Obelisk ve Balawat Kapı Bandları üzerinde şiddet içeren çok sayıda betimleme bulunmaktadır.

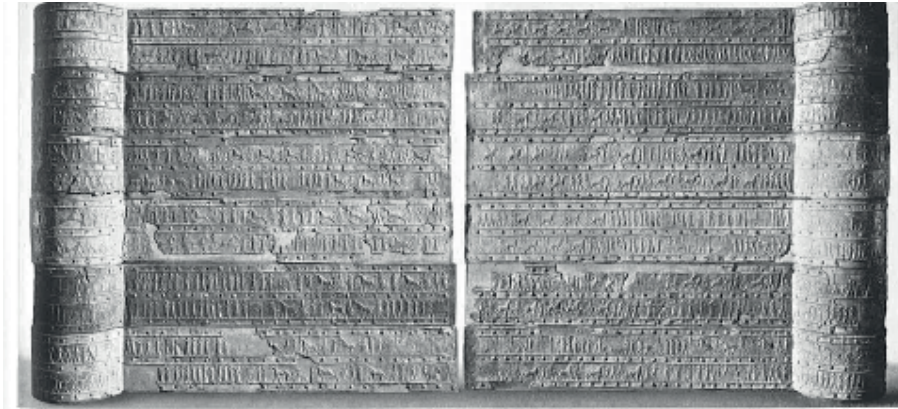
Siyah Obelisk: Siyah Dikilitaş yaklaşık MÖ 825 yılında yapılmış ve 1845 yılında Austen Henry Layard tarafından Nimrud'da ortaya çıkarılmıştır. Yapıldığı alabastar cinsi taş nedeniyle Siyah Obelisk adı verilmiştir. Yüksekliği 1.98 metre olup kralın vergi alış sahneleri, beş sıra halinde 20 kabartma pano ile betimlenmiştir. Obelisk üzerinde panoları birbirinden ayıran bandlara yazılar kazınmıştır. Siyah obeliskte Gilzanulu Sua ve İsrail Yehu'nun betimlendiği iki sahne ilgi çekicidir. İlgili sahnelerde düşman af diler biçimde kralın ayağına kapanırken görülmektedir (Resim 1) (Kuhrt, 2010: 144; Reade, 2014: 62; Sevin, 2014: 55-56; Frahm, 2017: 171; Frahm, 2023: 110).

Resim 1: Siyah Obelisk (Reade, 2014: 62)

Balawat Tunç Kapı Kabartmaları: Asur kralları yaptırdıkları tapınkların ve sarayların ahşap kapı kanatlarını tunç, gümüş ve altın ile kaplatmışlardır. Böyle bir uygulamanın yapılmasında iki amaç olduğu görülür. Bu uygulamanın ilk amacı tanrılara saygı, ikinci amacı ise kapıyı koruma ve dayanıklı hale getirme isteğidir (Sevin, 2014: 64).

III. Salmanassar'ın uyguladığı şiddet yöntemleri Balawat Kapı Kabartmaları üzerinde görülür (Resim 2).

Resim 2: Balawat Kapı Kabartmaları Strommenger and Hirmer, 1964:209

İlgili kapı kabartmalarında ele geçirilen şehirlerin halkları fiziksel ve psikolojik şiddete maruz kalmıştır (King, 1915: Levha, X, XXI, XLIV, LVI, LVII).

III. Salmanassar'ın Balawat Kapı Kabarmaları'nda görülen şiddet eylemleri şu şekilde sıralanır: Esirlerin çıplak olarak elleri arkadan bağlanmış biçimde yürütülmesi (Resim 3), el-kol vb. uzuvlarının kesilmesi (Resim 4), ahşap kazıklara oturtulmaları, kafalarının kesilip kuleler yapılması (King, 1915: 23-30).

Resim 3: Boyunduruk Vurulmuş Çıplak Esirler (King, 1915: Levha X)

Resim 4: El-Kol Uzuvarı Kesilen Kurbanlar (King, 1915: Levha LVI)

III. Salmanassar döneminde fiziksel şiddet sadece insanlara karşı yapılmamış, şehirlerin çevresinde bulunan meyve ağaçları da bu şiddetten nasibini almıştır (Resim 4) (King, 1915: 22).

Resim 4: Hurma Ağaçlarının Kesilmesi (King, 1915: Levha VIII)

Balawat Kapı Kabartmaları'nda sadece Asurluların uyguladıkları fiziksel şiddet sahneleri işlenmemiştir. Yenilen şehirlerin yöneticilerinin, Asur kralına yalvarır veya toprağı öper biçimde betimlenmesi, bu insanların psikolojik şiddete de maruz kaldıklarının kanıtıdır (Resim 5).

Resim 5: Af Dileyen Yerel Yönetici (King, 1915: LVII)

Çivi Yazılı Metinlerde Şiddet

III. Salmanassar dönemine tarihlendirilen çivi yazılı metinlerde, Asurlular'ın şiddeti, ele geçirdikleri bölgeler de yaşayan halka karşı bir ceza yöntemi olarak uyguladığı görülmektedir. İlgili çivi yazılı metinler incelendiğinde, ele geçirilen bölgelerdeki insanların kafalarından kuleler yapıldığı, bedenleri kazıklara oturtulduğu, geç kız ve erkeklerin yakıldığı, halkın topraklarından çıkarıldığı ve şehirleri yerle bir edildiği, bahçelerin kesildiği, tarım alanlarının kullanılmaz hale getirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Kafaların Kesilmesi: III. Salmanassar döneminde düşman askerlerinin kafaları kesilip şehirlerin önlerinde toplanmıştır. Bu kesik kafaların ne kadar çok olduğunu ifade etmek için şehirlerin önünde kesik kafalardan kuleler yapıldığı, çivi yazılı metinlere kazanmıştır (Resim 6).

Resim 6: Kafaları Kesilip Piramit Yapılan Kurbanlar (King, 1915: Levha XLIV)

III. Salmanassar dönemine tarihlendirilen çivi yazılı metinlerde, kafaları kesilen insanların asker olduğu görülür. Ancak bu kesme eyleminin nasıl yapıldığına dair herhangi bir ifade görülmez. Örneğin III. Salmanassar'ın iktidarının ilk yılında, Aridu kentinin ele geçirildiğini anlatan metinlerde, savaşçıların kafası kesilip bu kafalardan bir kule yapılmış ancak bu eylemin neden gerçekleştirildiği ifade edilmemiştir.

“İktidarımın ilk yılında (ve) Kraliyet tahtına asaletle çıktıktan sonraki ilk saltanat yılımda, savaş arabalarımı ve birliklerimi topladım. Simesi ülkesinin geçidine girdim (ve) Ninnu'nun müstahkem kenti Aridu'yu ele geçirdim. Çok sayıda savaşçıyı öldürdüm. Kentin önüne savaşçı kafalarından oluşan bir kule diktim” (Olmstead, 1921: 347; Luckenbill, 1926: 213; Grayson, 2002: 8).

Kafa kesme cezasının uygulandığını gösteren ikinci örneğimizde ise Asur Kralı, Urartulu Aramu'nun müstahkem şehri Sugunia'yı ele geçirmiş ve düşman askerinin kafalarından oluşan iki kule yapmış olduğu metinlerde şu şekilde ifade edilmektedir:

“Hubuškia şehrinden ilerleyerek Urartulu Aramu'nun müstahkem şehri Sugunia'ya yaklaştım. Şehri kuşattım, ele geçirdim, çok sayıda savaşçıyı katlettim (ve) onlardan ganimet aldım. Şehrinin önüne kafalardan oluşan iki kule diktim” (Olmstead, 1921: 348; Luckenbill, 1926: 213; Grayson, 2002: 8).

Döneme ait üçüncü örneğimizde Asur Kralı Bit-Adinili Ahunu'ya karşı sefere çıktığını ve Burmar'ına şehrini kuşatıp çok sayıda askeri öldürüp, onların kafalarından bir kule diktiğini ifade etmektedir.

“La'la'tu kentinden ilerleyerek Bit-Adini'nin adamı Ahunu'nun müstahkem kenti Til-Barsip'e yaklaştım. Askerlerinin gücüne güvenen Bit-Adinili Ahunu, savaş ve muharebe yapmak için saldırgan bir şekilde ilerledi. Tanrım Assur'un ve büyük tanrıların desteğiyle, onunla savaştım (ve) onu yendim. Onu şehrine hapsettim. Til-Barsip kentinden ilerleyerek Bit-Adini'nin adamı

Ahunu'ya ait olan Burmar'ına kentine yaklaştım. Kenti kuşattım, ele geçirdim (ve) savaşçılarından 300'ünü kılıçtan geçirdim. Kentinin önüne kafalardan bir kule diktim" (Yamada,2000: 138; Grayson, 2002: 15).

Kazıklara Oturtulma: III. Salmanassar döneminde uygulanan bir diğer ceza yöntemi de insanların bacakları arasından ahşap kazıklara oturtulmasıdır (Resim 7). İlgili çivi yazılı yazıtta Pattinli askerler, ordu komutanı Dayyan-Aşşur tarafından kazığa oturtulmuştur.

"İktidarımın 28. yılında Kalahta otururken, Pattin topraklarındaki insanların, efendileri Lubarna'yı öldürdükleri ve soylu olmayan Surri'yi onun yerine getirdikleri haberi bana ulaştı. Ordu komutanı Dayyan-Aşşur'a emir verdim ve onu bölgeye gönderdim. O, Fırat Nehrini geçti. Surri'nin kutsal şehri Kunulu'da kamp kurdu. Efendim Assur'un gücünden korkan soylu olmayan Surri, hayatını kaybetti. . Pattin ülkesinin halkı, güçlü silahlarımın etkisi karşısında korkuya kapıldı ve suçlu askerlerle birlikte Surri'nin oğullarını yakalayarak ona teslim ettiler. O, askerleri kazıklara astı. Kuruşşalı bir adam olan Sâsi ona teslim oldu (ve) Dayyan-Aşşur Sâsi'yi onların üzerine hükümdar tayin etti" (Luckenbill, 1926: 208; Olmstead, 1960: 144; Grayson, 2002: 69; Yamada, 2000: 222; Radner,2015:109).

Resim 7: Kazığa Oturtulan Kurbanlar (King, 1915: Levha XXI)

Sürgünler: III. Salmanassar döneminde ele geçirilen bölgelerin tanrıları, askerler, sivil vatandaşlar, saray ahalisi ve kadınları buldukları yerlerden başka yerlere taşınmıştır (Resim 8).

Resim 8: Esirlerin Taşınması (King, 1915: Levha XLVI)

Döneme ait ilk örneğimizde Hatti topraklarından çok sayıda asker ve su-bay yerlerinden alınıp Asur'a götürülmüştür.

“Hazazu kentinden ilerleyerek Pattinli Lubarna'nın müstahkem bir kenti olan Urimu'ya yaklaştım. Kenti yerle bir ettim, yıktım, yaktım (ve) tükettim. Hatti topraklarından 22.000 kişi (ve) (onları) kentim Assur'a göturdüm. Sal-manassar, güçlü kral, tüm insanların güneşi (tanrısı): Nairi ülkesinin denizinden, Zamua ülkesinin iç denizinden ve büyük batı denizinden [uzanan] tüm (bölgeyi) Tufan gibi boğdum. Hatti toprakları askerlerinden 44.400'ünü su-baylarıyla birlikte yerlerinden söktüm (ve) onları kendi toprağımın insanları olarak gördüm” (Luckenbill, 1926: 228; Grayson, 2002: 25-29; Beaulieu, 2005: 51).

Döneme ait ikinci örneğimizde Bit-Adini'li Ahunu'nun askerleri bölgele-rinden çıkarılmıştır.

“Atalarımın kralları zamanından beri kudret ve azametle çalım satan Bit-Adini'nin adamı Ahunu'yu saltanatımın başlangıcında kentine hapsedtim. Hayatını kurtarmak için Fırat'ı geçti ve Fırat'ın kıyısında bulunan ve gökten bir bulut gibi sarkan bir dağ zirvesi olan Sitamrat şehrinde kendini güçlendirdi. İkinci yıl onun peşinden gittim (ve) dağın zirvesini kuşattım. Askerlerim on-lara karşı anzu kuşu gibi uçtular. Askerlerinin 17,500'ünü söktüm” (ve taşıdım) (Grayson, 2002: 29).

III. Salmanasar döneminde sadece ele geçirilen bölgelerin halkları ve as-kerleri yerlerinden edilmemiştir. Aynı zamanda tanrıları da kendileriyle bir-likte taşınmıştır.

“Parsua topraklarından ilerleyerek Mësu, Media, Araziaş (ve) Harhâr top-raklarına indim (ve) Kuakinda, Hazzanabi, Esamul (ve) Kinablila şehirlerini çevrelerindeki şehirlerle birlikte ele geçirdim. Onları katlettim, yağmaladım, şehirleri yerle bir ettim, yıktım (ve) yaktım. Harhâr şehrinde kraliyet heykeli-mi diktim. Bit-Haban'ın adamı Ianzû'yu zengin malları, tanrıları, oğulları, kız-

ları (ve) çok sayıda askeriyle birlikte kökünden söküp Asur'a getirdim" (Grayson, 2002: 68).

Tanrıların taşındığını gösteren ikinci örneğimiz III. Salmanassar'ın iktidarın dördüncü yılına tarihlenmektedir.

"Dördüncü saltanat yılımda Fırat'ı selle geçtim (ve) Bit-Adini Akhuni'nin peşine düştüm. Akhuni Fırat kıyısında bir dağ zirvesi olan Sitamrat'ı kale yapmıştı. Dağın zirvesini kuşattım (ve) ele geçirdim. Akhunu'yu tanrılarıyla birlikte Asur'a getirdim" (Luckenbill, 1926: 202; Grayson, 2002: 74).

Bahçelerin Kesilmesi ve Tarım Alanlarının Kullanılamaz Hale Getirilmesi: III. Salmanassar döneminde bahçelerinin kesilmesi ve tarım alanlarının kullanılamaz hale getirilmesinde temel iki amacın olduğu düşünülebilir. Bu amaçlardan ilki kuşatılan şehirlerin gıda ihtiyaçlarını karşılayamaz hale getirerek teslim olmalarını kolaylaştırmak; ikincisi ise Asur ordusunun kuşatma esnasında ihtiyaç duyduğu ahşap malzemeyi karşılama isteği olmalıdır.

Bahçelere zarar verildiğini gösteren ilk örneğimiz Damaskus Kralı Hazael'e karşı düzenlenen askeri seferi anlatan yazıtta görülmektedir. İlgili yazıtta Hazael'in çok sayıda askeri öldürülmüş, bahçeleri kesilmiş ve ambarlarının yakıldığı ifade edilmiştir.

"[On sekizinci saltanat yılımda [Fırat'ı] on altıncı kez geçtim. Damaskuslu Hazael, askerlerinin] gücüne güvenerek, birliklerini [kapsamlı bir şekilde] topladı. Dağın zirvesi olan [Saniru Dağı'nı] güçlendirdi, [Lübnan Dağı'ndan önce. [...]] ... [savaşçılarından 16.020'sini kılıçtan geçirdim (ve) savaş arabalarından 1121 (ve) süvarilerinden 4]70'ini [ordugâhıyla birlikte] [elinden aldım]. Hayatını kurtarmak için] kaçtı [(ama) ben onu takip ettim]. Onu kraliyet [şehri Şam'da] hapsedtim, (130') bahçelerini kestim (ve) [ambarlarını] yaktım" (Olmstead, 1921: 372; Grayson, 2002: 77-78; Grayson, 2008: 262).

İkinci örneğimizde, Bit-Adinili Ahunu'nun ekinleri sökülmiş veya talan edilmiş bahçeleri kesilmiştir.

"Atalarımın kralları zamanından beri kudret ve azametle çalım satan Bit-Adini'nin adamı Ahunu 'yu saltanatımın başlangıcında kentine hapsedtim. Onun ekinlerini kökünden söktüm ve bahçelerini kestim" (Cole, 1997: 32; Grayson, 2002: 29

Üçüncü örneğimizde, Asur kralının Babil Kralı Marduk-zakir-şumi'ye askeri yardımını anlatan yazıtta görülür. İlgili yazıtta Asur Kralı Gannanate şehrinde Marduk-zakir-şumi'nin isyan eden kardeşi Marduk-bel-usate ile karşılaştığını ve onu yendiğini anlatır. Ayrıca tarım alanlarına zarar verildiği, meyve ve bahçelerinin kesildiği ve ırmağın yönünün değiştirildiği ifade edilmiştir.

"Shamas-bela-usur'un limmuluğu ve Babil Kralı Marduk-zakir-şumi iktidarında, Marduk-zakir-şumi'nin kardeşi Marduk-bel-usate ona karşı isyan

etti. Marduk-zakir-şumi yardım için elçilerini Salmanassar'a gönderdi. Salmanassar orduları topladı ve Akkad topraklarına doğru ilerleme emri verdi. Zaban şehrine yaklaştım. Zaban şehriden ayrıldıktan sonra Metur-nat şehrine yaklaştım. Şehri yerle bir ettim ve yağmaladım. Metur-nat şehriden ayrıldım. Gannanate şehrine yaklaştım. Marduk-bel-usate ile karşılaştım ve onu yendim. İnsanlarını öldürdüm. Onu kentine kapattım, tarlalarındaki tahılları söktüm, meyve bahçelerini kestim, ırmağını tersine çevirdim" (Luckenbill, 1926: 230; Olmstead, 1960: 122; Kuhrt, 2010: 145-146; Grayson, 2008: 267; Cole, 1997: 32; Sever, 2008: 88).

Dördüncü örneğimizde, III. Salmanassar'ın iktidarının 29. yılında Habhu ülkesine bir askeri sefer düzlendiği, düşmana ait toprakların sel gibi yol edildiği ifade edilmiştir.

"Yirmi dokuzuncu saltanat yılımda emirler verdim (ve) ordumu (ve) kampımı gönderdim. Habhu ülkesine gitti, şehirlerini yerle bir etti, yıktı (ve) yaktı (ve) topraklarını sel gibi yok etti, (böylece) parlak korkumu üzerlerine yaydı" (Grayson, 2002: 82).

Şehirlerin Yerle Bir Edilmesi: III. Salmanassar döneminde sadece tarım alanları ve bahçeler zarar görmemiştir. Asur krallığının etki alanlarında bulunan şehirler de, kendi istekleriyle Asur Krallığına teslim olmazlarsa yerle bir edilmişlerdir. Bu şehirler kimi zaman haraçlarını ödemedikleri, kimi zaman isyan çıkardıkları için Asur krallığının şiddetine maruz kalmışlardır. Döneme ait çok sayıda çivi yazılı metinde, şehirlerin nasıl yerle bir edildiği detaylıca anlatılmıştır.

III. Salmanassar döneminde şehirlerin yerle bir edildiğini anlatan ilk örneğimizde Damaskuslu Hazael'in şehirlerinin yerle bir edildiğini anlatmaktadır.

"[[Yirmi birinci saltanat yılımda] Fırat'ı yirmi birinci kez geçtim (ve) [Hatti ülkesindeki] bütün krallardan haraç aldım. Hatti topraklarından] Lübnan Dağı'nın yamaçlarına doğru ilerledim. Saniru Dağı'nı geçtim (ve) Damaskuslu Hazael'in şehirlerine (155') indim. [Bütün kentler korkuya kapıldılar (ve) korunmak için dağa sığındılar. Tüneller, koçbaşları (ve) kuşatma kuleleri vasıtasıyla Ia... Şehirlerini fethettim. [], Danabu, Malahu, müstahkem şehirler. Onları katlettim (ve) yağmaladım. Şehirleri yerle bir ettim, yıktım ve yaktım" (Grayson, 2002: 78-79).

Döneme ait ikinci örneğimizde Hubuşkia şehri ve çevresindeki yerleşim alanları yerle bir edilip yıkılmıştır.

"Aridu kentinden yola çıkarak, hançer uçları gibi göğe dik yükselen engebeli dağlarda bakır kazmalarla engebeli patikalar açtım. Savaş arabalarımı ve askerlerimi (bu yollardan) geçirdim (ve) Hubuşkia kentine yaklaştım. Hubuşkia şehrini çevresindeki 100 şehirle birlikte yaktım" (Luckenbil, 1926: 213;

Grayson, 2002: 14).

Üçüncü örneğimizde III. Salmanassar La'la'tu şehrini yerle bir ettirdiğini kayıt altına aldırıştır.

“İyyar ayının on üçüncü gününde, Ninova'dan yola çıktım, Dicle'yi geçtim, Hasamu ve Dihnunu dağlarını aştım (ve) Bit-Adinili Ahunu'ya ait olan La'la'tu kentine yaklaştım. Efendim Aşşur'un ıslıtısından korkup canlarını kurtarmak için nehrin yukarisına kaçtılar. Şehri yerle bir ettim, yok ettim ve yaktım” (Grayson, 2002: 15).

Genç kız ve erkeklerin yakılması: III. Salmanassar dönemine tarihlendirilen görsel eserler üzerinde genç kızların ve erkeklerin yakıldıklarına dair herhangi betimleme görülmez. Çivi yazılı metinlerde ise ele geçirilen şehirlerin genç kızlarının ve erkeklerinin yakıldığı ifade edilir. Ancak, bu şiddet yönteminin neden, nasıl uygulandığına dair herhangi bir ifade görülmez.

“Ninnu'nun müstahkem kenti Aridu'ya yaklaştım.Şehri kuşattım, ele geçirdim, ergen erkek ve kız çocuklarını yaktım”(Yamada,2000:304)

-

SONUÇ

III. Salmanassar iktidarda kaldığı 35 yıl içerisinde en az 34 sefer gerçekleştirmiştir. Ancak bu seferlerin tamamına katılmadığı bazı seferlere komutanı Dayyan-Aşşur'u görevlendirdiği döneme ait çivi yazılı metinlere yansımıştır. Gerçekleştirilen bu askeri seferlerin ana güzergâhında Damaskus koalisyonu ve Urartu Krallığı bulunmaktadır.

III. Salmanassar'ın askeri seferlerinin temelinde, isyan bastırma, ganimet elde etme ve yeni toprak parçaları kazanma isteği görülür. Asur kralı bu isteklerini karşılamak için şiddeti, etki alanındaki toplumlara karşı bir ceza yöntemi olarak uygulamıştır. Uygulanan bu ceza yöntemleri çivi yazılı metinler ve görsel eserlerde şu şekilde sıralanır:

- Kafalarından kuleler yapılması,
- Kazığa oturtulma,
- Bedenlerin çukurlara, vadilere doldurulması,
- El-kol gibi uzuvların kesilmesi,
- Genç kız ve erkeklerin yakılması,
- Sürgünler,
- Tanrıların taşınması,
- Bahçelerin kesilmesi,
- Tarım alanlarının kullanılamaz hale getirilmesi,

- Nehirlerin yönlerinin değiştirilmesi,
- Hayvana benzeterek aşışılama.

III. Salmanassar uyguladığı şiddet yöntemlerini çivi yazılı metinlere kaydettirmiş, obelisk ve kapı bandları görsel eserler üzerine işleterek ölümsüz hale getirmiştir. Çivi yazılı metinlerde şiddet yöntemleri ifade edilmiş ancak bu yöntemlerin nasıl gerçekleştirildiği ifade edilmemiştir. Bu bilgi eksikliğini obelisk ve kapı bandlarında betimlenen şiddet sahneleri gidermiştir. Sonuç olarak III. Salmanassar kendinden önceki Asur Kralları gibi etki alanlarındaki toplumlara ve bu toplumların gıda ihtiyaçlarını karşıladıkları alanlara çok acımasız davranmıştır. Etki alanlarındaki toplumların fiziksel ve psikolojik dayanıklılıklarını zayıflatarak onları kontrol altında tutmayı ve onların tekrar isyan etmelerini önlemeye çalışmıştır. Ancak bu uygulamaların isyanları sona erdirmediği kendi döneminde ve sonrasında çıkan isyanlarla doğrulanmıştır.

KAYNAKLAR

- Beaulieu, P. A. (2005). *World Hegemony, 900-300 BCE*. İçinde Daniel C. Snell (Editör), *A Companion to the Ancient Near East*, 48-61. Australia: Blackwell Publishing.
- Cole, S. W. (1997). The destruction of Orchards in Assyrian Warfare. İçinde S. Parpola ve R. Whiting (Editör), *Assyria 1995*, (29-40). Helsinki.
- Frahm, E. (2017). The Neo-Assyrian Period (ca. 1000-609 BCE). İçinde E. Frahm (Editör), *A Companion to Assyria*, (161-208). US: Wiley-Blackwell.
- Frahm, E. (2023). *Assyria The Rise and Fall of The World's First Empire*. London: Bloomsbury Publishing.
- Fuchs, A. (2011). Assyria at War: Strategy and Conduct. İçinde K. Radner ve E. Robson (Editör), *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, (380-401). US: Oxford University Press.
- Gökçek, L. G. (2020). *Asurlular*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat.
- Grayson, A. K. (2008). Assyria: Ashur-dan II to Ashur-Nirari V (934-745 B.C.). İçinde J. Boardman, I. E. S. Edwards, E. Sollberger, N. G. L. Hammond, E. Sollberger (Editör), *The Cambridge Ancient History Volume III Part I The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and Aegean World, Tenth to Eighth Centuries B.C.*, (238-281). Cambridge University Press.
- Grayson, A. K. (2002). *Assyrian Rulers of The Early First Millennium BC II (858-745 BC)*, (*The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, Volume 3*). London: University of Toronto Press.
- King, L. W. (1915). *Bronze Reliefs From The Gates of Shalmaneser, King of Assyria BC 860-825*. London: Cornell University Library.
- Köroğlu, K. (2012). *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kuhrt, A. (2010). *Eskiçağda Yakınoğu Yaklaşık M.Ö. 3000-330, II. Cilt*. (Çev. D. Şendil). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Luckenbill, D. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia, (Volume I Historical Records of Assria From Sargon To The End)*. Chiago: Universty of Chiago Press.
- Memiş, E. (2012). *Eskiçağda Mezopotamya*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Mieroop, M. V. (2006). *Antik Yakınoğu'nun Tarihi (İ.Ö. 3000-323)*. (Çev. S. Gül). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Olmstead, A. T. (1960). *History of Assyria*. Chicago: The Universty of Chicago Press.
- Olmstead, A. T. (1921). Shalmaneser III and the Establishment of the Assyrian Power. *Journal of the American Oriental Society*, 41, 345-382.
- Radner, K. (2015). High Visibility Punishment And Deterrent: Impalement in Assyrian Warfare And Legal Practice. İçinde *Zar (Zeitschrift Für Altorientalische Und Biblische Rechtsgeschichte)*, 21, 103-128. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

- Reade, J. (2014). *Black Obelisk, Assyria to Iberia at the Dawn of The Classical* , Edited by Joan Aruz, The Metropolitan Museum of Art, Newyork.
- Roux, G. (1992). *Ancient Iraq*. ABD: Penguin Books.
- Sever, E. (2008). *Asur Tarihi*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Sevin, V. (2014). *Asur Resim Sanati*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Strommenger, E. ve Hirmer, M. (1964). *5000 Years of The Art of Mesopotamia*. London: Abrams Publishing.
- Yamada, S. (2000). *The Construction of The Assyrian Empire, A Historical Study of The Inscriptions of Shalmaneser III (859-824 BC) Relating to His Campaigns to The West*. Boston: Brill.

BÖLÜM 8

II. TBMM'DE KOZAN MİLLETVEKİLLERİ VE MECLİS FAALİYETLERİ (1923-1927)

Ahmet Şükrü RAMAZANOĞLU¹

Deniz RAMAZANOĞLU²

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih ABD Tezli Yüksek Lisans Programı, Batman/TÜRKİYE, asroglu@hotmail.com, Orcid: 0009-0007-8789-9686.

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih ABD Tezli Yüksek Lisans Programı, Batman/TÜRKİYE, denizramazanoglu72@gmail.com, Orcid: 0009-0005-5589-8633.

GİRİŞ

30 Mayıs 1926 Tarih ve 877 Sayılı Kanun çerçevesinde Adana'ya bağlı bir ilçeye dönüştürülen Kozan; doğusunda Kadirli, güneyinde Ceyhan, güneybatısında İmamoğlu, batısında Aladağ, kuzeyinde Feke ve Saimbeyli ilçeleri ile kuzeybatısında Kayseri ilinin yer aldığı bir yerleşim bölgesidir (İdem, 2016, s. 101). Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi esnasında Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına giren Kozan önce Halep'e bağlı olarak 1609 yılında ise Kıbrıs Beylerbeyliği'ne bağlanarak idare edilmiştir. Kozanoğlu Aşireti'nin Osmanlı Devleti'ne karşı uzun bir zaman otorite tanımaz tavırları Ahmet Cevdet Paşa komutasındaki Fırka-i Islahiye birliklerinin Kozan sancağında otoriteyi tesis etmesi neticesinde son bulmuştur (Kütük, 2022, s. 1431-1433). Fırka-i Islahiye'nin bölgede otoriteyi tesis etmesinden sonra Sis¹, Hacin², Kars³ ve Feke Kozan sancağına bağlanmış; şehir padişah tarafından atanan bir mutasarrıf vasıtasıyla idare edilmiştir (Yazan, 2011, s. 7). 1914 yılında Kozan sancağının nüfusu; 65.870 Müslüman, 27.076 Ermeni, 7.165 Rum ve 2.337 diğer unsurlardan oluşmak üzere 102.448 kişidir (Çamurdan, 1973, s. 106).

Kozan, I. ve II. TBMM dönemlerinde bağımsız bir vilayet olarak TBMM'ye kendi temsilcilerini göndermişse de 30 Mayıs 1926 Tarih ve 877 Sayılı Teşkilat-ı Mülkiye Kanunu çerçevesinde Adana'ya bağlanmış ve bugün hala Adana'nın ilçesi statüsünü devam ettirmektedir.

Kozan'ın siyasi tarihi hakkında daha önce Tekin İdem tarafından *I. Dönem TBMM'de Kozan Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri* adlı bir çalışma yapılmışsa da bağımsız vilayet olarak II. TBMM'deki milletvekillerinin Meclis çalışmaları hakkında kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma ile "Devrimci Meclis" olarak nitelendirilen II. TBMM'de Kozan milletvekillerinin gerek seçim bölgeleri adına gerekse ülke adına ne gibi yasama ve denetim faaliyetlerinde buldukları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analiz tekniği kullanılmış olup; çalışmanın ana kaynağını TBMM Zabıt Cerideleri oluşturmuştur. Bununla birlikte telif ve tetkik eserlerden de istifade edilmiştir.

I. TBMM'NİN AÇILMASI

Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918'de imzalamış olduğu Mondros Ateşkes Antlaşması ile I. Dünya Savaşı'ndan mağlup olarak çıktığını kabul etmiştir. İtilaf Devletleri, şartları son derece ağır olan bu antlaşmanın 7. Maddesine dayanarak elde kalan son vatan topraklarını işgal etmeye başlamışlardır. 3 Kasım 1918'de Musul'un işgali ile başlayan süreç İngiliz birliklerinin güney sınırlarımızda olmasının da etkisiyle işgal, kısa sürede Güney ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki şehirlerimize yayılmıştır (Kolutek, 2022, s. 379).

1 Bugünkü Kozan ilçe merkezi.

2 Bugünkü Saimbeyli ilçe merkezi.

3 Bugünkü Kadirli ilçe merkezi.

I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'ni paylaşma planları içerisinde en kapsamlı plan olan Sykes Picot antlaşması gereği Adana, Cebelibereket (Osmaniye), Hatay, Antep, Maraş ve Urfa vilayetleri Fransızlara bırakılmış olduğundan bu şehirler Fransızlar tarafından işgal edilmiştir (Kolutek, 2020, s.265).⁴ 13 Kasım 1918 tarihinde İtilaf Devletleri'nin 72 parçalık bir donanma ile İstanbul'u işgal etmesi, Osmanlı Devleti'ni yaşananlar karşısında iyice çaresiz bırakmıştır. 21 Aralık 1918'de Sultan Vahdettin tarafından çıkarılan bir irade üzerine Osmanlı Mebusan Meclisi feshedilmiştir (Karaca, 2004, s. 16-17).

Öte yandan Osmanlı devlet ricali devleti fiilen nihayete erdirmiş olan Mondros Mütarekesi'ni olumsuz karşılamamıştır. Öyle ki padişahın kendisi anlaşma metnini öğrendiğinde “*Şartlar ağır olmasına rağmen kabul edelim. Biz sonra İngilizlerin hoşgörüsüne nail olacağız*” ifadelerini kullanmıştır (Kolutek, 2017, s. 210). Bu anlayışa karşın işgallere rağmen Osmanlı Devleti'nin sessiz kalması üzerine kurtuluş çaresini Anadolu'da gören Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a geçtikten sonra hiç vakit kaybetmeden Millî Mücadele'yi örgütlemeye başlamıştır. Amasya Genelgesi'nin ilanı, Erzurum Kongresi ve ardından Sivas Kongresi'nin toplanması üzerine Mustafa Kemal Paşa Anadolu'da otoriteyi tesis etmeye halkı Millî Mücadele etrafında toplamaya başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın, Sivas Kongresi'nde alınan kararları uygulamak istemeyen İstanbul'daki Damat Ferit Hükümeti'ne karşı Anadolu'daki askeri ve mülki erkâna karşı vermiş olduğu İstanbul Hükümeti ile haberleşmenin kesilmesi talimatı neticesinde Damat Ferit Hükümeti istifa etmek zorunda kalmıştır (Teke, 2009, s. 19-20). Damat Ferit Hükümeti'nden sonra Milli Mücadele'ye daha ılımlı bakan Ali Rıza Paşa Hükümeti kurulmuştur. Ali Rıza Paşa Hükümeti'nde Bahriye Nazırı olarak görev yapan Salih Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında 20-22 Ekim 1919 tarihlerinde Amasya Görüşmeleri gerçekleşmiş ve bu görüşmeler neticesinde Mebusan Meclisi'nin yeniden açılması kararlaştırılmıştır (Atatürk, 2003, s. 182). Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin denetiminde yapılan seçimler neticesinde 12 Ocak 1920 tarihinde İstanbul'da Osmanlı Mebusan Meclisi açılmıştır (Belen, 1983, s. 145).

Mebusan Meclisi açıldıktan sonra Erzurum ve Sivas Kongresi'nde alınan kararlara dayanılarak 28 Ocak 1920 tarihinde oy birliği ile Misak-ı Milli Kararları alınmıştır. Bu kararlara karşı çok sert tepki gösteren İtilaf Devletleri 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'u resmen işgal etmişler ve Mebusan Meclisi'ni basarak milletvekillerinin bir kısmını tutuklayarak sürgüne göndermişlerdir. 18 Mart 1920'de son defa toplan Osmanlı Mebusan Meclisi 11 Nisan 1920'de Sultan Vahdettin'in bir iradesi ile kapatılmıştır.

⁴ Fransızlar, Kilikya Ermenistan Devleti'ni yeniden canlandırma hedefiyle çoğunluğu Osmanlı vatandaşı olan Ermenileri kendi topraklarının işgalinde kullanmışlar; Anadolu'nun işgalinde Ermenilerden istifade etmişlerdir. Ermeniler gerek I. Dünya Savaşı yıllarında yaşanan Tehcir Hadisesi'nin intikamını almak gerekse bölgenin demografik yapısının değişmesi amacıyla Türklerin kitlesel göçlerle bölgeyi boşaltmasını sağlamak için işgal bölgelerinde büyük mezalimlere girişmişlerdir. Bu mezalimlere karşı can, mal ve namusunu korumak isteyen Türkler ilk olarak 19 Aralık 1918 tarihinde Dörtyol'da İlk Kurşun'u atarak Milli Mücadeleyi başlatmışlardır (İdem, 2022, s. 216-217).

Misak-ı Milli Kararları'nın ilanı sonrasında yaşananlar üzerine Mustafa Kemal Paşa Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tüzüğü'nün 4. maddesine dayanarak ülke yönetimini üstlenmek amacıyla çalışmalara başlamıştır (Demirel, 2010, s. 73). 17 Mart 1920'de askeri ve mülki erkâna göndermiş olduğu bir genelge ile; Osmanlı anayasasının koruması altında bulunan devletin yasama, yürütme ve yargı erkinin ortadan kaldırıldığı, bu şartların yarattığı bir "Meclis-i Müessisan" kurulmasının zorunluluk haline geldiğini belirtmiştir (Teke, 2009, s. 32). Meclis-i Müessisan tabirine karşı Kazım Karabekir Paşa, Sivas Valisi Reşit Paşa ve Albay Salahattin Beylerin uyarısı üzerine Mustafa Kemal Paşa tarafından 19 Mart 1920 tarihinde yeni bir genelge gönderilmiştir. 19 Mart 1920 tarihli genelgeye göre; her livanın bir seçim bölgesi olarak kabul edilmesi ve her livadan nüfus potansiyeline bakılmaksızın 5 milletvekilinin seçilerek Ankara'ya gönderilmesi istenmiştir (Atatürk, 2003, s. 288).

Bazı yerlerde engellemelerle karşılanılmışsa da milletvekili seçilen şahıslar 10 Nisan 1920 tarihinden itibaren Ankara'ya ulaşmışlardır. 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da hazır bulunan 115 milletvekilinin katılımıyla saat 13.45'te okunan dualar eşliğinde Meclis açılmıştır. Meclis'in açılış konuşması en yaşlı üye olan Sinop milletvekili Şerif Bey tarafından yapılmıştır (TBMM ZC. D. C. 1, s. 2). Açıldığı günden itibaren bir kurucu meclis gibi çalışan BMM'nin öncelikli hedefi işgal altındaki vatan topraklarını bağımsızlığa kavuşturmak ve milli egemenlik ilkesini alternatifsiz hale getirmek olmuştur. 1920-1923 yılları arasında kanunların önemi bir kısmı Milli Mücadele'nin maddi ve insan kaynaklarını karşılamak amacıyla çıkarılmıştır. Meclisin çıkarmış olduğu ilk kanun Hayvan Vergisi Kanunu anlamına gelen Ağnam Resmi Kanunu'dur. Bunun dışında asker kaçaklarını önlemek amacıyla çıkarılan Firariler Hakkındaki Kanun, BMM'ye karşı çıkan isyanların bastırılması amacıyla çıkarılan Hıyanet-i Vataniye Kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri Kanunu BMM'nin otoritesini tesis etmek amacıyla çıkarmış olduğu kanunlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Milli Mücadele esnasında Doğu, Güney ve Batı cephelerinde elde edilen başarılar neticesinde Misak-ı Milli hedefine önemli ölçüde ulaşılmış; Büyük Taarruz'da Yunan ordusunun Anadolu'dan tamamıyla temizlenmesi Milli Mücadele'nin askeri safhasının kapanıp diplomasi safhasının başlamasını sağlamıştır. O güne kadar uyum içerisinde çalışan TBMM Lozan Barış Konferansı'ndan itibaren gerginliklere sahne olmuştur. TBMM içerisindeki II. Grup milletvekillerinin tavrı TBMM'yi çalışmaz bir hale getirmiştir (İdem, 2019, s. 296-297).

TBMM'de I. ve II. Grup arasındaki gerginliği zirveye çıkaran olay ise Trabzon milletvekili Ali Şükrü Bey'in öldürülmesi olmuştur. Ali Şükrü Bey'in öldürülmesinden sonra 31 Mart 1923 tarihinde Rauf Bey'in (Orbay) konutunda toplanan İcra Vekilleri Heyeti üyeleri seçimlerin yenilenmesi kararı almışlardır. Bu karardan hemen sonra Aydın milletvekili Esat Efendi'nin (İleri) öncülüğünde 120 milletvekilinin seçimlerin yenilenmesi yönündeki önerenin kabulü üzerine I. TBMM dönemi sona ermiştir (İdem, 2018, s. 56-57).

II. TBMM'NİN AÇILMASI

25 Kasım 1922 tarihinde TBMM'deki muhalif milletvekillerinden Erzurum milletvekili Süleyman Necati, Canik milletvekili Emin ve Mersin milletvekili Selahattin Beyler seçim kanununun değiştirilmesi ile ilgili bir kanun teklifinde bulunmuşlardır. Mustafa Kemal Paşa dâhil olmak üzere pek çok şahsın milletvekili adaylık başvurusunun etnik köken ve ikametgâh nedeniyle engellenmesi amacıyla hazırlanmış olan bu teklifle istenilen netice elde edilememiştir. Buna karşılık teklifin görüşmeleri esnasında yapılan yeni teklifler neticesinde 3 Nisan 1923 Tarih ve 320 Sayılı Kanun adı ile yeni bir seçim kanunu yürürlüğe girmiştir (Olgun, 2008, s. 30). Yeni seçim kanununa göre milletvekili sayısı Osmanlı döneminde olduğu gibi nüfusa oranlanarak belirlenmiştir. Milletvekili sayısı her 20.000 erkeğe 1 milletvekili olarak hesaplanacak; nüfusu 30.000'e kadar olan seçim bölgelerinde 1 milletvekili 30.001-50.000 arası 2 olmak üzere 20.000 erkeğe 1 kontenjan eklenerek artırılacaktır. İki dereceli seçim sistemi devam edecek, 200 seçmenin 1 ikinci seçmen seçmesi ile ikinci seçmenler belirlenecektir (Olgun, 2011, s. 11-12). 18 yaşına gelmiş her erkek seçmen olarak kabul edilecek ve seçimlere katılabilecektir. Seçimlere müdahil olmalarını engellemek amacıyla tüm subay ve memurlar seçimden 1 ay önce istifa edeceklerdir (Demirel, 2008, s. 168).

II. TBMM'nin açılması için seçim kararının alınmasından sonra Mustafa Kemal Paşa yeni dönem TBMM'nin hedeflerini de ortaya koyacağı Cumhuriyet tarihinin ilk seçim bildirisini kabul edebileceğimiz "9 Umde" adı ile bir bildiri yayınlamıştır (Öztürk, 1994, s. 6). Seçimden sonra Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Halk Fırkası adı ile yeni bir siyasi partiye dönüşeceğini belirten Mustafa Kemal Paşa, yeni yasama döneminde hedeflerinin bu parti vasıtasıyla gerçekleşmesini istediğinden seçimlere hassasiyet gösterilmesini istemiştir. Haziran-Temmuz 1923 arasında yapılan 1923 seçimleri için TBMM'ye girebilmek amacıyla 8.000'den fazla aday çıkmıştır. 72 seçim bölgesinde yapılan seçimlerden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin desteklediği adaylar büyük bir zafer elde ederek çıkmıştır. 287 milletvekilliğinden sadece Gümüşhane'den Zeki Kadırbeyoğlu muhalif listeden seçim kazanmayı başarırken diğer adayların tamamı Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin desteklediği isimler olmuştur (Girgin, 2013, s. 67).

11 Ağustos 1923 tarihinde İstanbul milletvekili Abdurrahman Şeref Bey'in açılış konuşması ile II. TBMM dönemi başlamıştır. Abdurrahman Şeref Bey açılış konuşmasında; I. TBMM'nin vatanın kurtuluşunu sağladığını, II. TBMM'nin ise uzun yıllar harp etmekten yoksullaşan milletin refahını artırmak, bakımsız kalan ülkenin imar eksikliklerini tamamlamak ve milli egemenlik ilkesinin güçlendirilmesi için gerekli kanuni düzenlemeleri yapmaya yönelik bir yasam dönemi geçirmesi gerektiğini ifade etmiştir (TBMM ZC. D. 2, C. 1, s. 2). Abdurrahman Şeref Bey'in sözlerinden de anlaşılacağı üzere II.

TBMM bir “Devrimci Meclis” misyonu ile çalışmalarını yürütecektir.

II. Yasama dönemi esnasında Lozan Barış Antlaşması'nın onaylanması, Ankara'nın başkent olarak kabulü, Cumhuriyetin ilanı, Tevhid-i Tedrisat Kanunu, halifelğin kaldırılması, 1924 Anayasası, Türk Medeni Kanunu, Türk Ceza Kanunu vd. hukuki düzenlemeler yapılarak Yeni Türkiye'nin toplumuyla birlikte çağdaş bir görünüme kavuşması için önemli adımlar atılmıştır (Kaçer, 2010, s. 37-73).

II. TBMM'DE KOZAN MİLLETVEKİLERİ

Kozan vilayeti I. TBMM'de Dr. Fikret Bey (Takyettin Fikret Onuralp), Dr. Mustafa Bey (Mustafa Elvan Cantekin), Fevzi Paşa (Fevzi Çakmak), Hüseyin Bey (Çelik) ve Reşit Paşa (Ronabar) olmak üzere 5 milletvekili ile temsil edilmiştir. II. TBMM'de ise 3 Nisan 1923 tarihli seçim kanununa göre 2 milletvekili gönderme hakkı elde etmiştir. II. TBMM seçimleri adına Kozan vilayetinden I. TBMM'de Urfa milletvekili olarak görev yapan Ali Saip Bey (Ursavaş) ve Kozan İstinaf Mahkemesi Üyesi Ali Şadi Bey seçilmişlerdir (Ali Şadi Bey'in Seçim Mazbatası).

Ali Saip Bey (Ursavaş)

Ali Saip Bey 1885 yılında bugün Irak sınırları içerisinde kalan Revandız'da dünyaya gelmiştir. Babası Emekli Üsteğmen Mehmet Emin Efendi'dir (Ali Saip Bey'in Tercüme-i Hal Belgesi). İlk ve orta öğrenimini Bağdat'ta tamamlayan Ali Saip Bey 1905 yılında Harbiye mektebine girmiş ve 1 Eylül 1908 tarihinde süvari teğmen rütbesi ile mezun olmuştur. İlk görev yeri olarak Şam'daki 8. Kolordu'ya tayin edilen Ali Saip Bey Trablusgarp Savaşı'na gönüllü olarak katılmıştır (Çoker, 1995, s. 945).

Balkan Savaşlarında 24. Alay ve 10. Kolordu komutanlıklarında görev yapan Ali Saip Bey 1913 yılında jandarma teşkilatına geçmiş ve 1915 yılında Halep Jandarma Alay komutanlığında bölük komutanlığı yapmıştır. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Kadırlı Jandarma Komutanlığı'na tayin edilmiştir (Yarar ve Delialioğlu, 1999, s. 111). Kadırlı'de görev yaparken Baltacı Mustafa isimli bir eşkıya tarafından yaralanan Ali Saip Bey buradan Kozan Jandarma Komutanlığı'na tayin edilmiştir. Kozan'da bulunduğu günlerde şehrin önde gelen isimleri ile birlikte İntibah Cemiyeti adı ile bir direniş cemiyeti kurmuşlardır (Hatipoğlu, 1999, s. 81). Doğu Kilikya Komutanı Yüzbaşı Osman Nuri Bey (Aydınöğlü Tufan) ile yapmış olduğu görüşmeden Fransız işgal kuvvetlerinin haberdar olması üzerine Kozan Jandarma Komutanlığı görevinden alınan Ali Saip Bey Urfa'ya gönderilmiştir (Eser, 2022, s. 1470). Urfadaki aşiret reisleri ile yapmış olduğu görüşmeler neticesinde burada *Urfa ve Yöresi Kuva-i Milliye Kumandanlığı* adlı bir milli teşkilat kurmuşlardır. Ali Saip Bey bu teşkilatın komutanlığını üstlenmiştir (Eser ve Kılıç, 2022, s. 280).

20 Ocak 1920 Tarihli bir telgraf ile Urfâda Milli Mücadele'nin başlatıldığına dair Mustafa Kemal Paşa'yı bilgilendiren Ali Saip Bey (Ursavaş, 2000, s. 54) Kuva-i Milliye birlikleri ile Urfâdaki Fransızlara bir baskın planlamışsa da bu plandan Fransızların haberdar olması üzerine şehri terk etmiştir. Siverek, Mardin ve Viranşehir'deki aşiret reisleri yapmış olduğu görüşmeler neticesinde bu aşiretlerden oluşan bir kuvvetle 7 Şubat 1920'de Urfâdaki Fransız kuvvetlerine saldırı kararı almıştır. Fransızlara Urfâ'nın teslimi hakkında bir ultiमतom gönderilmişse de Fransızlar bu ultiमतomu kabul etmemişlerdir. 8-9 Şubat gecesi iki koldan şehre saldıran Milli Kuvvetler günlerce süren çatışmalardan sonra Fransızları mağlup etmişlerdir (Yarar ve Delialioğlu, 1999, s. 111).

I. TBMM seçimlerinde Urfâdan milletvekili seçilen Ali Saip Bey Urfâ'nın düşman işgalinden kurtarılması üzerine 15 Nisan 1920'de şehirden ayrılmıştır. 9 Mayıs 1920 tarihinde TBMM'ye katılan Ali Saip Bey Konya İstiklâl Mahkemesi üyeliğine seçilmiştir (İlyas, 2015, s. 138). I. TBMM dönemi sona erdikten sonra II. TBMM'de Kozan'dan milletvekili seçilen Ali Saip Bey (Ali Saip Bey'in Seçim Mazbatası) Milli Mücadeledeki başarılarından ötürü Kırmızı-Yeşil Şeritli İstiklâl Madalyası ile ödüllendirilmiştir (TBMM ZC. D. 2, C. 16, s. 126). II. Yasama dönemi devam ederken çıkan Şeyh Sait isyanı üzerine kurulan Şark İstiklâl Mahkemesi başkanlığına getirilen Ali Saip yargılamalar esnasında sert ve tavizsiz tutumu ile tanınmıştır (Aslan ve Dündar, 2014, s. 33).

Ali Saip Bey'in Kozan milletvekilliği sırasında devlet gücünü de kullanarak halkın elindeki toprakları zorla kendi üzerine geçirttiği; bundan dolayıdır ki ünlü yazar Yaşar Kemal'in İnce Memed adlı romanındaki Arif Saim adlı karakterin aslında Ali Saip Bey olduğu iddia edilir (İlyas, 2015, s. 241-242). Yine milletvekilliği esnasında Kozan eşrafı ile yaşadığı sorunlar nedeniyle 1926 yılında Kozan'ın ilçe statüsüne düşürülmesinde etkisi olduğu iddia edilir (Çamurdan, 1973, s. 120).

II. TBMM dönemi sona erdikten sonra tekrar Urfâdan milletvekili seçilen Ali Saip Bey III-VI. Yasama dönemlerinde Urfâ milletvekili olarak parlamentodaki çalışmalarını sürdürmüştür. 1935 yılında Çerkez Ethem ve kardeşi Reşit tarafından Atatürk'e suikast düzenlemesi için Kili's'ten yurda girişi sağlana Yahya isimli şahsın yakalanması ve Yahya'nın ifadesi üzerine Ali Saip Bey suikast davasına dahil edilmiştir (Bolat, 2012, s. 9). Yapılan yargılamalar neticesinde suikast davasında suçsuz olduğu kanıtlanan Ali Saip Bey 26 Eylül 1939 tarihinde milletvekili iken Adana'da vefat etmiş ve cenazesi Adana Asri Mezarlığı'na defnedilmiştir (Türk Sözü, 27 Eylül 1939, s. 1-2).

Evli ve 4 çocuk sahibi olan Ali Saip Bey Soyadı Kanunu sonrasında Urfâ Milli Mücadelesindeki liderliğinden ötürü "Ursavaş" soyadını kullanmıştır (Çoker, 1995, s. 947).

Ali Saip Bey'in II. Yasama Döneminde Meclis Çalışmaları

Ali Saip Bey'in TBMM çatısı altında almış olduğu idari görevlere baktığımızda; 3. yasama yılında Şark İstiklâl Mahkemesi üyeliği (TBMM ZC. D. 2, C. 15, s. 226), 5. yasama yılında 3. Şube üyeliği (TBMM ZC. D. 2, C. 27, s. 8), Şark İstiklâl Mahkemesi Reisliği görevlerinde (TBMM ZC. D. 2, C. 28, s. 26) bulunduğu görülmüştür.

II. Yasama dönemi boyunca Meclis genel kurulunda 3 konuşma yapan Ali Saip Bey 3 tane de kanun teklifinde bulunmuştur. I. ve II. Yasama döneminde milletvekillerinin çokça başvurduğu bir yöntem olarak diğer milletvekillerinin teklif ve önermelerinde imzasının olduğu görülmüştür. Ali Saip Bey diğer milletvekilleri tarafından verilen 9 teklif ve 7 önergeye imzası ile destek çıkmıştır. Bunun yanında Ali Saip Bey'in Meclis genel kurulundaki bazı konuşmalara kısa diyaloglarla müdahil olduğu görülmüşse de bu konuşmalar çalışmaya dâhil edilmemiştir. Ali Saip Bey'in II. Yasama dönemi esnasındaki yasama ve denetim faaliyetlerine baktığımızda;

- *Mondros Mütarekesi'nden İtibaren Vatanın Müdafası Amacıyla İşlenen Suçların Affına Dair Kanun Hakkında Sözleri ve Kanununun 1. Maddesinin Değiştirilmesi İle İlgili Teklifi*

Hükümet tarafından, Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan, düzenli ordunun kurulduğu 16 Ağustos 1920 tarihine kadar, vatanın müdafası için Kuva-i Milliye mensupları tarafından işlenen suçlarının affedilmesi amacıyla bir kanun teklifi hazırlanmıştır.

Kanun teklifinin 1. maddesinde⁵ 16 Ağustos 1920 tarihine kadar Kuva-i Milliye mensuplarınca işlenen suçların affedilmesi ile ilgili konuşan Ali Saip Bey, meşru müdafaa şartları içerisinde işlenen bu suçların affedilmesini desteklediğini ve bundan dolayı da hükümete teşekkür ettiğini belirtmiştir.

Ali Saip Bey kanunu desteklemekle birlikte, düzenli orduya geçiş için esas alınan 16 Ağustos 1920 tarihinin doğru bir tarih kabul edilemeyeceğini, özellikle güney cephesindeki Adana, Antep, Maraş, Urfa vilayetlerinde düzenli ordunun kurulamaması nedeniyle af tarihinin 24 Temmuz 1923 tarihine kadar uzatılması gerektiğini savunmuştur (TBMM ZC. D. 2, C. 2, s. 714-715).

Ali Saip Bey bu konuşmadan sonra af kanununun 1. maddesinin değiştirilmesi ve Mondros Mütarekesi'nden Lozan Antlaşması arasında Kuva-i Milliye mensuplarının işlediği suçların affedilmesi için bir teklifte bulunmuştur (TBMM ZC. D. 2, C. 2, s. 732).

5 **Madde 1.** Vatanın tecavüze mâruz kaldığı tarihin mebdeî addolunan 21 Teşrinievvel 1334 mütareke tarihinden bdlitibar kuvayı muntazammai milliyenin tarihi teşekkül olan 16 Ağustos 1336 tarihine kadar Müdafai Hukuk Cemiyetleri rüesa ve âzası ve Kuvayı Milliye kumandanlarıyla maiyetleri tarafından düşmanın tecavüzüne karşı vatanın emri müdafaa ve istihlâsı gayesini temin ve istihsal zımında ika edilen ceraim affedilmiştir.

Ali Saip Bey ve diğer milletvekillerinin yapmış olduğu teklifler, görüşülmesi için Adliye ve Müdafaa-i Milliye Encümenliğine gönderilmiştir.

- 26.12.1923 Tarih ve 391 Numaralı Af Kanununun Dördüncü Maddesinin Müzakeresi İlgili Sözleri

Ali Saip Bey'in daha önceden Milli Mücadele'ye katılan mahkûmların, mücadele sonrasında tekrar cezaevlerine konulması üzerine vermiş olduğu teklif encümende görüşülmüş ve bazı değişikliklerle af kanununun 4. maddesi⁶ olarak teklif edilmiştir.

Bu madde ile ilgili söz alan Ali Saip Bey, daha önce konuşmasında değindiği hususları tekrar aktarmış ve kuşatma altındaki bir şehirde mahkûmlardan da istifade ederek direnişi güçlendirdikleri ve mahkûmlardan gerçekten ciddi katkı gördüklerini belirtmiştir.

Urfâda yaşanan bu olayların yurdun birçok yerinde yaşandığını bildiği için, teklife taraftar olduğunu, Milli Mücadele'ye katılmış mahkûmların bir an önce salıverilmesi gerektiğini savunmuştur (TBMM ZC. D. 2, C. 3, s. 427).

- Kuva-i Milliye'ye Mensup Mülki Amirler Hakkındaki Af Kanununun İkinci Maddesine Bir Maddenin Eklenmesi Konusundaki Teklifi ve Teklif İle İlgili Sözleri

Ali Saip Bey, Kuva-i Milliye mensuplarının işlemiş oldukları suçların affedilmesi ile ilgili kanun teklifi görüşülürken, cezaevinden çıkarılmış ve güney cephesinde düşmana karşı büyük fedakârlıklar göstermiş tutukluların, Milli Mücadele'den sonra tekrar cezaevine konulması ile ilgili bir teklif vermiştir (TBMM ZC. D. 2, C. 3, s. 282).

Ali Saip Bey, teklifinde cezaevlerinden çıkarılarak Milli Mücadele'ye katılan mahkûmların tekrar cezaevlerine konulmaması ve haklarında bir takibat yapılmaması gerektiğini belirttiği teklifi ile ilgili açıklama yapmak için bir de konuşma yapmıştır.

Konuşmasında, işgaller başladıktan sonra yurdun birçok yerinde cezaevlerindeki mahkûmların salıverildiği ve bunların önemli bir kısmından savaşta istifade edildiğini belirtmiştir. Kendisinin Urfa savunması sırasında Urfa hapishanelerinden 600'ün üzerinde mahkûmu serbest bıraktığı ve bu mahkûmlardan Fransızlara karşı olağanüstü bir çaba ile mücadele edip, içlerinde şehit ve gazi olanlar olduğunu aktarmıştır.

Milli Mücadele'den sonra ise bu mahkûmların tekrar geri kalan cezalarını çekmeleri için cezaevlerine konulması, yakında çıkacak bir genel aftan fayda-

6 **Madde 4.** Maznun veya mahkûm oldukları halde kendiliklerinden veya bittahliye Kuvayı Milliye'e iltihak ederek hizmetlerinden istiğna hâsıl oluncuya kadar ifayı hüsnühizmet ettikleri kuvayı mezkûre kumandanlıklarınca tasdik edilen eşhasın kableliltihak sebebi maznuniyetleri olan ef'alden dolayı takibat icra ve haklarındaki hüküm de infaz olunmaz ve bunlardan el'an mevkuf ve mahpus bulunanlar tahliye kılınır."

landırılarak serbest bırakılacağına söylenmesini ise bu mahkûmların verdiği mücadeleye bir saygısızlık olarak göreceğini belirterek, haklarında hiçbir işlem yapılmadan tekrar serbest bırakılmaları gerektiğini ifade etmiştir (TBMM ZC. D. 2, C. 3, s. 282-283).

Ali Saip Bey'in izahatından sonra, teklifi oylamaya sunulmuş ve kabul edilmiştir.

- Gazeteler veya Diğer Yayın Organları İle Kişinin Şeref ve Haysiyetine Yönelik yayın Yapıldığı Takdirde Düello Edebilmesine Dair Teklifi ve Konu Hakkındaki Sözleri

Ali Saip Bey, gazeteler veya benzer yayınlarla kişinin şeref ve haysiyetini küçük düşürecek yayın yapıldığı takdirde düello edebilmesine imkân tanıyan bir kanun teklifi sunmuştur. Kanun teklifinin mecliste görüşüldüğü sırada vermiş olduğu teklifin gerekçesini açıklamak için söz istemiştir.

Ali Saip Bey, teklifinin gerekçesinde özellikle İstanbul gazetelerini hedef almış ve bu gazetelerin Milli Mücadele günlerinde kendilerinin gösterdiği başarılar ile ilgili bir tek satır yazı yayınlamazlarken, bugün Ankara'ya gönderdikleri bazı muhabirler üzerinden kendi şeref ve haysiyetlerini zedeleyecek şekilde, fotoğraflarını da yayınlamak suretiyle bir yayın politikası yürüttüklerinden bahsetmiştir.

Özellikle de Mecliste gerçekleşen bazı gizli görüşmelerle ilgili milletvekillerinin muhabirlik yaptığı izlenimini verecek şekilde kendi düşüncelerini yayınlarak, Meclisi zan altında bırakan bir yayın politikasının basın hürriyeti ile bağdaşmadığını belirtmiştir. Bu şekilde yayın yapanların ya düelloya mecbur edilmeleri ya da yaptıkları yayınlarla ilgili kabahatlerini dile getirecek bir tezkip yayınlamaları gerektiğini beyan etmiştir (TBMM ZC. D. 2, C. 5, s. 406-408).

Ali Saip Bey'in konuşmasından sonra teklif Layiha Encümenine gönderilmiştir. Layiha Encümeni tarafından incelenen teklifin, kanunlarımızda, dinimizde ve geleneklerimizde yerinin bulunmadığı, diğer ülkelerde de böyle bir uygulama olmadığı gerekçesiyle reddedilmesine karar verilmiştir (TBMM ZC. D. 2, C. 8, s. 64).

Layiha Encümeni mazbatası, mecliste okunduktan sonra oylama yapılmış ve mazbatanın kabul edilmesi suretiyle Ali Saip Bey'in düello teklifi reddedilmiştir.

- Diğer Milletvekillerinin Yasama Faaliyetlerine Katkısı

Celibereket milletvekili Avni Bey ve arkadaşlarının yardıma muhtaç çiftçiye yapılacak tohumluk yardımı ile ilgili kanun tasarısının acele olarak Meclis gündemine alınmasına dair taktir muhtacını zürraa verilecek tohumluk hakkındaki lâihanın müstacelen müzakeresine dair taktirini (B.C.A. Belge No:30.10.9.56.35; TBMM Z.C., D.2, C. 28, s. 26.)

Ertuğrul milletvekili Dr. Fikret Bey ve arkadaşlarının İstanbul'a giden milletvekili heyetine gerekli saygının gösterilmediğine dair tavriri (TBMM Z.C., D.2, C. 2, s. 559, 560)

Giresun milletvekili Kâzım Bey ve arkadaşlarının, askeri öğrencilerinin maaşlarına ve yedek subay adaylarına verilecek ödeneğe dair olan kanun tasarisının acele olarak Meclis gündemine alınmasına dair tavriri (TBMM Z.C., D.2, C. 2, s. 596-597).

Denizli milletvekili Haydar Rüştü Bey ve arkadaşlarının, Yunan Hükümetinin nüfus mübadelesi kuralalarına uymayarak Müslüman ahaliye kötülük ettiklerine dair tavriri (TBMM Z.C., D.2, C. 3, s. 39-40).

Menteşe mebusu Şükrü Kaya Bey ve arkadaşlarının, Cuma tatili hakkında kanun teklifi (TBMM Z.C., D.2, C. 4, s. 598-599).

Zonguldak milletvekili Halil Bey ve otuz iki arkadaşının, gündemin 26. maddesini teşkil eden ve Ankara şehrinde görev yapan memurlara zam yapılması hakkındaki kanun teklifinin acele olarak Mecis gündemine alınması hakkında tavriri (TBMM Z.C., D.2, C. 6, s. 165).

Saruhan milletvekili Vasıf Bey ve arkadaşlarının Tevhid-i Tedrisat hakkındaki kanun teklifi (TBMM Z.C., D.2, C. 7, s. 24-25).

Çankırı milletvekili Ziya Bey ve arkadaşlarının, Çankırı kasabasının su borularının yenilenmesi ve tamiri için 1924 yılı bütçesine 20.000 lira eklenmesine dair kanun teklifi (TBMM Z.C., D.2, C. 7, s. 1023-1024).

Diyarbakir milletvekili Fevzi Bey ve arkadaşlarının, Ergani madeninin işletilmesi için İktisat Vekâletinin 1924 yılı bütçesine 1.000.000 lira ilavesine dair kanun teklifi (TBMM Z.C., D.2, C. 8, s. 183-184).

Mersin milletvekilleri Niyazi ve Besim Beylerle 118 arkadaşının Mersin limanının inşası için gerekli ödenek hakkındaki kanun teklifi (TBMM Z.C., D.2, C. 8, s. 846, 847).

Kastamonu milletvekili Hasan Fehmi Efendi ve 50 arkadaşının, Milli Mücadele döneminde kaçak olarak ele geçirilen altınların iadesine bundan dolayı mahkûm olanların affına dair kanun teklifi (TBMM Z.C., D.2, C. 10, s. 263).

Urfa milletvekili Ali Fuat Bey ve 48 arkadaşının, Orta Öğretim Öğretmenleri Kanunu'nun 14. maddesinin düzenlenmesi hakkındaki kanun teklifi (TBMM Z.C., D.2, C. 10, s. 285-286).

Gaziantep milletvekili Kılıç Ali Bey ve arkadaşlarının, Sivil Tabiplerin Mecburi Hizmeti Hakkındaki Kanuna bir madde eklenmesine dair kanun teklifi (TBMM Z.C., D.2, C. 11, s. 109).

Menteşe milletvekili Şükrü Kaya Bey ve arkadaşlarının; Ziraat Vekâleti müsteşarı ile bazı genel müdürlerine uzman ödeneği verilmesine dair tavriri

(TBMM Z.C., D.2, C. 15, s. 423-424).

İstanbul milletvekili Hamdullah Suphi Bey ve 102 arkadaşının, Sami Paşazade Sezai Bey'e vatana hizmet tertibinden maaş bağlanması hakkındaki kanun teklifi (TBMM Z.C., D.2, C. 30, s. 148-149).

Mardin milletvekili Abdülğani Bey ve arkadaşlarının, Mardin eski milletvekili Derviş Bey'in ailesine vatana hizmet tertibinden maaş bağlanması hakkındaki kanun teklifi (TBMM Z.C., D.2, C. 33, s. 840).

Ali Şadi Bey (Çelik)

1899 yılında Kozan'da dünyaya gelen Ali Şadi Bey Emine Hanım ve Hacı Hasan Efendi'nin çocuklarıdır (Ali Şadi Bey'in Tercüme-i Hal Belgesi).

Kozan Rüştüyesi'nden sonra İstanbul Ticaret okulunu bitiren Ali Şadi Bey 1911 yılında İstanbul Darülfünunu Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur. Mezuniyetinden sonra Kozan'a gelen Ali Şadi Bey 1913 yılında Kozan Bidayet Mahkemesi üyeliğine getirilmiştir (Öztürk, 1994, s. 559). Kozan'ın Fransızlar tarafından işgali üzerine Milli Mücadele'yi örgütlemek amacıyla İntibah Cemiyeti'ni kuranlar arasında yer almıştır (Yorulmaz, 2005, s. 358).

Kozan'ın işgalden kurtarılmasından sonra önce Kozan Hâkim Yardımcısı ardından da Kozan İstinaf Mahkemesi üyeliği görevlerinde bulunan Ali Şadi Bey II. Yasama dönemi seçimlerinde Kozan'dan milletvekili seçilerek 11 Ağustos 1923 tarihinde TBMM'ye katılmıştır (Öztürk, 1994, s. 560).

Kozan Milli Mücadelesi'ndeki gayretlerinden ötürü Yeşil Şeritli İstiklâl Madalyası ile ödüllendirilen (TBMM ZC. D. 2, C. 16, s. 126) Ali Şadi Bey II. Yasama dönemi sona erdikten sonra yeniden Kozan'a dönmüş ve ziraatla uğraşmıştır. Evli ve 7 çocuk sahibi olan Ali Şadi Bey 3 Ocak 1980 tarihinde vefat etmiştir. Cenazesi Adana Asri Mezarlığına defnedilmiştir (Öztürk, 1994, s. 560).

Ali Şadi Bey'in II. Yasama Döneminde Meclis Çalışmaları

Ali Saip Bey'in TBMM çatısı altında almış olduğu idari görevlere baktığımızda; 4. yasama yılında 3. Şube üyeliği (TBMM Z.C., D.2, C. 19, s. 14) ve 5. yasama yılında 3. Şube üyeliği (TBMM Z.C., D.2, C. 27, s. 8) görevlerinde bulunduğu görülmüştür.

Mecliste faal bir milletvekili görünümü olmayan Ali Şadi Bey Kozan Milli Mücadelesi'nin öncü isimlerinden olup Cebelibereket'te şehit düşen Saim Bey'in kardeşine vatana hizmet tertibinden maaş bağlanması hususunda 1 adet kanun teklifinde bulunmuştur. Ali Şadi Bey'in 1 teklif ve 4 önergede imzası tespit edilerek diğer milletvekillerinin yasama faaliyetlerine katkı sağladığı görülmüştür. Ali Şadi Bey'in II. Yasama dönemindeki çalışmalarına baktığımızda;

- Şehit Saim Bey'in Kızkardeşi Naciye Hanıma Vatana Hizmet Tertibinden Maaş Bağlanması Hakkındaki Teklifi

Ali Şadi Bey ve arkadaşları, Milli Mücadelede, Hacin ilçesinin kuşatması sırasında şehit düşen Kozanlı Saim Bey'in kız kardeşi Naciye Hanım'a vatani hizmet tertibinden maaş bağlanması için bir teklifte bulunmuşlardır (TBMM Z.C., D.2, C. 18, s. 420).

Yapılan teklif, meclis görüşmeleri neticesinde kabul edilmiş ve Saim Bey'in kız kardeşi Naciye Hanıma aylık 15 lira maaş bağlanması kararlaştırılmıştır (TBMM Z.C., D.2, C. 18, s. 425).

- Diğer Milletvekillerinin Yasama Faaliyetlerine Katkısı

Konya milletvekili Kazım Hüsnü Bey ve arkadaşlarının, Karaman kasabasına su getirilmesi Maliye Bütçesinin öngörülme-yen masraflar faslına 15.000 lira eklenmesine dair tavriri (TBMM Z.C., D.2, C. 7, s. 1024-1025).

Canik milletvekili Talat Avni Bey ve arkadaşlarının, Müzik Öğretmeni Zeki Bey ile orkestrasına mensup şahısların maaşlarının artırılmasına dair tavriri (TBMM Z.C., D.2, C. 8, s. 36-37).

Kastamonu milletvekili Ali Rıza Bey ve arkadaşlarının, gündemin 40. Maddesini teşkil eden Bahriye Vekâleti hakkındaki kanun teklifinin bugün acele olarak müzakere edilmesine dair tavriri (TBMM Z.C., D.2, C. 8, s. 958).

Urfa milletvekili Ali Fuat Bey ve 48 arkadaşının, Orta Öğretim Öğretmenleri Kanunu'nun 14. maddesinin düzenlenmesi hakkındaki kanun teklifi (TBMM Z.C., D.2, C. 10, s. 285-286).

Antalya milletvekili Rasih Efendi ve 50 arkadaşının, Kur'an hafızı yetiştirmek üzere Vakıflar Genel Müdürlüğü masraf bütçesine 6.000 lira eklenmesine dair tavriri (TBMM Z.C., D.2, C. 17, s. 49-50).

SONUÇ

Türk milletinin bağımsızlık ve egemenlik mücadelesini örgütleyerek başarıya ulaştıran I. TBMM hem anayasal zorunluluklar gereği hem de Meclis'te oluşan iktidar-muhalefet gerginliğinin etkisiyle görevini tamamlamıştır. 1 Nisan 1923 tarihinde seçimlerin yenilenmesi kararının alınmasından sonra seçim kanununda bazı değişiklikler yapılarak Yeni Türkiye'yi inşa edecek TBMM'nin seçim çalışmaları başlatılmıştır. Uzun zamandır savaşmakta olan Türk milletinin maddi ve manevi anlamda uğradığı yıkımı ortadan kaldırmak, Türkiye'yi çağdaş devletler seviyesine yükseltmek isteyen Mustafa Kemal Paşa açılacak yeni Meclise büyük önem vermekteydi. Devrimlerin kanuni altyapısı bu Mecliste hazırlanacağı için açılacak bu yeni Meclis bir "Devrimci Meclis" vazifesi görecek-ti. Bu gerekçelerle Mustafa Kemal Paşa 1923 seçimlerini Meclis'teki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin desteklediği adayların kazanması için büyük çaba sarf etmiştir.

Haziran-Temmuz 1923 tarihleri arasında 72 seçim bölgesinde yapılan seçimlerden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin desteklediği adaylar büyük bir zafer kazanarak çıkmışlardır. 287 milletvekilliğinden 1'i hariç tamamını Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti destekli adaylar kazanmıştır.

Kozan vilayeti Yeni Türkiye'nin inşası sürecinde TBMM'ye 2 milletvekili ile katılmıştır. 1923 seçimlerinde Kozan'dan halkın iyi tanıdığı isimlerden Ali Saip Bey ve Ali Şadi Bey milletvekili seçilmiştir.

Ali Saip Bey Kozan milletvekili olarak TBMM'de 3 konuşma yapmış 3 kanun teklifinde bulunmuştur. II. Yasama dönemi devam ederken çıkan Şeyh Sait İsyanı üzerine kurulan Şark İstiklâl Mahkemesi başkanlığı nedeniyle bir süre yasama ve denetim faaliyetlerinden uzak kalmıştır. Bu duruma rağmen yine de gerek seçim bölgesinin sorunlarını gerekse ülke sorunlarına katkıda bulunmaktan geri kalmamıştır.

Kozan'ın diğer milletvekili olan Ali Şadi Bey ise Ali Saip Bey'e göre daha zayıf bir Meclis performansı göstermiştir. Daha ziyade diğer milletvekillerinin teklif ve önerilerini destekleyerek yasama faaliyetlerine katkı sunan Ali Şadi Bey'in yapmış olduğu tek kanun teklifinin Şehit Saim Bey'in kız kardeşine vatan hizmet tertibinden maaş bağlanması ile ilgili oluşu Ali Şadi Bey'in seçim bölgesinin sorunlarını TBMM'ye taşıdığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

Arşivler

- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

B.C.A. Belge No:30.10.9.56.35

- TBMM Arşivi

Ali Saip Bey'in Tercüme-i Hal Belgesi, TBMM Arşivi, Devre 2, Sicil No: 419.

Ali Şadi Bey'in Tercüme-i Hal Belgesi, TBMM Arşivi, Devre 2, Sicil No: 578.

Ali Saip Bey'in Seçim Mazbatası, TBMM Arşivi, Devre 2, Sicil No: 419.

Ali Şadi Bey'in Seçim Mazbatası, TBMM Arşivi, Devre 2, Sicil No: 578.

Gazeteler

Türk Sözü, 27 Eylül 1939.

Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi Devre 1

TBMM Zabıt Ceridesi Devre 2

Kitap ve Makaleler

Aslan, S. ve DüNDAR, T. (2014). "Cumhuriyet Dönemi İstiklâl Mahkemelerinin Uygulamalarına Bir Bakış", *Mukaddime Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), ss. 27-44.

Atatürk, M.K. (2003). *Nutuk*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Belen, F. (1983). *Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Bolat, B. S. (2012). "1935 Yılında Atatürk'e Karşı Planlanan Suikastın Basında Yansımaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (49), ss. 1-32.

Çamurdan, A. C. (1973). *Kozan'ı Tanıyalım*, Ankara. Önder Matbaası.

Çoker, F. (1995). *Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, C. III, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları.

Demirel, A. (2008). *Tek Parti'nin Yükselişi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Demirel, A. (2010). *İlk Meclis'in Vekilleri Milli Mücadele Döneminde Seçimler*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Eser, G. (2022). "Milli Mücadele'de Kahramanlığın Adlandırılması: Urfadan Şanlıurfaya", *Gaziantep'in Kurtuluşunun 100. Yılında Misâk-ı Milli ve Güney Hattı*, (Edt. Halil İbrahim Yakar vd.), Gaziantep: Gazikültür Yayınları, ss. 1467-1489.

Eser, G. ve Kılıç, E. (2022). "Urfa Milli Mücadelesi'nin Liderliğine Bugünün Pencersinden Bakmak", *Siyasi, Sosyal, Ekonomik Bakış Açılılarıyla Ortaçağ'dan Cumhuriyet'e Yeni Yaklaşımlar*, (Edt. Tekin İdem), Ankara: Sonçağ Akademi, ss. 279-293.

- Girgin, K.O. (2013). *Türkiye Seçim Tarihi*, İstanbul: Sokak Kitapları Yayıncılık.
- Hatipoğlu, S. (1999). *Orta Toros Geçitlerinde Türk Fransız Mücadelesi (1915-1921)*, Antakya: Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları.
- İdem, T. (2016). "I. Dönem TBMM'de Kozan Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 2(2), ss. 100-129.
- İdem, T. (2018). "II. Dönem Urfa Milletvekillerinden Mehmet Refet (Ülgen) Bey'in Hayatı ve Meclis Faaliyetleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 4(2), ss. 55-74.
- İdem, T. (2019). "2. Dönem TBMM'deki Urfa Milletvekilleri ve Meclis Faaliyetleri", *Doç.Dr. Samira Kortantamer Armağanı*, (Edt. Abdullah Mesut Ağır ve Ahmet Özturhan), Konya: Çizgi Kitabevi, ss. 295-331.
- İdem, T. (2022). "Türk-Fransız Antlaşmasını Ortaya Çıkaran Sebepler ve Barışın İlk Adımı: 20 Günlük Geçici Mütareke", *Güneyde Bir Tarih Sevdalısı Dr. Süleyman Hatipoğlu Armağanı*, (Edt. Mikail Kolutek ve Tekin İdem), Ankara: Gazi Kitabevi, ss. 215-239.
- İlyas, A. (2015). "Milli Mücadelede Önemli Bir Şahsiyet: Ali Saip Ursavaş", *Turkish Studies*, 10(9), ss. 235-246.
- Kaçer, F. (2010). *Devrimin Kurucu İktidarı: İkinci Meclis (1923-1927)*, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaca, T. N. (2004). *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Ankara: TTK Yayınları.
- Kolutek, M. (2017). "İşgal Öncesi İzmir'de Asayiş Olayları ve Yerli Rumların Tutumlarına Dair Bir Değerlendirme", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 7(1), ss. 210-217.
- Kolutek, M. (2020). "Millî Mücadele'de Kadirli ve Çevresi", *Osmaniye Araştırmaları-II*, (Edt. Ümmügülsüm Candeğer ve Huriye Emen), Ankara: Gazi Kitabevi, ss. 265-287.
- Kolutek, M. (2022). "Gaye-i Milliye Gazetesi'ne Göre Adana Cephesi", *Zaferin 100. Yıl Dönümünde Millî Mücadeleye Yeni Bakışlar*, (Edt. Tekin İdem ve Canan Sarıyar Sezan), Ankara: Sonçağ Yayıncılık, ss. 379-390.
- Kütük, A. (2022). "Çukurova Türkmenlerinin Son İskânı", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 9(4), ss. 1418-1443.
- Olgun, K. (2008). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Seçim Kültürü (1840-1950)", *Sine-i Millet Sergisi Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Seçim 1840-1950*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınevi, ss. 14-37.
- Olgun, K. (2011). "Türkiyede Cumhuriyetin İlanından 1950'ye Kadar Genel Seçim Uygulamaları", *ATAM Dergisi*, XXVIII(79), ss. 1-36.
- Öztürk, K. (1994). *Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927*, C. III, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları.
- Teke, A. V. (2009). *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde I-V. Dönem Adana Milletvekilleri*, Ankara: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.

- Ursavaş, A. S. (2000). *Kilikya Dramı ve Urfa'nın Kurtuluş Savaşları*, (Çev. Hüseyin Işık), Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları.
- Yarar, H. ve Delialioğlu, M. (1999). *Cepheden Meclise*, Ankara: Milli Savunma Bakanlığı Yayınları.
- Yazan, Ş. (2011). *Kozan Sancağında Yaşayan Osmanlı Ermenilerinin Siyasi Faaliyetleri*, Kahramanmaraş: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yorulmaz, Ş. (2005). "Çukurova'da Kuva-yı Milliye Yapılanmasının Temel Özellikleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 9(35-36), ss. 345-374.

BÖLÜM 9

DENİZLİ HALKEVİ FAALİYETLERİ VE İNANÇ DERGİSİ^{1*}

Adnan KAPUSUZUOĞLU²

Özkan DEMİR³

1 Bu çalışma Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı'nda hazırlanmakta olan "Denizli Halkevi ve Faaliyetleri (1932-1951)" isimli Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir.

2 Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi,
adnankapusuzoglu@hotmail.com ORCID: 0009-0002-6499-553X

3 Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Silifke-Taşucu Meslek Yüksekokulu, ozkandemir@selcuk.edu.tr ORCID: 0000-0001-5593-4693

1. Halkçılık ve Halkevlerinin Kuruluş Süreci

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte hızlı bir dönüşüm geçiren Türk toplumu kendisine yeni bir yön arayışında bulunmak adına çeşitli kurumların ideolojik desteğine açık hale gelmiştir. Bu kurumların başında Türk Ocakları gelmektedir. Türk Ocakları 1912 yılında İkinci Meşrutiyetin zor koşullarında doğmuş “Türkçü Çizgiyi” benimsemiş, aydınlar tarafından dernek statüsünde kurulmuş bir yapıdır. Türk Ocakları 2. Meşrutiyet’ten Cumhuriyete Türk Milliyetçiliği çizgisinde son derece önemli çalışmalara imza atmış ve ülkenin birçok yerinde kurumsallaşmış dernek statüsündedir.¹

Türk Ocaklarının 1923’ten başlayarak kapatıldığı 1931 yılına kadar ortaya koyduğu Türk Milliyetçisi çizgisi her ne kadar Türk İnkılâbının temel ideolojik kaynaklarından olan milliyetçilik ilkesine paralel düşse de Türk Ocaklarının bu sürecin sonunda çeşitli sebeplerden dolayı kapatılmak zorunda kaldığını görmekteyiz.

Bu kapatılma sürecine dair çok çeşitli iddialar ortaya atılmış olmakla birlikte temel meselenin tek parti yönetiminin kendi denetimi dışında herhangi bir ideolojik dernek veya cemiyetin var olmasının rejim açısından tehlike teşkil edebileceğine dair olan düşüncesidir. Tek parti yönetimi inkılâbın ruhunu kitlelere anlatmak adına Türk Ocaklarının kullanılabileceğini düşünmüşse de Cumhuriyet Halk Fırkası’nın kendi örgütlenmesi dışında kalan bir dernek tarafından temsil edilmesinin sorunlu olabileceği kanaatine varılmıştır.²

1930’lu yılların başında Türk inkılâbının ideolojisini, ruhunu ve ilkelerini halka anlatacak ve halkı bu uğurda bilinçlendirecek bir yapıya ihtiyaç duyulmuştur. Bu düşünce doğrultusunda 19 Şubat 1932 tarihinde Türkiye’nin farklı şehirlerinde on dört Halkevi açılmıştır.

Halkevlerine giden süreci doğru biçimde kavrayabilmek için Cumhuriyet Halk Fırkası’nın 10-18 Mayıs 1931 tarihinde gerçekleştirdiği 3. kurultayını anlamak ve analiz etmek gerekmektedir. Cumhuriyet Halk Fırkası’nın sistemli bir biçimde bir ideoloji ortaya koyma çabası öncelikle 1927 kurultayında başlamış, parti kendisini bu kurultayda Cumhuriyetçi, Halkçı ve Milliyetçi bir cemiyet olarak tanımlamıştır. Sonrasında yayınlanan genel başkanlık bildirisinde ise “*Cumhuriyet Halk Fırkası, Cumhuriyetçi, Halkçı ve Milliyetçi bir cemiyet olarak gösterilmiştir*”³

1 Füsün Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 51.

2 Türk Ocakları ve Türk Ocaklarının Kapatılması ile ilgili tartışmalar için bkz: F. Üstel, *Türk Ocakları (1912-1931)*..., s. 358-384; Mustafa Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver Anıları*, Menteş Kitabevi Matbaası, İstanbul, 1968; Abdülhak Şinasi Hisar, “Ocağın Doğduğu Zaman ve Muhit”, *Türk Yurdu*, Y. 1, S. 1 (234), Temmuz, 1954, s. 1-6; İbrahim Karaer, *Türk Ocakları (1912-1931)*, Türk Yurdu Neşriyatı No: 7, Ankara 1992; *Türk Ocakları ve Atatürk*, Türk Yurdu Neşriyatı No: 11, Ankara 1993; Kenan Akyüz, “Türk Ocakları”, *Belleken*, C. L, S. 196, Nisan 1986, s. 201-228.

3 Esat Öz, *Otoriterizm ve Siyaset, Türkiye’de Tek Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1932- 1945)*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1996, s.141.

Partinin 1931 kurultayı ise partinin ideolojik kimliğini tanımlamak açısından çok daha geniş tartışmalara sebebiyet vermiş ve bu kongre sonrasında Kemalist ideolojinin temel ilkeleri ortaya çıkmıştır. Bu temel ilkeler: Halkçılık, Milliyetçilik, Cumhuriyetçilik, Devletçilik, Laiklik ve İnkılâpçılık ilkeridir.⁴ 1935 yılında toplanan parti kurultayında ise bu ilkeler “*Kemalizm Prensipleri*” olarak kabul edilmiştir.⁵

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1931 yılındaki kurultayının tek parti yönetimi açısından en önemli özelliği ideolojik açıdan ve idari açıdan tek parti yönetiminin gerçek manada kurumsallaşmasını sağlayan kongre olmasıdır. Mete Tunçay bu açıdan tek parti yönetiminin gerçek manada 1931 kurultayı ile ortaya çıktığını ifade etmektedir.⁶ Araştırmamız açısından bu kurultayın en önemli yönü Halkevlerini de doğuracak olan Halkçılık düşüncesinin açık ve net bir biçimde inkılâbın temel ilkelerinden olduğunu kabul etmiş olmasıdır.

Halkçılık düşüncesinin kökenine baktığımızda bu düşüncenin temelde 19. yüzyılın sonunda Jön Türk hareketi aydınlarınca seslendirilmeye başlayan bir düşünce olduğunu görmekteyiz. Bu düşünce 19. yüzyılın başında Rusya'da ortaya çıkan “Narodnik” hareketine dayanmaktadır. Rus dilinde Halk Anlamına gelen “Narod” sözcüğünden ortaya çıkan “Narodnik Hareket” devlete ve yönetime köylü sınıfın gelmesini hedefleyen aydınların cahil halkı aydınlatarak bir nevi aydınlar iktidarını destekleyen bir hareket idi. Bu hareket halka doğru ilkesini benimsemiş Rusya'da yaşayan milliyetçi Türk aydınlarını da etkilemiştir. Milliyetçi Türk aydınlarının Jön Türk Hareketi içerisinde önemli bir rol üstlenmeleri sonucunda Jön Türk Hareketinin ve sonrasında İttihat Ve Terakki Cemiyetinin ideolojik çizgisinde önemli bir yer tutmuştur. Bu dönemde Hüseyinzade Ali, Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu gibi aydınlar halkçı ve milliyetçi çizgide önemli bir görev üstlenmişlerdir.⁷

İttihat ve Terakkiden Cumhuriyet'e uzanan süreçte halkçılık noktasında ortaya konulan fikirler erken Cumhuriyet dönemi aydınlarını etkilemiş ve başta Mustafa Kemal Paşa ve Kemalist aydın kadrosu halkçılığın, ortaya konulan inkılâp sürecinin temel ilkelerinden birine dönüştürmüşlerdir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Halkçılık çizgisi Milli Mücadele döneminden itibaren kendisini göstermiş ve o “*Halk Devleti-Halk Hükümeti*” gibi tabirleri kullanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, 18 Ekim 1921 günü Cebeci'deki Azerbaycan Elçiliğine bayrak çekme töreninde yapmış olduğu bir konuşmada şunları dile getirmiştir:

4 CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, 10–18 Mayıs 1931, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.

5 E. Öz, *Otoriterizm...*, s.141.

6 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981, s. 288-299.

7 H. Ahmet İnal, *Halkçılıktan Popülizme*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1990, s. 18-19.

“Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti dahi, egemenliğine bağımsız ve koşulsuz sahip olan ve yönetim yöntemi halin yazgısını bizzat ve bilfiil yönetmesi temeline dayanan bir halk hükümetidir. Türkiye halkı bu amacın elde edilmesi için savaşmıştır, savaşmaktadır ve devam edecektir...”⁸

Mustafa Kemal Paşa, İzmir İktisat Kongresi’nin açılış konuşmasında da; “...Bizim halkımızın menfaatleri yekdiğerinden ayrılır sınıf halinde değil bilakis mevcudiyetleri ve muhassala-ı mesaisi yekdiğerine lazım olan sınıflardan ibarettir. Sanatkârdırlar, tüccardırlar, amelelerdir. Çiftçinin sanatkâra, sanatkârın çiftçiye, çiftçinin tüccara ve bunların hepsine ve yekdiğerine ve ameleye muhtaç olduğunu kim inkâr edebilir...”⁹ diyerek halkçılık kavramına dair düşüncelerini dile getirmiştir.

Mustafa Kemal Paşa’nın ifade ettiği sözleri dikkate aldığımızda halk ve halkçılık kavramının sadece siyasal bir söylem olarak değil toplumsal bir kavram olarak da onun zihin dünyasında son derece sağlam bir zemine oturduğunu görebiliriz.

Cumhuriyet döneminde Halkçılık ilkesi giderek önem kazanmaya başlayacak, Cumhuriyet Halk Partisi’nin ideolojik çerçevesini oluşturan ilkelerden birine dönüştürecektir. 1931 seçim beyannamesinde Mustafa Kemal Paşa’nın konu hakkında şu ifadelere yer verdiği görülmektedir:

“...Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdi ve içtimai hayat için iş bölümü itibarıyla muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telakki etmek esas prensiplerendir. Çiftçiler, küçük sanat erbabı, esnaf, amele ve işçi, serbest meslek erbabı, sanayi erbabı, tüccar ve memurlar Türk camiasını teşkil eden başlıca çalışma zümrelerdir. Bunların her birinin çalışması diğerinin ve umumi camianın hayat ve saadeti için zaruridir...”¹⁰

10-18 Mayıs 1931 tarihleri arasında gerçekleşen Cumhuriyet Halk Fırkası’nın Üçüncü Kurultayında partinin ana vasıfları içerisinde fırka kendisini halkçı olarak nitelendirmekte ve halkçılığı şu şekilde tanımlamaktadır:

“İrade ve hâkimiyetin kaynağı millettir bu irade ve hâkimiyetin, devletin vatandaşa ve vatandaşın devlete karşılıklı vazifelerinin hakkı ile ifasını tanzim yolunda kullanılması fırkaca büyük bir esastır. Kanunlar önünde mutlak bir müsavat kabul eden hiçbir ferde, hiç aileye, hiçbir sınıfa, hiçbir cemaate imtiyaz tanımayan fertleri halktan ve halkçı olarak kabul ederiz.”¹¹

8 M. Rauf İnan, “Gazi’nin (Atatürk’ün) Halkçılık Ülküsü, Halkevleri ve Sonrası”, Belleten, C. LII, S. 204, Kasım, 1988, s. 877.

9 Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat – 4 Mart 1923)*, TTK Yayınları, Ankara, 2023, s. 68.

10 Zafer Toprak, “Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu”, *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu*, İstanbul Yüksek İktisat Ticaret Mektebi Mezunlar Derneği Yayını, İstanbul 14-16 Ocak 1977, s. 23; “Büyük Gazi’nin Millete Beyannamesi”, *Hakimiyet-i Milliye*, 21 Nisan 1931, s. 1.

11 CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, s. 30.

Tek parti döneminin halkçılık anlayışı yukarıda da görüldüğü üzere siyasal söylem düzeyinde kesinlikle sınıfları kabul etmeyen halkı sınıflardan müteşekkil değil, farklı görevler üstlenen toplumsal zümreler olarak kabul eden bir anlayışın yansımasıdır. Bu açıdan halkçılık sınıfsız kaynaşmış bir kitle olarak iktidar tarafından görülmekte ve resmi ideoloji açısından bu anlayış sürdürülmektedir. Nitekim farklı sınıflar tek partinin halkçılık anlayışı açısından sınıf çatışmasına sebep olabileceği için parti ideologları hiçbir biçimde halkı birbirinden farklı menfaatleri savunan sınıflardan müteşekkil bir yapı olarak görmemişlerdir.¹²

Tek parti döneminin halkçılık anlayışı, sınıfsız bir toplum anlayışına dayalı bir şekilde tezahür etmiştir. Bu düşüncenin en açık delillerinden biri Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Recep Peker'in 1931 yılındaki açıklamasıdır. Peker, fırka programının halkçılık maddesini şu şekilde açıklamaktadır:

“Millet ve milliyet mevhumlarını anlamış vatandaşların kütleleşmesi ancak bu mevhumların halkçılık zihniyeti ile incelenmesi ve saflaşması sayesinde mümkün olur. Bir vatan içinde menfaatler, mutlaka bazı vassıfların benzeyişi ve müşterekleşmesi iddiasından gidilerek sınıflaşmak yolu ile temin edilemez. Bütün Dünya’da Görülen misallere bakarsak sınıflaşmak fikri, insafsız, ihtiraslı ve taassuplu bir sınıf mücadelesini ve bu da vatandaşların mütemadi çatışmasını doğurur. Bu çatışma bir devletin çatışmasında ve tehlikelerden korunmasında en büyük kuvvet olan milli birliği ev milliyet fikirlerini yavaş yavaş tahrir ediyor. Bu derk-i temas milli kuvvetlerin beyhude yere israfına sebep oluyor. Bu sebeple biz sınıflaşmayı reddediyor ve bunun yerine milletçe kütleleşmek fikrini müdafaa ediyoruz.”¹³

Erken Cumhuriyet Döneminin bir ideolojik taşıyıcı olması hedeflenen halkevleri, halka Türk İnkılâbını anlatmak, inkılâbın hedeflediği yönde değerler kazandırmak maksadıyla ortaya çıkmıştır. Halkevleri 1932 yılından itibaren Türk İnkılâbının ideolojik taşıyıcısı ve bekçisi rolünü üstlenmiştir.

Halkevlerinin ilk şubeleri Ankara, Afyon, Samsun, Eskişehir, Diyarbakır, İzmir, Konya, Denizli, Van, Aydın, Çanakkale, Bursa, İstanbul ve Adana şehirlerinde açılmıştır. Bu şubeler genel merkezin yönlendirmesi doğrultusunda Halkevcilik çalışmalarına girişmiş, vali, belediye başkanı ve o kentin önde gelen kişilerinin katılmalarıyla açılışları yapılmıştır. Açılışlarda Halkevlerinin anlamı ve açılış amaçları açıklanmış, daha sonra da temsiller verilmiş, şiirler okunmuş ve sanat gösterileri düzenlenmiştir. Bazılarında da konserler düzenlenmiştir. Genellikle açılış konuşmalarını valiler yapmış, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın denetçileri de bu törenlerde hazır bulunmuşlardır¹⁴.

12 Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s.145-148.

13 Z. Toprak, “Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu”, s.24.

14 Anıl Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990, s. 117.

2. Denizli Halkevi'nin Kuruluşu

Denizli Halkevi, 19 Şubat 1932 tarihinde Türkiye'de ilk açılan Halkevleri arasındadır. Denizli'nin önde gelen eşrafi ve mülki erkânın teşri ile Denizli Halkevi'nin açılış töreni saat 14.30'da başlamıştır. İlk toplantının yapıldığı mekân dönemin muallim mektebinin salonudur. Daha sonra bu bina Denizli Lisesi adını almıştır. Toplantıya CHP Denizli Milletvekili Necip Ali Küçüka katılmış ve tören programı şu şekilde icra edilmiştir:

- İstiklal Marşı
- Denizli Milletvekili Necip Ali Küçüka'nın konuşması
- Öğretmen Hasbiye Hanım ve Doktor Kemal Şakir Bey'in halka konuşmaları.

Denizli Milletvekili Necip Ali Küçüka açılış nutkunda Halkevlerinin açılışının Türk milletinin hatırasında sonsuza kadar devam edecek aziz günlerden biri olacağını ifade etmiştir.¹⁵

15 Mart 1932 günü yapılan seçim sonucunda Denizli Halkevi başkanlığına Fahri Akçakoca Akça seçilmiştir. Denizli Halkevi bundan sonraki süreçte bir yıl boyunca Denizli Türk Ocağı'nın Çaybaşı'ndaki binasında çalışmalarını sürdürmüş, 1933 yılında ise yeni binasına taşınmıştır.¹⁶ Denizli Halkevinin kuruluşundan kapatılmasına kadar geçen sürede Denizli Halkevi başkanlığına Necip Ali Küçüka, Fahri Akçakoca Akça, Esat Kaynakçı, Naili Küçüka, İbrahim Cengiz, Kemal İybar ve Himmet Akın seçilmiştir.¹⁷

3. Denizli Halkevi Şubeleri ve Faaliyetleri

Denizli Halkevinin diğer Halkevlerinde olduğu gibi dokuz şubeden müteşekkil bir yapıya sahip olduğunu görmekteyiz. Bu şubelerin faaliyetleri ve çalışmasında görev alan kişilere ait bilgileri şu şekilde sıralayabiliriz;

3.1. Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi

27 Şubat 1932 tarihinde bir toplantı yaparak Muallim Kemal, Muallim Hilmi ve Doktor Kemal Şakir Beyleri idare heyetine seçmiştir. Bu şubenin üye sayısı 33'ü bulmuştur. Bu şubeden Tarih Muallimi Kemal Bey, Halkevi idare heyetine temsilci olarak seçilmiştir. Bu şubenin temel amacı genel konferanslar vererek halkın aydınlatılmasını sağlamaktır. Halk arasında kullanılan kelimeler, masallar, maniler, atasözlerini tespit etmekle ve ayrıca eski eserleri tetkik ederek bu alandaki araştırmalarına devam etmiştir. Şubenin görev alanı içerisine giren konularda halka zaman zaman konferanslar da verilmiştir.¹⁸ Konferans konuları içerisinde İslam ve Türk Medeniyeti, Halkçılık

15 CHF Denizli Halkevi 19 Şubat 1932, 29 Birinci Teşrin 1933, Denizli Vilayet Matbaası, 1933, s. 16-17.

16 Harun Akçam, *Halk Kültürünün Yeniden İnşasında Denizli Halkevi ve İnanç Dergisi*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2012, s. 30.

17 H. Akçam, *Denizli Halkevi ve İnanç Dergisi...*, s. 30-31.

18 BCA. 490.1.0.0 / 1009.893.1 (25.02.1947)

ve Cumhuriyet, Mevsimin Salgın Hastalıkları, Bizde Sporculuk Niçin İlerlemiyor, Selçuklu ve Germiyanlılar Zamanında Denizli, Denizli’de Germiyan ve İnançoğulları, Dil İnkılâbının Vereceği Neticeler, Yeni Yaşayış ve Gençliğin Kadınlığa Karşı Vazifesi gibi konular yer almıştır.

Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi üyeleri yaptığı çalışmalarla Buldan, Acıpayam, Kızılhisar, Tavas, Sarayköy ve Çal ilçelerinde çeşitli bilgiler toplamış ve fotoğraflar almıştır. Ayrıca Denizli merkeze beş saat mesafede bulunan Honaz Dağı’nın tepesine çıkarak, zirve noktasının 2515 metre rakımında bulunduğu tespitini yapmıştır. Fotoğraflarla desteklenerek konu hakkında ayrıntılı bir rapor da yazılmıştır. Şube komitesinin çalışmaları neticesinde 2600 söz derlenerek Ankara’daki Türk Dili Tetkik Cemiyeti Başkanlığına gönderilmiştir.

Denizli tarihi yazılırken bilhassa İstiklal Harbi zamanına ait hatıraların toplanması maksadıyla çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Denizli’nin zengin bir tarih taşıdığı hakikatinden hareketle eski Türk, Roma ve Bizans eserlerini yansıtan tarihi merkezler olan Laodikya, Hierapolis, Honaz gibi yerlerde araştırmalar yapılmış, Selçuklu Germiyan ve İnançoğullarına dayanan hatıralar derlenmiştir.¹⁹

Denizli Lisesi Edebiyat Öğretmeni Muammer Necip Arda tarafından Latin filozofu Apulee’nin *Amor ile Psyche* adlı eseri tercüme edilerek halkın hizmetine sunulmuştur.²⁰ Ayrıca Denizli Halkevi Neşriyatı olarak 1933 yılında yayımlanan “*Öz Türk Adları*” isimli derleme eser ise Fahri Akçakoca Akça tarafından neşredilmiştir.²¹

3.2. Güzel Sanatlar Şubesi

Üye sayısı otuz üçü bulan bu şube 4 Mart 1932 tarihinde bir toplantı yaparak idare heyetine Resim Öğretmeni Sırrı Bey, Müzik Öğretmeni Hasan Bey ve Ziraat Bankası memurlarından İbrahim Beyi seçmiştir. Bu şubenin musiki kolu milli şarkılardan on tanesini notaya almış ve parti merkezine göndermiştir. Yerli malları haftasında resim meraklıları için çeşitli tablolar halka sergilenmiş, Müzik kolu tarafından biri keman biri piyano olmak üzere iki ders açılarak dersler verilmeye başlanmıştır. İstiklal Marşı’nın halka öğretilmesi için bir kurs açılmış 23 Nisan 1933 tarihinde halkla birlikte milli marşın söylenmesi sağlanmıştır. Cumhuriyetin Onuncu Yıl Dönümü vesilesiyle 10. Yıl marşını öğretmek amacıyla halkevinde bir kurs açılmış ve halka marş öğretilmiştir. Marşlara Halkevi Bandosu iştirak etmiştir.²²

3.3. Temsil Şubesi

4 Mart 1932 tarihinde yapılan toplantı sonucunda şubenin idare heyetine Orta ve Muallim Mektebi Müdürü Sacit Bey, Levazım Müdürü Remzi

19 CHF Denizli Halkevi..., s. 21-24.

20 Apulee, *Amor ile Psyche*, Tercüme eden Muammer Necip Arda, Cumhuriyet Matbaası, Denizli, 1940.

21 Fahri Akçakoca, *Öz Türk Adları*, Denizli Halkevi Neşriyatı, Yeni Matbaa, İzmir, 1933.

22 CHF Denizli Halkevi..., s. 24-25.

Bey ve Muallim Hamdi Kamil Bey seçilmiştir. Bu şubenin üye sayısı zamanla yirmi dördü bulmuştur. Bu şube görev alanı içerisinde kuruluşundan itibaren 6 piyes sergilemiş ayrıca Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün filmlerini halka göstermiştir.²³

3.4. Spor Şubesi

Üye sayısı yetmiş biri bulan Spor Şubesi, 8 Mart 1932 tarihinde bir toplantı yaparak Cumhuriyet Savcısı Münir Bey, Eğitim Müdürü Şevket Süreyya Bey, Topçu Kumandanı Rıza Bey, Orta Mektep Beden Terbiyesi Öğretmeni Celal Bey ve Matematik Öğretmeni Hayrettin Bey idare heyetini oluşturmuştur.

Şube etkinlikleri kapsamında gençlerin ve halkın spor faaliyetlerine ilgi duyması amacıyla çeşitli etkinlikler düzenlenmiştir. Başta güreş olmak üzere çeşitli beden hareketleri bu şube tarafından temsil edilmiştir. Ayrıca bir bahçe eğlencesi düzenlenerek civar köylerden 130 civarında vatandaşın bu etkinliklere katılması sağlanmıştır.

Denizli'de bulunan spor kulüpleri desteklenmiştir. Denizli İdman - Menderes kulüpleri arasında bir futbol maçı düzenlenmiş galip gelen takıma bir kupa hediye edilmiştir. İl sınırları içerisinde bir bisiklet turnesi tertip edilmiş dokuz gün süren bu turne sırasında bisikletçiler Denizli'nin tüm ilçelerini dolaşmıştır.²⁴

3.5. İctimai Yardım Şubesi

Sihhat ve İctimai Muavenet Müdürü Doktor Cevdet Bey, Belediye Tabibi Doktor Haydar Bey ve Kimyager Hikmet Bey'in İdare Heyetine seçildiği şubenin üyesi sayısı zamanla yirmi dokuza yükselmiştir.

Şubeye mensup doktorlar köyleri gezerek hastalarla ilgilenmiş, hasta olanların muayeneleri yapılarak tedavi için gerekli ilaçlar Denizli'den gönderilmiştir. Toplamda 45 köyde faaliyette bulunan bu şube köylülere parasız kinin dağıtmıştır.²⁵

3.6. Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi

İki kurstan müteşekkil olmak üzere şube tarafından Fransızca kursu açılarak yirmi bir öğrencinin haftada iki gün düzenli bir biçimde ders alması sağlanmıştır. Bu kursu Lise Fransızca Öğretmeni Avni Bey idare etmiştir. Haftada 3 saat olmak üzere daktilo kursu ve kadınlara yönelik nakış kursu açılmıştır. Ayrıca Eğitim Başkâtibi Ali Rıza Bey nezaretinde fotoğrafçılık kursu açılmış ve fotoğrafçılığın birçok teknik kısımları gençlere öğretilmiştir.²⁶

23 CHF Denizli Halkevi..., s. 24-25.

24 CHF Denizli Halkevi..., s. 26-29.

25 CHF Denizli Halkevi..., s. 31.

26 CHF Denizli Halkevi..., s. 31-33.

3.7. Kütüphane ve Neşriyat Şubesi

Bu şube tarafından 1933 yılı itibariyle kitap sayısı 752'ye ulaşan bir kütüphane inşa edilmiştir. Bu kütüphanenin kitaplarının bir kısmı bağış suretiyle, bir kısmı ise Halkevi bütçesi ile temin edilmiştir. Birçok mecmuaya abone olunarak dergilerin halkın istifadesine sunulması sağlanmıştır.²⁷

3.8. Köycülük Şubesi

Bu şube Halkevleri talimatına bağlı olarak köylere geziler düzenlemiştir. Köy gezilerinde doktorlar tarafından köyün hastaları muayene edilmiş ve onlara ilaçlar verilmiştir. Aynı zamanda ziraat uzmanları, baytarlar tarafından aşı usulleri öğretilerek hayvanların bakımı, hastalıktan korunma usulleri hakkında köylülere bilgilendirme yapılmıştır. Köylüler arasında çeşitli sebeplerle ortaya çıkan ihtilaflar görüşmeler sonucunda ortadan kaldırılmış köylüler ile diğer guruplar arasında barış sağlanmıştır.²⁸

Denizli Halkevi çevresinde bulunan 90 köyden 70'ine temsilci seçilmiş, toplantılar yapıp köylü ile şehirli arasına kaynaşma sağlanmıştır. Kışın şehre gelip kalmak mecburiyetinde bulunan köylülerin barındırılması amacıyla yardım da yapılmıştır.²⁹

3.9. Müze ve Sergi Şubesi

28 Şubat 1932 tarihinde bir toplantı yapılarak idare heyeti oluşturulmuştur. Üye sayısı zamanla on beş olmuştur. Denizli bölgesinde değerli görünen eşya ve eski kitaplar toplanmış, mezarlık ve eski camilerde bulunan bina kitabeleri aranmış bulunabilenler ve kaldırılması mümkün olanlar müzeye kaldırılmıştır. Selçukluların önemli bir eseri olan Akan Kervansarayının 1/100 ölçeğinde planı yapılmıştır. Bu hanın muhafazası için bazı tamiratlar yapılmış ve binaya yakışacak bir kapı yaptırılması kararlaştırılmıştır.³⁰ Bu şubenin katkılarıyla Denizli Valisinin de katıldığı açılış merasimleriyle resim sergileri düzenlenmiştir. Sergi sürecinde yarışmalar düzenlenerek sergiye eser gösterenlerin resimleri beş kişilik jüri tarafından değerlendirilmiştir³¹.

Denizli Halkevi'nin faaliyetleri devam ederken yeni faaliyetler için bazen CHP Genel Sekreterliği'ne talepler iletilmiştir. Bunlardan biri de sinema makinesinin temin edilmesi içindir. 9 Aralık 1946 tarihinde gönderilen dilekçe de halkın ihtiyacı olarak gösterilen sinemanın açılmasıyla Halkevi'ne daimi bir gelir kaynağının sağlanacağı ifade edilmiştir. Sinema makinesinin bedelinin parti tarafından karşılanması talep edilmiş, gümrüksüz olarak tedarik

27 CHF Denizli Halkevi..., s. 33.

28 CHF Denizli Halkevi..., s. 34-35.

29 CHP Denizli Halkevi Köycüler Komitesi Köylerde, Birinci Teşrin 1937, Yeni Basımevi Denizli, s. 29-31.

30 CHF Denizli Halkevi..., s. 35-37.

31 BCA. 490.1.0.0 / 975.775.4 (10.11.1942) Belge-2

edilmesi teklif edilmiştir³². Daha sonra partinin yetkili kurullarının konuyu görüşmesi neticesinde Denizli Halkevi'ne sinema makinesinin temini için 10 bin TL ödenek ayrılması kabul edilmiştir. 25 Nisan 1949 tarihli yazıda ise bu miktara 2 bin TL daha eklenerek toplam ödenek tutarı 12 bin TL'ye yükseltilmiştir³³.

4. Denizli Halkevi Dergisi İnanç

İnanç Dergisi, 1932 yılında kurulan Denizli Halkevi'nin kuruluşundan beş yıl sonra 1937 yılında çıkarmaya başladığı süreli yayının adıdır. İlk sayısı Mart 1937'de yayınlanan İnanç Dergisi, 1946 yılında kadar yayın hayatına devam etmiştir. Toplamda 106 sayı olarak çıkan İnanç Dergisi, ismini Denizli bölgesinde 1313-1317 yılları arasında hüküm sürmüş olan İnançoğulları Beyliğinden almaktadır. Derginin Mart 1937 tarihli ilk sayısı "İnanç" adlı yazısında dönemin Milletvekili Necip Ali Küçüka "İnanç" adıyla ilgili olarak şunları söylemiştir:

*"Denizli Atatürk'ün ilk emir ve irşadına itaat etmiş ve inanmış bir memlekettir. İnanç adı, tarihi Denizli'ye hizmet etmiş bir zatın adı olmakla beraber bir ülküye sadakat ve inanmak itibariyle imanın samimi bir ifadesidir. Şu halde Türk İnkılâbına inanış ve ona bağlanmış ve fikir hareketleri itibariyle ege mintikasında İzmir'den sonra 2. Derece bir kültür yuvası olan, bir memlekette şimdiye kadar böyle bir mecmuanın çıkmaması bir noksanlıktı emek ve ümitle dolan büyük bir gençlik kitlesinin kaynaştığı bir muhite böyle bir mecmua yaratmak çok lazımdı, bunun için bu işe teşebbüs eden arkadaşları candan tebrik ederim."*³⁴

İnanç Dergisi 16x24 cm ebatlarında ortalama 20 sayfa olarak ayda 700 adet basılmıştır. 1942 Ağustos sayısına kadar üçüncü hamur kâğıda basılan dergi, bu sayıdan sonra ikinci hamur kâğıda basılmıştır. Derginin başlığının hemen sol tarafında bir daire içinden çıkan "Altı Ok" Mustafa Kemal Atatürk'ün altı ilkesini sembolize etmektedir. Dergi sayılarının basım bilgileri aşağıdaki tabloda verilmiştir.³⁵

32 BCA. 490.1.0.0 / 1216.40.3 (04.08.1949) Belge-14

33 BCA. 490.1.0.0 / 1216.40.3 (04.08.1949) Belge-6

34 Necip Ali Küçüka, "İnanç", *İnanç Dergisi*, S. 1, Yeni Basımevi, Denizli Mart 1937, s.1-2.

35 Süleyman İnan, "Denizli Halkevi Dergisi: İnanç (1937-1946)," *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.15, S.15, Denizli, 2004, s. 84.

Tablo 1: İnanç Dergisi sayılarının basım bilgileri

Basım Yılı	Sayılar	Matbaa	Şehir
Mart 1937-Temmuz 1941	1- 53	Yeni Matbaa	Denizli
Ağustos 1941-Ocak 1942	54 - 59	Cumhuriyet Matbaası	Denizli
Şubat 1942-Eylül 1943	60 - 79	Ülkü Matbaası	İstanbul
Ekim 1943	80	Cumhuriyet Matbaası	Denizli
Haziran 1944-Mayıs 1945	81 - 99	Osman Bey Matbaası	İstanbul
Kasım 1945	100	Vakit Matbaası	İstanbul
Aralık 1945-Eylül 1946	101-106	Cumhuriyet Matbaası	Denizli

Derginin imtiyaz sahipliğini 1939 yılının Nisan ayına kadar Avukat Ethem Mutlu üstlenmiştir. 15 Ağustos 1938'de görevinden istifa eden Mutlu'nun yerine Hulusi Oral getirilmiştir.³⁶

Dergide halk kültürüne dair yazılan elli sekiz yazıdan kırk biri Denizli bölgesi halk kültürünün tespitine yöneliktir. Bu sayede halk kültürü ürünleri sözlü ortamdan alınarak yazılı ortama aktarılmıştır. Bu yazılardan yirmi sekizi gelenek taşıyıcılığı, dördü eğlendirme ve güldürme, kalanları da bir düşünceyi destekleme, bütünleştiricilik, kıssadan hisse, dikkat çekme, yararlılık ve sosyal eleştiri konularında olmuştur³⁷.

Derginin basım masrafları için Denizli Halkevi yönetimi tarafından CHP Genel Sekreterliğine zaman zaman destek talepleri olmuştur. Bazen kâğıt talep edilmiş, bazen de nakdi destek istenmiştir. Dönemin Denizli Halkevi Başkanı Kemal İybar imzalı dilekçeyle derginin basımı için partiden her ay ikişer top kaplık karton talebinde bulunulmuştur³⁸. Ayrıca 26 Şubat 1942 tarihinde Naili Küçüka imzasıyla gönderilen yazıda folklor araştırmalarına daha fazla yer verebilmek için 250 TL yardım talebinde bulunulmuştur³⁹. Bundan başka 26 Ocak 1943 tarihli talep yazısı neticesinde Denizli Halkevi Şubesi'ne İnanç Dergisi'nin basım masrafları için 250 TL gönderildiği belirtilmiştir.⁴⁰ İnanç dergisi kâğıt sıkıntısı sebebiyle bazı sayılarını birleşik sayılar halinde yayımlamak durumunda kalmıştır dergi bu açıdan her ay düzenli bir biçimde basılamamıştır.⁴¹

İnanç Dergisi, CHP Genel Sekreterliğinin abone olmak yoluyla yaptığı desteği 1947 yılında kesmesi sebebiyle yayın hayatına devam edememiştir. Bu sebeple son sayısı Eylül 1947 tarihinde basılan 106. sayıdır. Bu tarihten itibaren herhangi bir basım gerçekleşmemiştir. CHP Genel İdare Kurulu Üyesi Tahsin Banguoğlu imzalı gönderilen yazıda yardımın kesilmesinde bundan böyle Ülkü Dergisi'nin Halkevleri dergisi olarak çıkacağı gerekçe gösteril-

36 S. İnan, "Halkevi Dergisi", s. 85.

37 H. Akçam, *Denizli Halkevi ve İnanç Dergisi...*, s. 132.

38 BCA. 490.1.0.0 / 831.282.1 (23.01.1947) Belge-19

39 BCA. 490.1.0.0 / 831.282.1 (23.01.1947) Belge-23

40 BCA. 490.1.0.0 / 831.282.1 (23.01.1947) Belge-20

41 S. İnan, "Halkevi Dergisi...", s. 86.

miştir. Halkevi şubelerinin ayrı ayrı dergi çıkarması yerine tek bir derginin yayınlanacağı ve yayınlanması düşünülen yazıların *Ülkü Dergisi*'ne gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir⁴².

İnanç dergisi içerik açısından başta Türk İnkılabı ve gündemle ilgili yazılar olmak üzere folklor ve dil, tarih ve coğrafya, köycülük ve tarım, güzel sanatlar ve halkevi haberlerini içeren bir Halkevi Dergisi niteliğini taşımıştır.

5. Halkevlerinin Kapatılması

1946 yılında Demokrat Parti'nin kurulmasıyla Türkiye'de hızlı bir biçimde güçlü bir muhalif hareketin ortaya çıkması CHP iktidarının birçok konuda yeni yaklaşımlar sergilemesine yol açmıştır. Bu dönemde halkevi varlıklarını sürdürmekle birlikte eskiye kıyasla halkın teveccühü noktasında halkevlerine dönük bir talebin giderek düştüğü görülmüştür. Bunun temel sebeplerinden biri çok partili siyasi hayata geçişle birlikte iktidarın değişim olasılığının giderek artması bir diğer sorun ise Halkevi ve Halkodalarının mali açıdan finanse edilebilmelerinin giderek güçleşmekte olmasıdır. İki parti arasında Halkevleri ile ilgili olarak temel çatışma noktasının Halkevlerine devlet hazinesinden ve yerel yönetimlerin bütçesinde transfer edilen paraların söz konusu olmasıdır. Demokrat Parti mensupları Halkevlerine aktarılan paraların CHP üyesi olup olmadığına bakılmaksızın bütün vatandaşlardan toplanan vergilerden kesildiğini söyleyerek, bu kuruluşlardan Demokrat Parti mensuplarının da en az CHP üyeleri kadar istifade edebilmeleri gerektiğini ifade etmişlerdir.⁴³

Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1947 yılındaki 7. Kurultayına Halkevlerinin statüsüne dair bir çalışma yapmanın gerekliliği noktasında bir rapor sunulmuştur. Bu rapor doğrultusunda Halkevlerine özerk bir statü kazandırılması gerektiği vurgulanmıştır.⁴⁴ Ancak bu çalışmalara rağmen Halkevlerinin statüsünde bir değişikliğe gidilmemiştir.

14 Mayıs 1950 genel seçimlerinde Demokrat Parti tek başına iktidar olması Halkevlerinin geleceğini de etkilemiştir. Bu dönemden itibaren Demokrat Parti ile CHP arasında Halkevleriyle ilgili tartışmalar hararetli bir hal almıştır. CHP Milletvekili Faik Ahmet Barutçu ile Başbakan Adnan Menderes arasında 14-15 Aralık 1950 tarihlerinde gerçekleşen görüşmelerde Halkevleriyle ilgili önemli kararlar alınmıştır. Halkevlerinin Atatürk'ün bir yadigarı olarak muhafaza edileceği ve yeni koşullara göre Halkevi tesislerinin geleceğine karar verileceği kabul edilmiştir.⁴⁵

42 BCA. 490.1.0.0 / 831.282.1 (23.01.1947) Belge-1

43 Sefa Şimşek, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri 1932-1951*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 206-207.

44 A. Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, s. 217-218.

45 *Halkevleri Hakkında Genel İdare Kurulu Açıklaması*, 26.11.1951, Ulus Basımevi Ankara, s. 5.

Ancak iki parti arasındaki görüşmeler bir türlü uzlaşma ile sonuçlanmamış, TBMM Genel Kurul görüşmelerinde konu hakkında tartışmalar yaşanmıştır. 6 Ağustos 1951'de Manisa Mebusu Refik Şevket İnce ve yedi arkadaşı tarafından resmi daire ve müesseselerin siyasi partilere bedelsiz olarak devredilemeyeceğine, siyasi partilere terk edilmiş olan gayrimenkul malların sahiplerine ve hazineye iadesine dair kanun teklifi gündeme gelmiştir⁴⁶.

CHP Genel Başkanı İsmet İnönü konunun görüşülmesi sırasında söz almış ve Halkevlerinin fiilen ilga edileceğine dair düşüncesine dile getirmiştir. Konuşmasının devamında İnönü şunları söylemiştir: *“Kanun teklifinin Halkevlerini fiilen ilga etmesi, memleketi 20 seneden beri ona hizmet eden büyük bir içtimai kültür müessesinden mahrum bırakacaktır. Halkevleri bu memleketin büyük bir ihtiyacına cevap veriyordu vatandaşları ayrıca değil birleştirici bir kültür birliği içinde yetiştiriyordu. Toplanma yeri, mütevazı bir kütüphane ile ve her türlü içtimai hizmetleri ile güzel bir sanatlar terbiyesi için merkez oluyordu. Yetişen sanatkârların Halkevlerin de okuma yazma öğrenenlerin ve türlü kollarda kültürlerini artıranların sayısı hesapsızdır. Toplu hayata, yüzyıllardır alışmamış cemiyetimiz için, kadın ve erkek konferans, konser ve aile toplantılarına imkân vermiştir. Hususiyetiyle inkılâp esaslarını anlatmak ve korumak işini halkevleri başlıca vazife edinmiştir. Halkevlerini lağvı yersiz, haksız bir yıkımdır. Halkevlerinin partiler üstü bir tesis yerine bakanlar kurulunun intifa hakkına dayandırılması ve kullanılmasına bırakılması haksız tasarruf olduktan başka, bu binaları, münhasıran iktidar partisinin arzusu kullanma yolunu açacaktır...”*⁴⁷

İsmet İnönü'nün konuşmasının ardından kanun tasarısının görüşmelerinde milletvekilleri karşılıklı olarak söz almış ve konu hakkında düşüncelerini dile getirmiştir. İnönü'nün konuşmasından sonra İzmir Milletvekili Behzat Bilgin Bütçe Komisyonu adına söz alarak Halkevlerinin dernek olmadığı, statüsünün ve bir temsili heyetinin mevcut bulunmadığı ve bütçeye konan ödeneklerin CHP'nin nezdindeki Halkevlerinin hesabına kaydedildiği ve bunun bir yolsuzluk olduğu, bu konuda mahkemeye başvurmanın mümkün olmadığı, böyle bir mahkemenin hukuk mahkemesi olamayacağı ancak bu mahkemenin Divan-ı Ali olabileceğini⁴⁸ ifade etmiştir. Ayrıca Behzat Bilgin, Halkevlerine 1935-1950 yılları arasında harcanan meblağın 23.624.000 TL olduğunu belirtmiş, bu paranın 1951 yılı itibarıyla değer karşılığının 48.330.000 TL olduğunu belirtmiştir.⁴⁹

Demokrat Parti Zonguldak Milletvekili Yusuf Alakant kanun tasarısı ile ilgili söz alarak Halkevleri için harcanan paranın yasal bir kalem oluşturma-

46 *TBMM Zabıt Ceridesi*, 9. Dönem, 2. Yasama Yılı, 109. Birleşim, 9. Cilt, 6 Ağustos 1951, s. 575.

47 Ali Nejat Ölçen, *Halkevlerinin Yok Edilişi*, Ankara, 1988, s. 29.

48 *TBMM Zabıt Ceridesi*, 9. Dönem, 2. Yasama Yılı, 109. Birleşim, 9. Cilt, 6 Ağustos 1951, s. 586; A. Ölçen *Halkevlerinin Yok Edilişi...*, s. 28.

49 *TBMM Zabıt Ceridesi*, 9. Dönem, 2. Yasama Yılı, 109. Birleşim, 9. Cilt, 6 Ağustos 1951, s. 585; S. Şimşek, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri...*, s. 207.

dığını belirtmiştir. Alakant, Cumhuriyet Halk Partisi'nin milletten gasp ettiği malların tekrar millete iadesi anlamına geldiğini ve bunun senelerden beri milletin bağrında kanayan bir yara olarak kaldığını belirtmiştir. Bu konuşmadan sonra söz alan CHP Milletvekili Faik Ahmet Barutçu ise Demokrat Parti Genel Başkanı Adnan Menderes'in ikili davranışlarından yakınmıştır. Bunun sebebi ise konunun daha önce kendisiyle doğrudan görüşülmesi sırasında Menderes'in düşünceleriyle, TBMM'deki düşüncelerinin farklı olduğu gösterilmiştir⁵⁰. Faik Ahmet Barutçu konuşmasının ardından Demokrat Parti milletvekilleriyle karşılıklı sataşmaya girmiştir⁵¹.

Kanun tasarısı görüşmeleri ertesi gün devam etmiş ve toplantının ikinci oturumunda Başbakan Adnan Menderes söz almıştır. Menderes, CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'yü işaret ederek şunları söylemiştir:

*"...Gene diyor ki Halkevlerini fiilen ilga ediyorlar. Bu tasarı Halkevlerini fiilen ilga eden bir tasarı değildir. Ancak, bir ilga mevzu bahis ise bunun yapılması icap edip etmediği keyfiyeti kanun ve hukuk bakımından bir mesele teşkil eder. Bir siyasi partinin kendi siyasi maksatları dışında işlerle meşgul olmaması icap eder. Halkevleri, Halkodaları kurmak, gençlik teşkilatını ele almak faşistvari terakki ve düşüncelerin mahsulü olsa gerektir. Bu münasebetle eğer bilmiyorlarsa şurasını da haber vereyim ki Halkevleri çoktan beri fiilen mesdud (kapalı) bulunmaktadır. Bunlar içtimai ve siyasi bünyemiz içinde tamamen abes, beyhude, geri ve bir yabancı uzuv halindedirler. Bunları demokratik fikirlerin neşir ve tamimi için bir mektep haline getirmek hayali yine arkaik, dar bir telakkinin mahsulü olmaktan başka bir mana ifade etmez."*⁵²

8 Ağustos 1951'de kabul edilen ve 11 Ağustos 1951 günü yürürlüğe giren 5830 sayılı kanun ile Halkevlerinin hazineye devri için bir aylık bir süre öngörülmüştür. Ancak kanunun uygulamaya konmasından henüz bir hafta geçmeden Halkevlerinin mühürlendiği görülmüştür. 21 Ağustos 1951 tarihli Ulus Gazetesi'nde yer alan haberde Isparta ve Sinop halkevlerinin teslim edildiği, CHP il teşkilatı için yeni yerlerin kiralandığı ifade edilmiştir⁵³. Demokrat Parti'nin yayın organı olan Zafer Gazetesinde 23 Ağustos 1951 tarihinde yayınlanan bir haberde yurdun çeşitli yerlerinde bulunan Halkevlerinin tespit edilmesi çalışmasına başlandığı ve eşyaların tespiti yapıldıktan sonra yed-i emine tesliminin sağlandığı belirtilmiştir.⁵⁴ Konu hakkında Vakit Gazetesi de 23 Ağustos 1951 tarihli sayısında Kastamonu Halkevinin valinin talimatıyla mühürlendiği, Ankara Halkevinde ise mevcut eşya ve malzeme-

50 A. Ölçen, *Halkevlerinin Yok Edilişi...*, s. 29-30.

51 *TBMM Zabıt Ceridesi*, 9. Dönem, 2. Yasama Yılı, 109. Birleşim, 9. Cilt, 6 Ağustos 1951, s. 594-604.

52 *Adnan Menderes'in Konuşmaları*, Ekcigil Matbaası, 29 Mayıs 1950 - 4 Mart 1954, C.1, İstanbul, 1957, s. 85.

53 CHP'liler yeni binalar yapıyor", *Ulus*, 21 Ağustos 1951, s. 2.

54 A. Ölçen, *Halkevlerinin Yok Edilişi...*, s. 32.

lerin tespitinin yapılarak fiyat belirlemesinin devam ettiği okuyuculara aktarılmıştır⁵⁵. Halkevlerinin mal varlığına el konulması sonrasında Peyami Safa bu uygulamayı ve kanunu, “Terör Kanunu” olarak nitelendirmiştir.⁵⁶

Gençliğini Halkevlerinde geçiren ünlü şair Ceyhun Atuf Kansu Halkevlerine dair hatıralarını anlatırken en güzel günlerinin Kadıköy Halkevinde geçtiğini, Halkevlerinin kapatıldığını da Anadolu’nun ırmak kenarındaki kasabalarının birinde hekimlik yaparken öğrendiğini belirtmiştir. Ona göre Halkevlerinin kapatılması Atatürk’ün ortaya koyduğu halk aydınlığının pencerelerinin kapatılması olarak görülmüştür.⁵⁷ Denizli Halkevi de tamamen 1951 yılında kapatılmış, bütün malvarlıkları hazineye devredilmiştir⁵⁸.

Sonuç

Halkevleri hiç şüphesiz Türk inkılâbının halka anlatılması noktasında kuruluşundan kapatılışına kadar gerçek manada ideolojik ve kültürel yönleri ağır basan bir kurum olmuştur. Okuma yazma oranının % 10’un altında olduğu bir toplumda Cumhuriyetin değerlerinin halka benimsetilmesi açısından son derece pratik ve kitlesele manada da amacına ulaşmış kuruluşlar olmuştur. Halkevlerini var eden ideoloji hiç şüphesiz Türk İnkılâbının taşıyıcı düşüncesi olan Halkçılık düşüncesidir. Cumhuriyet döneminde Halkçılık düşüncesi sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitle düşüncesi etrafında örgütlenen bir harekettir.

Denizli Halkevi de bu ideolojik zemin üzerine inşa edilmiş Anadolu’daki Halkevlerinden biridir. Denizli Halkevinin kuruluşu ve ortaya koyduğu faaliyetler dönemin Denizlisinin hiç şüphesiz bünyesinde ilkleri barındıran ve Denizli halkını ve Denizli yöresini inkılâp ruhuyla tanıştırmış olan ilk ve tek kurumdur. Dokuz şube halinde örgütlenmiş bir biçimde çalışmalarına devam eden “Denizli Halkevi” çıkarmış olduğu “İnanç” adlı dergiyle de söz uçar yazı kalır ilkesi doğrultusunda erken Cumhuriyet döneminin inkılâp ruhunu en açık bir biçimde göstermiştir. Dergide edebiyattan folklara, tarihe, müziğe, resime, arkeolojiye birbirinden farklı alanlarda onlarca yazı yazılmış, Denizli’nin yerel tarihi açısından arşiv niteliği taşıyan yazılar hüviyetinde olmuştur.

Dönemin koşullarını düşündüğümüzde kâğıt bulmanın dahi sorun olduğu bir dönemde İnanç Dergisi 106 sayılılık bir yayın grafiği elde etmiştir. Dergide hem profesyonel hem de amatör yazarlar tarafından yazılar yazılmıştır. İnanç Dergisinin yayın hayatına başlamasının birinci amacı halkı bilgilendirmek ve halkın inkılâbın ilkeleriyle aynı düşüncede olmasını sağlamaktır.

55 “Kastamonu Halkevi odaları mühürletildi”, *Vakit*, 23 Ağustos 1951, s. 1-2.

56 Ali Nejat Ölçen, *Halkevleri*, İnönü Vakfı Yayınları, Ankara 2001, s. 26.

57 Mehmet Bilir, “Aydınlanma Sürecinde Halkevleri”, *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, C. 1, S. 4, Güz, 2003, s. 56.

58 Süleyman İnan, “Denizli’deki Halkevleri ve Faaliyetleri (1932-1951)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 25-26, Mayıs-Kasım 2000, s. 155.

Halkevleri Cumhuriyet tarihi açısından hem bir eğitim hem de bir kültür yuvası niteliği taşır. Fakat zaman içerisinde koşulların değişmesi sebebiyle eski idealist günler geride kalmıştır. Özellikle 1946 sonrasında çok partili siyasi hayata geçiş ve bunun oluşturduğu siyasi rekabet Halkevlerinin kapanmasında birincil amil olarak görülmelidir.

14 Mayıs 1950 seçimlerinde Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle Halkevleri, Cumhuriyet Halk Partisinin birer organı olarak görülmeye başlanmış ve Halkevlerinin bu niteliği sebebiyle kapatılması yolunda bir tavır sergilenmiştir. 1951 Ağustos ayında çıkan kanunla kapatılmaya başlanan Halkevleri her ne kadar 1960 sonrasında tekrar açılrsa da ilk günkü o ruh ve heyecan hiçbir zaman yakalanamamıştır.

Kaynakça

- BCA. 490.1.0.0 / 1009.893.1 (25.02.1947)
- BCA. 490.1.0.0 / 1216.40.3 (04.08.1949) Belge-14
- BCA. 490.1.0.0 / 1216.40.3 (04.08.1949) Belge-6
- BCA. 490.1.0.0 / 831.282.1 (23.01.1947) Belge-1
- BCA. 490.1.0.0 / 831.282.1 (23.01.1947) Belge-19
- BCA. 490.1.0.0 / 831.282.1 (23.01.1947) Belge-20
- BCA. 490.1.0.0 / 831.282.1 (23.01.1947) Belge-23
- BCA. 490.1.0.0 / 975.775.4 (10.11.1942) Belge-2
- “Büyük Gazi'nin Millete Beyannameesi”, *Hakimiyet-i Milliye*, 21 Nisan 1931.
- “CHP'liler yeni binalar yaptırıyor”, *Ulus*, 21 Ağustos 1951.
- “Kastamonu Halkevi odaları mühürlendi”, *Vakit*, 23 Ağustos 1951.
- Adnan Menderes'in Konuşmaları*, Ekcigil Matbaası, 29 Mayıs 1950 - 4 Mart 1954, C.1, İstanbul, 1957.
- AKÇAKOCA, Fahri, *Öz Türk Adları*, Denizli Halkevi Neşriyatı, Yeni Matbaa, İzmir, 1933.
- AKÇAM, Harun, *Halk Kültürünün Yeniden İnşasında Denizli Halkevi ve İnanç Dergisi*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2012.
- AKYÜZ, Kenan, “Türk Ocakları”, *Belleten*, C. L, S. 196, Nisan 1986, s. 201-228.
- APULEE, *Amor ile Psyche*, Tercüme eden Muammer Necip Arda, Cumhuriyet Matbaası, Denizli, 1940.
- BAYDAR, Mustafa, *Hamdullah Suphi Tanrıöver Anıları*, Menteş Kitabevi Matbaası, İstanbul, 1968.
- BİLİR, Mehmet, “Aydınlanma Sürecinde Halkevleri”, *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, C. 1, S. 4, Güz, 2003, s. 46-54.
- CHF Denizli Halkevi 19 Şubat 1932, 29 Birinci Teşrin 1933*, Denizli Vilayet Matbaası, 1933.
- CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları*, 10-18 Mayıs 1931, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
- CHP Denizli Halkevi Köycüler Komitesi Köylerde*, Birinci Teşrin 1937, Yeni Basımevi Denizli.
- ÇEÇEN, Anıl, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990.
- Halkevleri Hakkında Genel İdare Kurulu Açıklaması*, 26.11.1951, Ulus Basımevi Ankara.

- HİSAR, Abdülhak Şinasi, “Ocağın Doğduğu Zaman ve Muhit”, *Türk Yurdu*, Y. 1, S. 1 (234), Temmuz, 1954, s. 1-6.
- İNAL, H. Ahmet, *Halkçılıktan Popülizme*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1990.
- İNAN, Afet, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat – 4 Mart 1923)*, TTK Yayınları, Ankara, 2023.
- İNAN, M. Rauf, “Gazi’nin (Atatürk’ün) Halkçılık Ülküsü, Halkevleri ve Sonrası”, *Belle-ten*, C. LII, S. 204, Kasım, 1988, s. 869-912.
- İNAN, Süleyman, “Denizli Halkevi Dergisi: İnanç (1937-1946)”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.15, S.15, Denizli, 2004, s. 83-87.
- İNAN, Süleyman, “Denizli’deki Halkevleri ve Faaliyetleri (1932-1951)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 25-26, Mayıs-Kasım 2000, s. 135-157.
- KARAER, İbrahim, *Türk Ocakları (1912-1931)*, Türk Yurdu Neşriyatı No: 7, Ankara 1992.
- KÖKER, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.
- KÜÇÜKA, Necip Ali, “İnanç”, *İnanç Dergisi*, S. 1, Yeni Basımevi, Denizli Mart 1937, s.1-2.
- ÖLÇEN, Ali Nejat, *Halkevleri*, İnönü Vakfı Yayınları, Ankara, 2001.
- ÖLÇEN, Ali Nejat, *Halkevlerinin Yok Edilişi*, Ankara, 1988.
- ÖZ, Esat, *Otoriterizm ve Siyaset, Türkiye’de Tek Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1932-1945)*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1996.
- ŞİMŞEK, Sefa, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri 1932-1951*, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, İstanbul, 2002.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, 9. Dönem, 2. Yasama Yılı, 109. Birleşim, 9. Cilt, 6 Ağustos 1951.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, 9. Dönem, 2. Yasama Yılı, 109. Birleşim, 9. Cilt, 6 Ağustos 1951.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, 9. Dönem, 2. Yasama Yılı, 109. Birleşim, 9. Cilt, 6 Ağustos 1951.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, 9. Dönem, 2. Yasama Yılı, 109. Birleşim, 9. Cilt, 6 Ağustos 1951.
- TOPRAK, Zafer, “Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu”, *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu*, İstanbul Yüksek İktisat Ticaret Mektebi Mezunlar Derneği Yayını, İstanbul 14-16 Ocak 1977.
- TUNÇAY, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981.
- Türk Ocakları ve Atatürk*, Türk Yurdu Neşriyatı No: 11, Ankara 1993.
- ÜSTEL, Füsün, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

EK 1: İnanç Dergisi 2. Sayı kapağı

(Kaynak: https://kutuphane.ttk.gov.tr/details?id=578370&materialType=CR&query=%C4%B0nan%C3%A7__Dergiler.)

EK 2: Denizli Halkevi binası dış görünüm

(Kaynak: <https://sevaluysal.com/wp-content/uploads/2022/10/halkevi.jpg>)

BÖLÜM 10

BİRİNCİ UMÛMÎ MÜFETTİŞLİK BÖLGESİNDE SPORTİF FAALİYETLER

*Abdulaziz KARDAŞ*¹

¹ Prof. Dr. Abdulaziz KARDAŞ, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, E-mail: a.kardas@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3343-2745

1. Giriş

Spor, nesillere sağlık kazandıran, onların bilgi ve becerilerini artıran önemli bir faaliyet alanı olarak kabul edilmektedir. Bireyin yetenek ve kapasitesinin gelişmesinde rol oynayan spor, sağlıklı toplumların oluşmasına da katkı sağlar. Bedeni terbiyenin ifadesi olan sporun amacı, karakter, ahlak ve dayanışma hislerinin ortaya çıkarılmasıdır. Gelişme, olgunluk ve toplumsal dayanışma sporun en mutlak gayesidir. Çevresel ve toplumsal düzenlerin tesisinde spor çok önemli bir yer tutar. Dolayısıyla spor aynı zamanda kuvvetli bir emniyet vasıtasını ifade eder. Bu nedenle halkın spora ilgisini uyandırmak ve sportif faaliyetlerin içinde bulunmalarını temin etmek, devletlerin temel vazifelerinden kabul edilir.¹ Cumhuriyetin ilanından itibaren bu gerçekliği bütün yönleriyle idrak eden yeni Türk devleti, fikir ve beden kuvvetleri arasında uyum ve denge kurmayı sağlayan spora layık olduğu ehemmiyeti vermiştir. Büyük bir özveriyle yapılan çalışmalar neticesinde memleketin hemen her tarafında spor hayatı uyanmaya başlamıştı. Spor hayatının uyanmaya başladığı bölgelerden biri de, yurdun doğu ve güneydoğu Anadolu vilâyetlerinden sekiz tanesini içine alan Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesidir.

Cumhuriyet döneminde asayiş, bayındırlık, sosyal ve kültürel alanlarda faaliyet göstermek üzere Umûmî Müfettişlikler kurulmuştu. 1927 yılında faaliyete geçen ve ilk olduğu için “Birinci Umûmî Müfettişlik” olarak adlandırılan bu yapıya, başlangıçta Diyarbakır, Urfa, Mardin, Siirt, Elazığ, Bitlis, Van ve Hakkâri vilâyetleri bağlanmıştı. Birinci Umûmî Müfettişlik kendisine bağlanan vilâyetlerde bahsedilen faaliyetlerden başka halkı birleştiren bir unsur olan spora önem ve destek vermiştir. Devletin desteği ve Birinci Umûmî Müfettişliğin gayreti ile bölgenin her tarafında uyanan ve gitikçe feyizli bir gelişme gösteren sportif faaliyetlerle gençlerin fikren, ilmen, ahlaken, oldukları kadar bedenlen de kuvvetli ve sarsılmaz bir hale gelmeleri hedeflenmişti. Birinci Umûmî Müfettişlik gençleri birbirleriyle tanıştırap, aralarında fikir ve samimi bir bağın kurulması ve millî heyecanın uyanması için sporun yaygınlaşmasına çalışmıştır.²

Birinci Umûmî Müfettişlik spor alanındaki çalışmalarına yön vermek ve kapsadığı vilâyetlerde spor işlerini tanzim ve teşkil işlerini ciddiyetle yürütmüştü. Bu itibarla her vilâyette, merkezinden başlanarak kaza, köy ve nahiyelere varıncaya kadar spor hareketlerinin yayılmasını sağlamak amacıyla çok sayıda kulüp ve spor yuvaları meydana getirilmiştir. Kurulan bölge kulüplerinde futbol, atletizm, voleybol, kayak, basketbol, tenis, yüzme, bisiklet gibi spor dallarına ağırlık verilmişti. Kurulan kulüpler ilk başlarda futbolun etkisi altında kalarak bu alana ağırlık vermiş ve bu nedenle kulüplerin ilk zamanlarında atletik ve salon sporlarına yer verilmemişti. Birinci Umûmî Müfettişlik, kendi bölgesindeki gençlerin yetenek ve gayretlerini keşfetmeye çalışmış ve

1 Nezih, “Umumi Müfettişlik Mıntıkasında Spor”, *Diyarbakir*; 27 Şubat 1930.

2 “Van, Siirt, Muş, Elaziz, Urfa, Diyarbakir Sporcuları Bir Arada”, *Diyarbakir*; 26 Teşrinievvel 1931.

onları söz konusu spor dallarına da yönlendirmiştir. Bu bağlamda 1936-1939 yıllarında çok sayıda müsabaka tertip edilerek bölge gençlerinin bu alanlardaki kabiliyetleri görülmüş ve çalışmalara önem verilmiştir.³

Birinci Umûmî Müfettiş İbrahim Tali Bey, Diyarbakır, Elazığ, Mardin, Urfa, Siirt, Muş, Van, Hakkâri ve Beyazıt vilâyetlerini kapsayan Umûmî Müfettişlik Kupası müsabakaları tertip etmişti. Büyük fedakârlıklarla 1928'den itibaren yapılmaya başlanan bu müsabakalar, gençler üzerinde çok derin bir etki bırakmıştı. Bu müsabakalara katılan takımlar arasında ağırlıklı olarak futbol, atletizm, tenis, güreş alanlarında mücadeleler yapılmıştı.⁴ Bu döneme kadar spor ve sporun feyzinden mahrum kalan Van, Muş, Siirt gibi birçok vilâyette, Umûmî Müfettiş İbrahim Tali Bey'in girişimleriyle düzenlenen müsabakalar sayesinde spor faaliyetleri başlamıştı.⁵ Tali Bey, spor teşkilâtını vilâyet ve kaza merkezlerinden köyleri de kapsayacak şekilde yayılması için büyük çaba sarf etmişti.⁶

4 Temmuz 1931 tarihinde CHF Genel Sekreteri Recep Bey, tarafından CHF İdare Heyeti Başkanlığı'na gönderilen bir yazıda aralarında Diyarbakır'ın da bulunduğu spor mıntıklarında bulunan spor kulüplerine toplanma yeri, spor meydanları, spor odaları ve spor malzemelerinin temini için belediye, özel idare, mahalli kurumlar ve diğer kaynaklardan mümkün olan yardımların sağlanması konusunda yardımcı olunması talebinde bulunmuştu. Recep Bey, ayrıca vilâyetler tarafından bu alanda yürütülen faaliyetler, alınacak olumlu sonuçlar ve gelecekte yapılacak tedbir ve teşebbüsler hakkında kendisine bilgi verilmesini istemişti.⁷

Spor faaliyetlerinden daha olumlu sonuçlar elde etmek amacıyla birçok vilâyette yeni spor bölgelerinin kurulması kararlaştırılmıştı. Spor bölge başkanlığının görev ve yetkileri de alınan kararlarla parti başkanlarına devredilmişti. Bu bağlamda henüz spor teşkilatı kurulmamış olan vilâyetlerde de birer spor bölgesinin kurulması kararlaştırılmıştı. Türkiye İdman Cemiyetleri ittifakı nizamnamesi bir yerde bölge teşkili için spor yapan en az üç kulübün bulunmasını şart koşuyordu. Yeni çıkan Türk Spor Kurumu nizamnamesi ise her vilâyette bir spor bölgesinin kurulması ve oluşturulacak heyetlerin de spor kulübü mevcut değilse bile o yerde spor faaliyetlerini temin ederek kulüpler açılmasına yardım etmesini, heyetlerin başlıca vazifeleri arasına koymaktaydı. 23 mıntika ile spor teşkilatını devralan Türk Spor Kurumu 18 yeni bölge kurmak suretiyle bölge sayısını 41'e çıkarmıştı. Ayrıca alınan yeni bir kararla henüz spor teşkilatı bulunmayan Ağrı, Bingöl, Bitlis, Bolu, Çoruh, Elazığ, Erzincan, Gaziantep Gümüşhane, Hakkâri, Kars, Malatya, Marş, Mardin, Muş, Niğde Siirt, Sinop, Tekirdağ, Tunceli ve Van vilâyetlerinde

3 *Güney Doğu, Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s.443.

4 T. Cahit, "U. M. Kupa Müsabakası", *Diyarbakir*; 5 Teşrinievvel 1931.

5 "Van, Siirt, Muş, Elaziz, Urfa, Diyarbakir Sporcuları Bir Arada", *Diyarbakir*; 26 Teşrinievvel 1931.

6 Nezih, "Umumi Müfettişlik Mıntikasında Spor", *Diyarbakir*; 27 Şubat 1930.

7 *BCA*, 490.01.2.6.23; *BCA*, 490.01.2.7.7.

de spor bölgeleri kurulacaktı. Bu suretle Türkiye’de vilâyet sayısı kadar spor bölgeleri kurulacak ve spor bölgesi sayısı 62’ye çıkacaktı.⁸ Bu çerçevede Birinci Umûmî Müfettişlik ilk olarak Diyarbakır, Mardin, Muş, Bitlis, vilâyetleri merkezlerinde birer spor sahası yapılmasını kararlaştırmıştı.⁹

Birinci Umûmî Müfettişlik, bölgesinde sporun gelişmesi için her türlü himaye ve yardımı yaptığı gibi, en başta gelen etkenin spor sahalarının kurulmasında olduğunu göz önüne alarak Diyarbakır, Mardin, Urfa, Muş ve Bitlis’te spor sahaları kurmak için harekete geçmişti. Hazırlanan harita ve projeler Türk Spor Kurumu merkezinde teşkil edilen mimari büroya gönderilmişti. Daha sonraki yıllarda müfettişlik bölgesindeki bütün vilâyetlerde spor sahalarının yapımına başlanmıştı. 1936 yılında spor işleriyle meşgul olma, bölgelerin çalışmalarını denetleme, kulüplerin birbirleriyle temaslarını sağlamak ve müsabakalar düzenlemek üzere müfettişlikte bir büro kurulmuştu.¹⁰

2. Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesinde Sportif Faaliyetler

2.1. Diyarbakır’da Sportif Faaliyetler:

Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinin merkezi olan Diyarbakır’da Osmanlı Devleti’nin son dönemi ile Cumhuriyetin ilk yıllarında spor hayatı oldukça sönük bir haldeydi. Umûmî müfettişliğin faaliyete geçmesinden sonra bu durum değişmiş ve sportif faaliyetler gelişmeye başlamıştı. Cumhuriyetten önce şehirde iki spor kulübü açılmışsa da bunlar himaye ve disiplinden mahrum oldukları için varlıklarını devam ettirememişlerdi. Müfettişlik teşkilâtının kurulmasından sonra Diyarbakır’da üç yeni kulüp faaliyete geçmişti. Faaliyete geçen kulüplerden **Ayspor Kulübü ve Yıldız İdman Yurdu** kulüpleri futbol ve atletizmde, **Bozkurt** ise tenis alanında faaliyetler yürütmüştü. Bu kulüplerin her birine 100’den fazla üye kaydolmuştu. Ayspor ve Yıldız kulüpleri Diyarbakır’da yapılan müfettişlik ve mıntıka birincilik müsabakalarında büyük başarı göstermişlerdi. Ayspor Kulübü 1932-1933 yıllarında mıntıka şampiyonluğunu kazanmıştı. Yıldız Kulübü de Mardin ve Urfa takımlarıyla yaptığı müsabakalarda kayda değer başarılar elde etmişti.¹¹

8 “Yurdda Spor Teşkilâtı”, *Ulus*, 21 Ağustos 1937; “Spor Teşkilâtı Olamayan Vilâyetler”, *Akşam*, 21 Ağustos 1937.

9 “Dört Vilâyette Spor Sahaları Yapılacak”, *Akşam*, 9 Eylül 1937.

10 *Güney Doğu, Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s.445.

11 “Diyarbakır Şehir İşleri”, *Milliyet*, 5 Teşrinievvel 1934.

Diyarbakır Ayspor Takımı (Cumhuriyet, 19 Eylül 1932)

Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinin kapsadığı vilâyetlerin çokluğu, ulaşım sorunları ve bütün kulüplerin bir merkezde toplanmasının güçlüğü nedeniyle bölge üç gruba ayrılmış ve grup merkezleri Diyarbakır, Mardin ve Bitlis olarak belirlenmişti. Diyarbakır'da Ay Spor, Yıldız ve *Tayyare* takımları; Mardin'de Urfa, Siirt ve Mardin takımları; Bitlis'te Van, Muş ve Bitlis takımları arasında müsabakalar yapılmıştı. Diyarbakır bölge birinciliğini kazanan takım Şark Şampiyonu olarak Türkiye birinciliği için yapılacak grup müsabakalarına katılma hakkı elde edecekti.¹² II. Dünya Savaşı yıllarında Ayspor Kulübü ve Yıldız İdman Yurdu'nun bölgedeki sportif faaliyetleri gerilemişti. Bu nedenle 8 Eylül 1943'te çıkarılan kararnamede bu kulüpler, kuruluşlarından beklenen işi tahakkuk ettirecek vasıf ve şartlara haiz bulunmadıkları gerekçe gösterilerek kapatılmaları kararlaştırılmıştı.¹³

Futbol ve atletizmin yanında Diyarbakır'da tenis de gelişme göstermişti. Şehirde kurulan Bozkurt Tenis Kulübü devamlı ve ciddi bir mesai neticesinde Dağkapı yakınında bulunan parkta güzel bir kort vücuda getirmişti. Bozkurt Tenis Kulübü, Diyarbakır'da iki tenis kortu açmış ve birçok tenis meraklısını yetiştirmeye başlamıştı. Bu durum şehirde tenise karşı büyük bir sevgi ve alanın gelişmesini sağlamıştı. Tenise halkın yoğun ilgi göstermesi nedeniyle mevcut kortlar yetersiz kalmış ve Umûmî Müfettişlik ve Diyarbakır Valiliği iki yeni kort yapmayı kararlaştırmışlardı. Bozkurt Tenis Kulübü'nün üye sayısı kısa sürede 70'i geçmiş ve burada tenise olan ilgi geçen geçen yıllara göre yüzde 60 artmıştı.¹⁴

Diyarbakır'da bu sportif faaliyetlerin yanında ata sporu olan güreşe de önem verilmişti. Güreş alanında elemanlar yetiştirmek, bu millî sporu bölgede kökleştirmek amacıyla faaliyete geçilmiş ve başlıca çalışma sahası güreş

12 "Diyarbakır'de Mmtaka Şampiyonası", *Cumhuriyet*, 19 Eylül 1932; İzzet, "Diyarbakır Mıntakası Diskalifiye Edildi!", *Urfa'da Millî Gazete*, 29 Birinci Teşrin 1934; "Futbol Maçları", *Akşam*, 25 Haziran 1935.

13 *BCA*, 030.18.01.02.102.64.9.

14 "Diyarbakır Şehir İşleri", *Milliyet*, 5 Teşrinievvel 1934. *Güney Doğu, Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s.444.

olmak üzere Diyarbakır'da **Bakır Spor Kulübü** kurulmuştu. Güreşin yanında Diyarbakır'da bisiklet de önemli faaliyet alanı olmuştu. Her yıl bölgeler arası kupa müsabakaları tertip edilmiş ve kalabalık sporcu kabileleri bu müsabakalara iştirak etmişti. Bölgede bisikletçileri hazırlamak ve onları teşvik etmek amacıyla yeterli miktarda malzeme ve bisiklet siparişi edilmişti.¹⁵ Diyarbakır'da bu dönemde atletizm alanında da önemli faaliyetler yürütülmüştü.¹⁶

2.2. Van'da Sportif Faaliyetler:

Osmanlı Devleti'nin son döneminde sportif faaliyetlere önem verilmiş ve bu alanda birçok kulüp kurulmuştu. I. Dünya Savaşı öncesinde Van'da bulunan eğitim kurumlarında bu tip faaliyetlere başlanmış ve Haziran 1914'te Van Sultanisinde şehrin ilk futbol takımı kurulmuştur.¹⁷

Van Sultanisi bünyesinde kurulan Van'ın ilk futbol takımı (Şehbal, S.99, 15 Haziran 1330)

Cumhuriyetin ilk yıllarında yaşanan iktisadi ve sosyal gelişmelerin etkileri Van'da da hissedilmişti. Halk arasında yoğunlaşan sosyal ilişkiler şehirde sportif faaliyetlerin yeniden başlamasına ortam hazırlamıştı. Van'da ilk ciddi sportif faaliyetler 6 Temmuz 1931 tarihinde **Van İdman Yurdu**'nun kurulmasıyla başlamıştı. Van İdman Yurdu'nun bünyesinde bir futbol takımı kurulmuş ve başkanlığına Maarif Müdürü Mustafa Noyan getirilmişti. 1936 yılında İdman Yurdu'nun ismi **Van Gölü Spor** olmuş ise de göl civarında kurulmuş olan birçok spor kulübüyle isim benzerliği oluşturduğundan, 1938 yılında **Van Spor** ismini almıştır.¹⁸ Daha önceleri mahalli olarak oynanan futbol, böylece ilk kulübüne kavuşmuştu. Mahalli düzeyde yapılan, dağınık ve teşkilatsız sportif çalışmalar 3530 Sayılı Beden Terbiyesi Kanunu'nun yürürlüğe girdiği 1936'dan itibaren daha düzenli bir yapılanmaya girmişti. Bununla birlikte futbol, atletizm, voleybol, su sporları ön plana çıkmıştı.¹⁹

15 *Güney Doğu, Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s.444.

16 "Diyarbakır'da Atletizm Musabakaları", *Akşam*, 26 Teşrinievvel 1931.

17 *Şehbal*, S.99, 15 Haziran 1330, s.56.

18 Ahmet Kuralkan, "Van Spor Bölgesi Asbaşkanı İzahat Veriyor", *Yeni Yurd*, 14 İlk Kanun 1939.

19 *Cumhuriyetin 75. Yılında Van*, Van Valiliği Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayını, Ankara 1998, s.353-354.

Birinci Umûmî Müfettişliğin kurulması ve faaliyet alanında bulunan vilâyetlerde sportif faaliyetleri desteklemesiyle, bütün bölgede spora olan ilgi artmaya başlamıştır. Umûmî Müfettişlik bünyesinde sporun gelişmesini teşvik etmek amacıyla Müfettişlik Kupası müsabakaları düzenlenmişti. Bu bağlamda 1931 yılının Cumhuriyet bayramında Diyarbakır'da düzenlenen Müfettişlik Kupası müsabakalarına Diyarbakır, Van, Urfa, Siirt, Muş ve Bitlis futbol takımları katılmıştı. Halk müsabakalara büyük ilgi göstermiş ve binlerce kişi maçları izlemek üzere spor alanlarına akın etmişti.²⁰ Umûmî Müfettiş İbrahim Tali Bey'in ilgi ve desteğiyle spor bölgede gelişme göstermiş ve Van, Diyarbakır, Bitlis ve Muş gibi vilâyet merkezi ve kazalarda spor faaliyetleri daha sık yapılır hale gelmişti.²¹

Van'da faaliyet gösteren Van Halkevi'nin Spor Şubesi vilâyette futbolun yerleşmesi ve gelişmesi için büyük çaba sarf etmişti. Halkevi bünyesinde oluşturulan futbol takımı, vilâyetteki askeri takımlarla düzenli aralıklarla maçlar yapmıştı.²² Bu bağlamda Bitlis Halkevi futbolcuları ile Toprakkale Spor Sahası'nda maçlar yapılmıştı.²³ Halkevi çeşitli spor gösterileri yaparak halkta sportif faaliyetlere karşı ilgiyi uyandırmaya çalışmıştı.²⁴ Van'da sporun en büyük destekçisi olan vali Süheyy Karafaoğlu, vilâyette sporun her şubesinin kurulması için gereken çabayı göstermişti. Bu çabanın sonucu olarak Van'da binicilik, avcılık, yüzme, kayak gibi yeni sporlara olan ilgi artmaya başlamıştı.²⁵ Bu dönemde atletizm, Van'daki sportif faaliyetler kapsamında bir branş olarak seçilmiş ve millî bayramlar, Van'ın kurtuluş yıl dönümlerinde atletizm yarışları yapılmıştı.²⁶

1930'larda alınan bir kararla ülkedeki bütün spor teşkilâtları CHP himayesine alınmış ve aynı kararla vilâyetlerdeki spor kulüpleri de valiler idaresine verilmişti. Bu bağlamda Vali Süheyy Karafakoğlu, Van Gölü Spor Kulübü İdare Heyeti ile bir toplantı yapmıştı. Toplantıda spor kulübünün yaptığı çalışmalar, içinde bulunduğu durum ve gelecekte yapmayı planladığı faaliyetler ele alınmış ve yeni çalışma planının hazırlanması kararlaştırılmıştı.²⁷ Van'daki sportif faaliyetler Beden Terbiyesi Kanunu gereği belediye, özel idare ve valilik tarafından maddi yönden desteklenmişti.²⁸ Spor işleri devlet teşkilâtı arasına girdikten sonra, Van'da faaliyetler daha planlı yapılmaya başlanmıştı.²⁹

20 "Diyaribekir'de Büyük Futbol Maçları", *Milliyet*, 25 Teşrin-i Evvel 1931.

21 "Memlekette Spor Şark Vilayetlerimizde Spor Çok İlerledi", *Son Posta*, 1 Teşrin-i Evvel 1932.

22 *BCA*, 490.01.991.835.2.

23 "Dünkü Futbol Maçı", *Yeni Yurd*, 14 Temmuz 1942.

24 "Halkevi Sosyal Yardım Kolunun Bir Toplantısı", *Yeni Yurd*, 14 Birinci Teşrin 1937.

25 N. Aydın, "Spor", *Yeni Yurd*, 25 Birinci Kanun 1937.

26 *Cumhuriyetin 75. Yılında Van*, Van Valiliği Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayını, Ankara 1998, s.357.

27 "İlbayımız Sporcuları Topladı", *Yeni Yurd*, 28 Ağustos 1937.

28 Ahmet Kuralkan, "Van Spor Bölgesi Asbaşkanı İzahat Veriyor", *Yeni Yurd*, 14 Aralık 1939.

29 "Van ve Muş Futbol Maçı", *Yeni Yurd*, 13 Ağustos 1938.

Van Spor Bölgesi Asbaşkanı Resul Uğurlu'nun yaptığı açıklamaya göre Van bölgesinde hakiki spor faaliyetleri 1938 yılında başlamıştı. 1938'de hazırlanan fikstür çerçevesinde, Van Spor takımı Bitlis, Muş, Hakkari ve Erciş takımları ile lig usulü maçlar yapmıştı.³⁰ Bu bağlamda iki komşu vilayet olan Van ve Hakkâri arasında maçlar organize edilmiş ve bu vesile ile Van ve Hakkâri sporcuları sporun ruhuna uygun olarak birbirleriyle kaynaşmıştı. Spor faaliyetlerinin doğasında olan gençliği birbirine tanıttırma, birbirine sevdirmeye, bir kitle ve tek bir varlık haline sokma gayesi gerçekleşmişti. Her iki takımın sporcularına Van Halkevinde bir çay ziyafeti verilmişti. Ziyafette söz alan Halkevi Başkanı Faik Tunç Akoğlu, birbiriyle kaynaşan sporcuları selamladıktan sonra, devletin spora verdiği önemi vurgulamış ve Hakkâri Valisi Sadullah Koloğlu'nun spor ve kültür sahasında uyandırdığı verimli faaliyetleri anmıştı.³¹

1940 yılına kadar Van'da bir spor kulübü mevcuttu. Futbolda, gölün varlığı dolayısıyla denizcilikte, atletizmde, kayakta, güreşte ve voleybolda Van gençliğinin çok başarılı faaliyetler yürütmesi beklenmekteydi.³² Bu spor dalları arasında Van'da en fazla faaliyet gösterilenler futbol, bisiklet, kayak ve atletizmdi. Söz konusu spor dallarında 40'a yakın genç bulunmaktaydı.³³

Van Halkevi Spor Şubesi, futbolun yanında diğer spor dallarına da önem vermiş ve bunların Van'da yaygınlaşmasına çalışmıştı. Bu çerçevede 10 Temmuz 1939'da Van-Edremit arasındaki 19 km'lik mesafede bir bisiklet yarışı düzenlenmişti.³⁴ Van Voleybol takımı Bitlis, Erciş ve Hakkâri takımlarıyla maçlar yapmıştı. Van bölgesinin spor binasının küçüklüğünden salon sporları yapılamamıştı.³⁵ Haziran 1942'de Van Spor Bölgesi İdare Heyeti toplanarak yeni bir bina temin etmişti.³⁶

Van'da kışın başka sporlarla meşgul olmanın imkânı bulunmadığından şehirde kayak sporuna önem verilmişti. Kayak sporu gençliğin bünyesini kuvvetlendirdiği gibi kudret ve kabiliyetini de artırmaktaydı. Erzurum kayak kursundan mezun olan Baki Okay idaresinde Van Spor Kulübü'ne mensup gençlerden oluşan bir grup hafta sonları şehrin müsait muhtelif bölgelerine giderek kayak sporları yapmışlardı.³⁷ Halkevlerinin önemli spor dallarından olan kayak, bireyin gelişimine katkı sağladığı gibi ona çetin doğa koşullarıyla mücadele etmeyi öğretmektedir. Çetin doğa koşullarının yaşandığı Yoğun kar yağışı ve uzun süre kar altında kalınan alanlardan olması hasebiyle Van'da kayak sporu gelişmiştir. Burada kayak sporunun gelişmesinde halkev-

30 Ahmet Kuralkan, "Van Spor Bölgesi Asbaşkanı İzahat Veriyor", *Yeni Yurd*, 14 Aralık 1939.

31 "Hakkari Sporcuları ve Spor Hareketleri", *Van*, 10 Birinci Teşrin 1939.

32 A. K., "Spora Dair", *Yeni Yurd*, 9 Ağustos 1940.

33 Ahmet Kuralkan, "Van Spor Bölgesi Asbaşkanı İzahat Veriyor", *Yeni Yurd*, 14 Aralık 1939.

34 *Van*, 11 Temmuz 1939.

35 Ahmet Kuralkan, "Van Spor Bölgesi Asbaşkanı İzahat Veriyor", *Yeni Yurd*, 14 Aralık 1939.

36 "Bölge Spor İşleri", *Van*, 20 Haziran 1942.

37 "Kayakçılık Faaliyetleri", *Yeni Yurd*, 7 Mart 1941.

lerinin planlı çalışması önemli rol oynamıştır. Yüksek bir yaylası olan Başkale'de Ocak 1938'de **Başkale Spor Kulübü** kurulmuştu. Açılan spor kulübü bilhassa kayak sporunda önemli bir ilerleme sağlamıştı.³⁸

Genişliği ve bilhassa güzelliği itibariyle Van'a bir sahil şehri ruhu veren Van Gölü'nde gençleri su sporlarına alıştırmak için Van Halkevi Spor Kolu tarafından İskele civarında bir yüzme müsabakası tertip edilmişti.³⁹ Halkevi tarafından tertip edilen yüzme müsabakaları, bisiklet koşuları ile resmi günlerde yapılan müsabakalar Van Bölgesinin himayesi altında yapılmış ve iyi neticeler de alınmıştı. Yeni satın alınan bir motorla takviye edilen ve iki kotra ile su sporları yapılmıştı.⁴⁰ Ayrıca, göl kenarında bulunan Van'da gençler arasında su sporlarının gelişmesine önem verilmişti.⁴¹

Bu dönemde Van'da at biniciliği de gelişme gösteren spor dalları arasında yer almıştı. Muradiye Kaymakamı Eşref Ergüt'un teşebbüsü ile 8 Kasım 1938'de kazada bir atlı spor kulübü kurulmuştu. Kurulan kulübün başkanlığına Jokey Fuat Uluç getirilmişti. Fuat Bey kulübün nizamnamesi ve diğer programlarını oluşturmuş ve ilgili makamlara sunmuştu. Kulübün kurulmasında Birinci Umûmî Müfettiş Abidin Özmen ve Vali Süheyp Karafakoğlu'nun destek ve teşvikleri önemli rol oynamıştı. At sahibi olan köylüler bu ata sporunun yapıldığı kulübe üye olma konusunda oldukça istekli olmuştu.⁴²

II. Dünya Savaşı ve sonrasındaki dönemlerde Van'da sportif çalışmalar devam etmişti. Bu çerçevede Van ve Erciş halkevleri; futbol, voleybol, yüzme, atletizm ve bisiklet sporlarına önem vermiş ve ayrıca atlı spor gezi grupları oluşturmuştu.⁴³ Bunun yanında Van'da kış sporlarının gelişmesi için çalışmalar yapılmıştı.⁴⁴ Ayrıca bu dönemde Akköprü, Haçort ve Şabaniye mahallelerinde ve Erciş'te cirit ve at yarışları yapılmış, bu yarışlara halk büyük ilgi göstermişti. Erek Dağı'na tırmanma, İskele, Edremit ve Gevaş'ta yüzme yarışlarının da yapıldığı bu dönemde Van'da kurulan ve mahalli liglerde mücadele eden spor kulüpleri de faaliyet göstermekteydi. Bu kulüplerin en önemlileri şunlardı; **Şen Gençler** (Sarı-Lacivert), **Yol Spor** (Turuncu-Siyah), **İki Nisan** (Mavi-Beyaz), **Erek Spor** (Sarı-Kırmızı), **Jandarma Gücü** (Yeşil-Kırmızı).⁴⁵ Spor, insanların zihinsel, fiziksel, ruhsal gelişimlerine katkı sağlamanın yanında insanlara birlik ve beraberliği de aşılar.

38 Abdulaziz Kardaş, Abdulhamit Deniz, "Eğitim ve Sosyal Faaliyet Olarak Doğu Anadolu Halkevlerinde Kayak Sporunu", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S.34, 2023, s.473, 483.

39 "Halkevimizin Güzeli Bir Teşebbüsü", *Van*, 15 Temmuz 1939.

40 Ahmet Kuralkan, "Van Spor Bölgesi Asbaşkanı İzahat Veriyor", *Yeni Yurd*, 14 Aralık 1939.

41 *Van*, 15 Temmuz 1939.

42 N. Oral, "Muradiye'de Atlı Spor Kulübü", *Yeni Yurd*, 1 Birinci Kanun 1938.

43 *BCA*, 490.01.1004.876.2.

44 *BCA*, 490.01.845.342.1.

45 *Cumhuriyetin 75. Yılında Van*, Van Valiliği Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayını, Ankara 1998, s.354; Abdulaziz Kardaş, "Bayındırlık, İktisadî ve Sosyal Gelişmelerle Van (1923-1960)", *Tarih ve Gelecek, Dergisi*, Eylül 2022, C.8, S.3, s.925-926.

2.3. Bitlis'te Sportif Faaliyetler:

Cumhuriyetin ilk yıllarında mevsim ve fiziki şartlara bağlı olarak Bitlis'te de halk arasında birlik ve beraberliğin pekişmesi amacıyla spor faaliyetlerinin yapıldığı bilinmektedir. Umûmî Müfettişliğin kurulması ve sporun desteklenmesiyle halkın belli mekânlarda kaynaşması ve farklı branşlarda müsabakalar yapılmasına başlanmıştır. Sporun devletleşmesinden sonra Bitlis'te spor hareketleri de artmıştır. Bitlis'te yayınlanan Yurd Yolu gazetesinin verdiği bilgilerden şehirde futbol dışında, kayak, cirit, voleybol ve Tatvan kazasında su sporlarının yapıldığı ve bu faaliyetlerin valilik tarafından desteklendiği anlaşılmaktadır. Cumhuriyet döneminde Bitlis'te spor alanında ilk kulüpleşme 1926'da **Güzeldere Spor Kulübü**'nün kurulmasıyla başlamıştır.⁴⁶

1930'larda Bitlis'te Spor Bölgesi İdare Heyeti kurulmuş ve Asbaşkanlığa İnhisarlar Baş Müdürü Emin Özbel atanmıştır. İdare Heyeti, Vali Rifat Şahinbaş başkanlığında haftanın belli bir gününde toplantılar yapmıştır. Bölge heyeti vilâyet dâhilinde sporun inkişafı için önemli tedbirler almıştır.⁴⁷ Bölge dâhilinde **Güzeldere**, **Van Göl-İş**, **Süphan Spor** ve **Cirit ve Atlı Spor** isimlerinde dört kulüp bulunmaktaydı. Bunlardan 1929 yılında kurulan **Güzeldere Futbol Kulübü** Cumhuriyet döneminde Bitlis'te kurulan ilk profesyonel futbol kulübüdür. Kulüp, Bitlis bölgesinde futbol alanında bazı dereceler almıştır.⁴⁸

Bitlis Karma Futbol Takımı ile Tatvan Van Gölü Spor Takımı bir arada. (Ulus, 6 Temmuz 1938)

Van Göl-İş Spor, Sporun devlet teşkilâtı arasına alınması üzerinde Van Gölü İşletme İdaresi'nin devlet nezdinde yaptığı teşebbüsler muvaffakiyetle sonuçlanmış ve Van Gölü Spor Kulübü adıyla bir kulübün Tuğ'da kurulmasına izin verilmiştir. İşletme Direktörü Tefvik Çirik'in başarı ile sonuçlanan bu teşebbüsü yalnız Tuğ'da bulunan işletmenin genç sporcuları değil bilhassa Tatvan ve civarı gençlerini de sevindirmişti. Kulüpte bir okuma köşesi de

46 Faysal Yalçın, *Bitlis'in İktisadi ve Kültürel Durumu (1920-1950)*, Bitlis Eren Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bitlis 2020, s.137.

47 "Bitlis Spor Bölgesi Teşkil Edildi", *Son Posta*, 24 Nisan 1938.

48 "Bitlis Spor Bölgesi Teşkil Edildi", *Son Posta*, 24 Nisan 1938.

açılmış ve sporu ilgilendiren eserler getirilip ve okunmaya sunulmuştu. Kulüpte futbol, atletizm ve avcılık esasları kabul edilmişse de başlıca faaliyet havalinin çok mahrum ve uzak kalmış olduğu denizcilik kısmı bilhassa kayda değerdir. Tuğun spordaki canlılığı en yakında bulunan Tatvan için bir şerefti.⁴⁹ Van Gölü İşletme İdaresi tarafından kurulan kulüp, Van Gölü'nde deniz sporları icra etmiş ve atletizm alanında da çalışmalar yürütmüştü. Kulübün faaliyetleri ve Van Gölü'nde yüzme ve diğer su sporlarının yapılması halkta deniz sporlarına karşı sevgi ve bağlılık duygularının uyandırmıştı.⁵⁰

Süphan Spor Kulübü: Van Gölü sahillerinde Ahlat'a bağlı Adilcevaz Nahiyesi'nde kurulmuş bir kulüptü. Tüccardan Etem Yiğit'in başkanlığında futbol alanında çalışmıştı. **Cirit ve Atlı Spor Kulübü**, 1937'de vilâyet merkezinde kurulan ve Mektupçu Ağâh Yüce'nin başkanlığında faaliyete geçen cirit ve atlı spor kulübü kısa bir zaman zarfında yüze yakın üye temin etmiş ve bu suretle Bitlis'te biniciliğe karşı ilginin artmasına çalışmıştı. Bilhassa eski ve millî spor olan ciridin yeniden önem kazanması hususunda gösterilen gayret çevrede derin bir sempati uyandırmıştı.⁵¹ Halkın sevgisini daha ziyade kökleştirmek, at neslini ıslah etmek maksadıyla Bitlis'te bir kurulmuştu. Kulüp her pazar günü çeşitli oyunlar tertip etmiş ve kısa zamanda halkın ciride karşı olan alakası çok genişlemiş, bu oyunlara civar köylülerde iştirake başlamıştır.⁵² Bitlis'te Hacıbey Çayırılığı'nda Vali Hasan Fehmi Suerdem himayesinde bir at yarışı yapılmıştı. Yarış şehrin güneyinde bulunan Diyarbakır yolu üzerinde yapılmış ve halk büyük ilgi göstermişti.⁵³ Bu dönemde ata sporu olan ciridi halk arasında yaygınlaştırmak için atlı bir spor kulübü kurulmuştur.

Bitlis Cirit ve Binicilik Kulübü üyeleri (Ulus, 30 Mayıs 1938)

Bitlis'te Cumhuriyetin yıl dönümlerinde yapılan kutlamalarda Umûmî Müfettişlikler de rol oynamıştı. Bu bağlamda, 1931 yılı Cumhuriyet Bayramı

49 "Van Gölü Sporu Teşekkül Etti", *Yeni Yurd*, 19 Şubat 1938.

50 "Bitlis Spor Bölgesi Teşkil Edildi", *Son Posta*, 24 Nisan 1938.

51 "Bitlis Spor Bölgesi Teşkil Edildi", *Son Posta*, 24 Nisan 1938.

52 "Bitlis'te Bir Ciritçilik ve Binicilik Kulübü Kuruldu", *Ulus*, 30 Mayıs 1938.

53 "Bitlis'te Kış Alametleri", *Akşam*, 2 Teşrinievvel 1936.

kutlamaları kapsamında “**Müfettişlik Kupası Müsabakaları**” düzenlenmişti. Müsabakalara Bitlis, Muş, Van, Siirt ve Diyarbakır’dan sporcular katılmıştı. Diyarbakır’da toplanan söz konusu şehirlerin futbolcu ve atletlerinin mücadelelerine halk büyük ilgi göstermişti.⁵⁴ Cumhuriyet bayramı kutlamalarında yapılan geçit törenlerine Bitlis’in futbol takımları, cirit ve atlı spor kulübü üyeleri ve bu kulübün organize ettiği atlı köylüler de katılmıştı.⁵⁵ Ayrıca, Bitlis, Van ve Tatvan takımları arasında müsabakalar yapılmıştı.⁵⁶

Mart 1940’ta Bitlis Bölgesi Spor Kulüpleri yeni üyelerini seçerek ve faaliyete geçmişti. Valinin himayesi altına alınan faaliyetlerin yaz döneminde artması için çalışmalar yürütülmüştü.⁵⁷ Doğu Anadolu’nun en ücra köşesinde yer alan Ahlat’ta da gençlerin spora ilgileri artmış ve bu bağlamda teşkilatlanarak Mayıs 1950’de **Aktaş Spor Kulübü**’nü kurmuştu. Ahlat Halkevi bünyesinde kurulan bu kulübün başkanlığına Sıtkı Sayın atanmıştı.⁵⁸

Bitlis’teki spor faaliyetlerine halkevinin spor şubesinin öncülük ettiği söylenebilir. Bitlis Halkevi Spor Şubesi, kış sporlarından olan kayağa ağırlık vermiş, bunun yanında sporu yaymaya ve sporcu gençlerin sayılarını arttırmaya çalışmıştı.⁵⁹ 1943’te Bitlis Halkevi’ne bağlı iki kayak ekibi kurulmuştu. Bitlis’te halkevleri ve 18. Alay’da görevli subayların çalışmalarıyla kayak sporuna olan ilgi artırılmış ve yapılan çalışmalarla şehirde **Güzeldere, Yıldırım** ve **Halkevi Spor Kolu** olmak üzere üç kayak spor kulübü kurulmuştu. CHP Genel Sekreterliği Bitlis halkevlerine spor malzemesi yardımıyla bulunmuş ve on çift kayak ayakkabısı göndermişti.⁶⁰ Halkevi, kayak sporcularının ihtiyaçlarını karşılamak ve eğitmek amacıyla Spor Hizmetleri Genel Müdürlüğü’ne başvurmuş ve olumlu sonuç almıştı.⁶¹

2.4. Siirt’te Sportif Faaliyetler:

Siirt’te Anadolu örneğine uygun olarak temelde futbol, güreş, binicilik ve avcılık gibi sportif faaliyetler yapılmıştı. Umûmî Müfettişliğin desteği ve Vali Sakıp Beygo’nun teşvikiyle 1932 yılında halkevi bünyesinde ilk spor şubesi kurulmuştu. Uzun süre halkevi spor şubesi denetiminde futbol, voleybol, güreş, binicilik ve atıcılık gibi spor faaliyetleri bilinçli şekilde başlayıp, geliştirilmişti. 1936 yılında Türk Spor Kurumu’nun kurulmasıyla spor etkinlikleri Türk Spor Kurumu adı altında yeniden teşkilatlandırılmış ve faaliyetlerini sürdürmüştü. 1938 yılında 3530 Sayılı Beden Terbiyesi Kanunu’nun çıkması

54 *Milliyet*, 25 Teşrin-i Evvel 1931.

55 *BCA*, 490.01.1142.7.1.

56 “Tatvan’da Bir Futbol Maçı”, *Ulus*, 6 Temmuz 1938; “Van-Bitlis Maçı Berabere Bitti”, *Doğu*, 13 Eylül 1938.

57 “Bitlis’te Spor Hayatı Canlanıyor”, *Yurd Yolu*, 22 Mart 1940.

58 *BCA*, 490.01.1121.89.2.

59 *BCA*. 490.01.995.845.1.

60 “Spor İşlerimizde”, *Ulus*, 26 İkinci Kanun 1941.

61 Abdulaziz Kardeş, Abdulhamit Deniz, “Eğitim ve Sosyal Faaliyet Olarak Doğu Anadolu Halkevlerinde Kayak Sporu”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S.34, 2023, s.477-478.

ile Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü kurulmuş ve Siirt'e teşkilatlanarak mahalli takımları kapsamına almıştı.⁶²

Siirt'te sporun gelişmesinde halkevinin büyük rolü olmuştu. **Siirt Halkevi Spor Şubesi**, 1934'te futbol, voleybol, atlı spor, atletizm gibi sporların Siirt'te yayılmasına ve kuvvetlenmesine çalışmıştı.⁶³ Şube bünyesinde iki futbol takımı kurulmuştu. Futbolun dışında atıcılığa da önem verilmiş ve 23 Mart 1934'te askeri poligonda halkevi üyesi 57 kişi mavzer atışına katılmıştı.⁶⁴ Şube bu çalışmalarıyla gençlerin sokaklarda başıboş dolaşmalarını önlemeye çalışmıştı. Şube bünyesinde bir avcılık kolu kurulmuştu. Şube, ayrıca Beden Terbiyesi Kanunu'nun umumi hükümlerine tabi tutulacak vatandaşların halkevi salonunda toplanmasını sağlamış ve kanunun 13. maddesine dayanarak "Siirt Beden Terbiyesi Kulübü" adıyla bir kulüp kurmuştu. Kulüp başkanlığına Emekli Binbaşı Abdullatif Atılğan seçilmişti. Kurulan kulübe ilk etapta 63 kişi üye olmuş ve üye sayısı Mayıs 1942'de 400'ü aşmıştı. Şube üyeleri köylere giderek, köylerdeki gençlere sporu sevdirmeye gayret etmiş ve "**Siirt Spor Kulübü**" adında bir kulüp açmıştı. Kulüp komşu vilâyetlerden Bitlis, Muş ve Van futbol takımlarıyla lig usulü maçlar yapmıştı.⁶⁵

Siirt'te profesyonel anlamda teşkilatlanmış spor hareketi ilk defa olarak 1942 yılında **Siirt Gençlik Kulübü**'nün kurulmasıyla başlamıştı. Yarı resmî bir şekilde kurulan kulüp bütün gayretlere rağmen maddi imkânsızlıklar içinde kalmıştı.⁶⁶ 1949'da büyük fedakârlıklar ve titizlikle yapılan çalışmalardan sonra Siirt'te kurulan ve başkanlığına Haydar Koyuncu getirilen⁶⁷ **Botan Spor Kulübü** de maddi imkânsızlıklarla karşı karşıya kalmıştı.⁶⁸ Maddi imkânsızlıklara rağmen kurulan bu kulüpler, Siirt'te sönmeye yüz tutan spor faaliyetlerini yeniden canlandırmaya gayret etmişti. Kulüpler kendi aralarında ve komşu vilâyetlerin kulüpleriyle birçok müsabakalar yapmıştı.⁶⁹ Ancak belirtildiği gibi kulüplerin, sportif faaliyetleri maddi imkânsızlık ve ilgisizlik yüzünden 1952'den sonra azalmaya başlamıştı.⁷⁰

2.5. Mardin'de Sportif Faaliyetler:

Mardin'de ilk spor hareketi 1925'te başlamış, **Altın Mızrak** adında bir futbol kulübü kurulmuştu. 1926-1927 yıllarında Türk Ocağı tarafından **Işık İdman Yurdu** adı altında biraz daha geniş alanda faaliyet gösteren bir kulüp kurulmuştu. Bu dönemde vilâyette **Muallimler Birliği Futbol Takımı** mey-

62 *İl Sporunda 50. Yıl 1938-1988*, Beden Terbiyesi ve Spor İl Müdürlüğü, Siirt 1989, s.23.

63 *Halkevlerinin 1934 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsası*, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s.106.

64 *BCA*, 490.01.971.755.3.

65 Abdulaziz Kardaş, "Cumhuriyet Dönemi'nde Bir Modernleşme Hareketi Olarak Siirt Halkevleri ve Halkodaları (1934-1951)", *Turkish Studies*, Volume 9/7 Summer 2014, p. 424-425.

66 "Siirt Spor Hayatına Bir Bakış", *Siirt*, 25 Kasım 1950.

67 T. Koyuncu, "Siirt'te Spor", *Siirt*, 25 Mart 1950.

68 "Siirt Spor Hayatına Bir Bakış", *Siirt*, 25 Kasım 1950.

69 Lütfi Sönmez, "Siirt-Muş Fudbol Karşılaşması", *Siirt*, 22 Temmuz 1950.

70 "Siirt'te Spor", *Siirt Ekspres*, 27 Mayıs 1957.

dana gelmişti. Mardin’de açılan kulüplerin çalışmaları ile gençler arasında sportif faaliyetler yayılmıştı. Bu tür faaliyetler beraberinde rekabeti getirmiş ve gençlerde daha fazla çalışma hevesi uyandırmıştı. Mardin’de 15 Şubat 1929’da Vali Tevfik Hadî’nin teşvikiyle Türk Ocağında ilk defa bir spor kongresi toplanmıştı. Kongreye vilâyetten dokuz öğretmen ve geri kalanı genç aydın ve öğrencilerden oluşmak üzere 50’den fazla üye katılmıştı. Kongrede millî varlığın bir unsuru olan sporun gelişmesi ve kalkınması için çalışma kararı alınmış ve zaman kaybetmeden harekete geçilmişti. Yapılan çalışmalar, gençlerde ve halkta spora karşı günden güne artan bir ilginin uyanmasına vesile olmuştu.⁷¹

Mardin’de 31 Mayıs 1932’de Ulus Sesi gazetesinin sahibi Siret Bayar, Diş Hekimi Hilmi Kıymaz ve yatılı okul öğretmenlerinin teşebbüsleri ile **Gençler Birliği** adında yeni bir kulüp kurulmuştu. Kulüp için valilikte bir toplantı yapılmış ve fahri başkanlığa Vali Rıfat Talat Öncel, başkanlığa da Öğretmen Siret getirilmişti. Bu suretle Mardin’de ilk resmi kulübün faaliyetleri başlamıştı. Kulübe 40 üye kayıt yapmıştı Kulüp bütün üyeleriyle birlikte Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı tarafından tescil ettirilmiş ve Diyarbakır bölgesine bağlanmıştı. 20 Ekim 1933’te yapılan genel bir kongrede **Türk Gücü** adı ile yeni bir kulübün kurulması kararlaştırılmıştı. Yapılan çalışmalarla kulüp faaliyete geçirilmişti. 1934’te hükümetin yaptığı yardımla saha yeri olarak tespit edilen alanda çalışmalar başlatılmış ve bundan sonra müsabakalar burada yapılmıştı.⁷²

Mardin Türk Gücü Spor Takımı (Ulus Sesi, 29 Birinci Teşrin 1938)

1930 yılında Mardin’de futbol çalışmaları devam etmekle beraber beyzbola da merak uyanmış ve kulüp hükümetten aldığı para yardımıyla spor malzemesini temin etmişti. 1931 yılında spor faaliyetleri daha da sıklaşmış **Süvari Fırkası, Seyyar Jandarma, Türk Ocağı İdman Yurdu ve Altın Mızrak** adıyla kurulan dört futbol takımı faaliyete geçmişti. Askeri makamların yar-

71 “Mardin’de Gençlik ve Spor”, *Ulus Sesi*, 29 Birinci Teşrin 1938.

72 “Mardin’de Gençlik ve Spor”, *Ulus Sesi*, 29 Birinci Teşrin 1938.

dım ve destekleriyle Diyarbakır Kapı civarında bulunan mezarlığın yanındaki boş arazi düzeltilerek, bu takımlar arasında yapılacak maçlar için uygun hale getirilmişti.⁷³

Mardin’de kurulan kulüplerde voleybol ve basketbol gibi spor alanlarına da yer verilmiş ve bu alanlarda müsabakalar yapılmıştı. Bu müsabakalara **Halkevi, Türk Gücü, Ortaokul** ve **Askeri Takım** katılmıştı. 1937’de kulüp üyelerini sayısı artırılmış ve özel idare ile belediyeden yapılan para yardımlarıyla spor malzemeleri alınmıştı. 19 Mayıs İdman Bayramı’nda futbol, atletizm, bisiklet ve binicilik alanlarında 405 sporcu katılmış ve spor şenlikleri ile müsabakalar yapılmıştı. Bu faaliyetler yalnız merkezle sınırlı kalmamış Midyat, Cizre ve Nusaybin’de de spor kulüpleri kurulmuş ve avcılık, binicilik ve cirit sporları geliştirilmişti.⁷⁴

2.6. Urfa’da Sportif Faaliyetler:

Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde sportif faaliyetlerin yapıldığı yerlerden biri de Urfa Vilâyeti’ydi. Urfa’da biri merkezde diğer ikisi de Birecik ve Siverek kazalarında olan üç spor kulübü kurulmuştu. Türkiye İdman Cemiyeti İttifakı Umumi Merkezi’nin nizamnamesine göre üç kulüple bir mıntıkanın kurulabileceği ilkesi ile bir spor mıntıkası oluşturulmuştu. Gençlerin muhtaç olduğu sportif faaliyetler ve faaliyet alanlarının oluşturulması için belediye gelirlerinin yüzde beşinin bu işlere ayrılması kararlaştırılmıştı.⁷⁵ Urfa Valisi Kazım Demirer ve Umûmî Müfettişliğin yardımlarıyla spor için yeni bir sahanın temeli atılmış ve burada bölge spor müsabakaları yapılmıştı.⁷⁶

Urfa’nın Birecik Kazası’nda su sporları geliştirilmeye çalışılmış ve sporcu sayısı artırılmıştı.⁷⁷ Siverek Kazası’nda 1938’de bir atlı spor kulübü kurulmuş ve zengin bir program hazırlanarak faaliyette geçilmişti. Süvari Alayı’nın da yardımlarıyla Siverek’te bu spor alanı her geçen gün kaydolun üyelerle gelişmeye başlamıştı.⁷⁸

2.7. Muş’ta Sportif Faaliyetler:

Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde sportif faaliyetler Muş’ta da geliştirilmeye çalışılmıştı. Sportif faaliyetlerin geliştirilmesinde Muş Halkevi Spor Şubesinin büyük rolü olmuştu. Halkevi bünyesinde kayak faaliyetleri yürütülmüştü. Muş Halkevi’nde kayak sporuna ilgi artmış, bu durum kayakçılığın gündün güne gelişme göstermesini sağlamıştı. Muş’un yetenekli 50 gencinden bir kayak ekibi kurulmuş ve şehrin güney yamacında bulunan Kurtik ve batısındaki Çiriş dağlarında kayak yarışmaları düzenlenmişti.⁷⁹

73 “Mardin’de Gençlik ve Spor”, *Ulus Sesi*, 29 Birinci Teşrin 1938.

74 “Mardin’de Gençlik ve Spor”, *Ulus Sesi*, 29 Birinci Teşrin 1938.

75 *BCA*, 490.01.1108.45.2.

76 “Urfa’da Spor Müsabakaları”, *Yenilik*, 17 Ağustos 1937.

77 *Güney Doğu, Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s.444.

78 *Güney Doğu, Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s.444.

79 *Son Posta*, 29 Mart 1941;Abdulaziz Kardaş, Abdulhamit Deniz, “Eğitim ve Sosyal Faaliyet

Muş Futbol Takımı (Son Posta, 1 Teşrin-i Evvel 1932)

Eylül 1942’de Bitlis’ten 25 kişilik bir sporcu kafilesi Muşa gitmiş ve Muş takımlarıyla müsabakalar yapmışlardı. Bu müsabakalar kapsamında futbol ve voleybol maçları yapılmıştı.⁸⁰

3. Sonuç

Spor, insanların zihinsel, fiziksel, ruhsal gelişimlerine katkı sağlamanın yanında onlara birlik ve beraberliği de aşılır. Cumhuriyetin ilanından itibaren bu gerçekliği idrak eden yeni Türk devleti, fikir ve beden kuvvetleri arasında uyum ve denge kurmayı sağlayan spora layık olduğu ehemmiyeti vermiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında spor faaliyetlerinin geliştirilmeye çalışıldığı bölgelerden biri de, yurdun doğu ve güneydoğu Anadolu vilâyetlerinden sekiz tanesini kapsayan Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesidir. Birinci Umûmî Müfettişlik kendisine bağlanan vilâyetlerde halkı birleştiren bir unsur olan spora önem ve destek vermiştir.

Birinci Umûmî Müfettişlik spor alanındaki çalışmalarına yön vermek ve kapsadığı vilâyetlerde spor işlerini tanzim ve teşkil işlerini ciddiyetle yürütmüştür. Bu bağlamda her vilâyette, merkezinden başlanarak kaza, köy ve nahiyelere varıncaya kadar spor hareketlerinin yayılmasını sağlamak amacıyla çok sayıda kulüp ve spor yuvaları meydana getirilmiştir. Kurulan bölge kulüplerinde futbol, atletizm, voleybol, kayak, basketbol, tenis, yüzme, bisiklet gibi spor dallarına ağırlık verilmiştir. Umûmî Müfettişler Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siirt, Muş, Van, Hakkâri ve Beyazıt vilâyetlerini kapsayan vilâyetlerde mevsim ve fiziki şartlara uygun olarak çeşitli sportif faaliyetler yapılmıştır.

Olarak Doğu Anadolu Halkevlerinde Kayak Sporu”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S.34, 2023, s.482.

80 “Doğu Bölgelerinde Spor”, *Ulus*, 28 Eylül 1942.

Kaynaklar

5.1. Arşiv Belgeleri

BCA, 030.18.01.02.102.64.9.

BCA, 490.01.1108.45.2.

BCA, 490.01.1121.89.2.

BCA, 490.01.1142.7.1.

BCA, 490.01.2.6.23.

BCA, 490.01.2.7.7.

BCA, 490.01.971.755.3.

BCA, 490.01.991.835.2.

BCA, 490.01.1004.876.2.

BCA, 490.01.845.342.1.

BCA, 490.01.995.845.1.

5.2. Resmî Yayınlar

Cumhuriyetin 75. Yılında Van, Van Valiliği Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayını, Ankara 1998.

Güney Doğu, Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.

Halkevlerinin 1934 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsası, Ulus Basımevi, Ankara 1935.

İl Sporunda 50. Yıl 1938-1988, Beden Terbiyesi ve Spor İl Müdürlüğü, Siirt 1989.

5.3. Yerel ve Ulusal Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Diyarbakir

Doğu

Milliyet

Siirt

Siirt Ekspres,

Son Posta

Şehbal

Ulus

Ulus Sesi

Urfa'da Millî Gazete

Van

Yeni Yurd

Yenilik

Yurd Yolu

5.4. Başvuru Eserler

“Bitlis Spor Bölgesi Teşkil Edildi”, *Son Posta*, 24 Nisan 1938.

“Bitlis'te Bir Ciritçilik ve Binicilik Kulübü Kuruldu”, *Ulus*, 30 Mayıs 1938.

“Bitlis'te Kış Alametleri”, *Akşam*, 2 Teşrinievvel 1936.

“Bitlis'te Spor Hayatı Canlanıyor”, *Yurd Yolu*, 22 Mart 1940.

“Bölge Spor İşleri”, *Van*, 20 Haziran 1942.

“Diyarbakir'de Mıntaka Şampiyonası”, *Cumhuriyet*, 19 Eylül 1932.

“Diyarbakir Şehir İşleri”, *Milliyet*, 5 Teşrinievvel 1934.

“Diyarbakir'de Atletizm Musabakaları”, *Akşam*, 26 Teşrinievvel 1931.

“Diyarbakir'de Büyük Futbol Maçları”, *Milliyet*, 25 Teşrin-i Evvel 1931.

“Doğu Bölgelerinde Spor”, *Ulus*, 28 Eylül 1942.

“Dört Vilâyette Spor Sahaları Yapılacak”, *Akşam*, 9 Eylül 1937.

“Dünkü Futbol Maçı”, *Yeni Yurd*, 14 Temmuz 1942.

“Futbol Maçları”, *Akşam*, 25 Haziran 1935.

“Hakkari Sporcuları ve Spor Hareketleri”, *Van*, 10 Birinci Teşrin 1939.

“Halkevi Sosyal Yardım Kolunun Bir Toplantısı”, *Yeni Yurd*, 14 Birinci Teşrin 1937.

“Halkevimizin Güzel Bir Teşebbüsü”, *Van*, 15 Temmuz 1939.

“İlbayımız Sporcuları Topladı”, *Yeni Yurd*, 28 Ağustos 1937.

“Kayakçılık Faaliyetleri”, *Yeni Yurd*, 7 Mart 1941.

“Mardin’de Gençlik ve Spor”, *Ulus Sesi*, 29 Birinci Teşrin 1938.

“Memlekette Spor Şark Vilâyetlerimizde Spor Çok İlerledi”, *Son Posta*, 1 Teşrin-i Evvel 1932.

“Siirt Spor Hayatına Bir Bakış”, *Siirt*, 25 Kasım 1950.

“Siirt’te Spor”, *Siirt Ekspres*, 27 Mayıs 1957.

“Spor İşlerimizde”, *Ulus*, 26 İkinci Kanun 1941.

“Spor Teşkilâtı Olamayan Vilâyetler”, *Akşam*, 21 Ağustos 1937.

“Tatvan’da Bir Futbol Maçı”, *Ulus*, 6 Temmuz 1938.

“Urfa’da Spor Müsabakaları”, *Yenilik*, 17 Ağustos 1937.

“Van Gölü Sporu Teşekkül Etti”, *Yeni Yurd*, 19 Şubat 1938.

“Van ve Muş Futbol Maçı”, *Yeni Yurd*, 13 Ağustos 1938.

“Van, Siirt, Muş, Elaziz, Urfa, Diyarbakir Sporcuları Bir Arada”, *Diyarbakir*, 26 Teşrinievvel 1931.

“Van-Bitlis Maçı Berabere Bitti”, *Doğu*, 13 Eylül 1938.

“Yurdda Spor Teşkilâtı”, *Ulus*, 21 Ağustos 1937.

A. K., “Spora Dair”, *Yeni Yurd*, 9 Ağustos 1940.

İzzet, “Diyarbakir Mıntakası Diskalifiye Edildi!”, *Urfa’da Millî Gazete*, 29 Birinci Teşrin 1934.

Kardaş, Abdulaziz- Deniz, Abdulhamit, “Eğitim ve Sosyal Faaliyet Olarak Doğu Anadolu Halkevlerinde Kayak Sporu”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S.34, 2023, s.(472-486)

Kardaş, Abdulaziz, “Bayındırlık, İktisadî ve Sosyal Gelişmelerle Van (1923-1960)”, *Tarih ve Gelecek, Dergisi*, Eylül 2022, C.8, S.3, s.(910-934)

Kardaş, Abdulaziz, “Cumhuriyet Dönemi’nde Bir Modernleşme Hareketi Olarak Siirt Halkevleri ve Halkodaları (1934-1951)”, *Turkish Studies*, Volume 9/7 Summer 2014, p. (411-444)

Kuralkan, Ahmet, “Van Spor Bölgesi Asbaşkanı İzahat Veriyor”, *Yeni Yurd*, 14 İlk Kanun 1939.

Lütfi Sönmez, “Siirt-Muş Fudbol Karşılaşması”, *Siirt*, 22 Temmuz 1950.
Milliyet, 25 Teşrin-i Evvel 1931.

N. Aydın, “Spor”, *Yeni Yurd*, 25 Birinci Kanun 1937.

Nezih, “Umumi Müfettişlik Mıntıkasında Spor”, *Diyarbakir*, 27 Şubat 1930.

Oral, N., “Muradiye’de Atlı Spor Kulübü”, *Yeni Yurd*, 1 Birinci Kanun 1938.

Son Posta, 29 Mart 1941.

Şehbal, S.99, 15 Haziran 1330.

T. Cahit, “U. M. Kupa Müsabakası”, *Diyarbakir*, 5 Teşrinievvel 1931.

Koyuncu, T., “Siirt’te Spor”, *Siirt*, 25 Mart 1950.

Van, 11 Temmuz 1939.

Yalçın, Faysal, *Bitlis’in İktisadi ve Kültürel Durumu (1920-1950)*, Bitlis Eren Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bitlis 2020.

BÖLÜM 11

1. CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE EĞİTİM KADEMELERİ (1923-1945)¹

Hasan ŞENEL²

Nadir YURTOĞLU³

1 Bu çalışma Doç. Dr. Nadir YURTOĞLU danışmanlığından gerçekleştirilen İkinci Dünya Savaşı Dönemi'nde Türkiye'de Eğitim Politikası (1939-1945) isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

2 Bilim Uzmanı, ORCID: 0000-0003-3807-7129

3 Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-7478-3149

Giriş

İnsanlık tarihi kadar geçmişe giden eğitimin, farklı kelime köklerinden türeyerek tanımının yapıldığı bilinmektedir. Bunlar arasında en yaygın olanı *Bireyin deneyimler vasıtasıyla yaşamında kasıtlı ve istendik davranış değiştirme sürecidir* şeklinde tanımlananı olmuştur (Ertürk, 2016).

Bu açıklamanın dışında Türk Dil Kurumu'nun tanımında eğitim; *Çocukların ve gençlerin toplum hayatında yerlerini almaları için gerekli bilgi, beceri ve anlayışları elde etmelerine, kişiliklerini geliştirmelerine ve okul içinde veya dışında, doğrudan veya dolaylı olarak yardım etme süreci* olarak bilinmektedir (Türk Dil Kurumu, 2023).

Eski Türklerden Orta Asya Hun Devletinde eğitim, yaşam tarzıyla at başı gitmiş, el sanatı, dokuma ve hayvancılık konularında küçük yaşlardan itibaren bireylere eğitim verilebilmiştir. Bu modelde ilk öğretmenlik işlevini anne ve babalar yerine getirirken, kız çocuklarını yetiştirmek annelerin; erkek çocuklarını yetiştirmek ise babaların görevi kabul edilmiştir. Böylece iyi yetiştirilen kız çocuğuna *Anaç*, erkek çocuğuna ise *Ataç*, adı verilmiştir (Taşağıl, 2020).a

İlk Müslüman Türk devletlerinden olan Karahanlıların eğitim hayatında Türk-İslam sentezini ortaya koyduğu görülmektedir. Yerleşik hayata geçen bu devletin örgün eğitim alanında yaptığı hamlelerden birincisi Tabgaç Buğra Han (469-1103) zamanında inşa edilen Semerkant Medresesi olmuştur. Ardından Belh, Balasagun, Kaşgar, Buhara, Taşkent ve Yarkent'de de medreseler teşkil edilip kültür merkezleri meydana getirilmiştir (Polat, 2015).

Eğitimde Karahanlıların mirası üzerine bina edilen Büyük Selçuklu Devletinde ise iki ana kurumdan müteşekkil Küttap ve Medreseler, örgün halde hizmetini yerine getirmiştir. Bunlardan camilere bitişik halde faaliyetini sürdürerek küçük bireylere temel aritmetiğin yanı sıra okuma-yazma eğitimiyle dini bilgiler de veren Küttap, bir sonraki eğitim kurumu olan medreselere hazırlık aşamasını teşkil etmiştir. Selçuklu Devleti'nin ilk medresesi konumunda bulunan Nişabur Medresesi Tuğrul Bey (990-1063) döneminde 1040'da faaliyete geçmiştir (Baştürk, 2019).

Osmanlı eğitim sistemine geldiğinde ise bunun ilk aşamasını teşkil eden *Sıbyan Mektepleri; Mahalle Mektebi, Darü'l Talim, Küttap, Muallimhane ve Taş Mektep* olarak da isimlendirilmiştir. Camilere bitişik halde inşa edilen bu mektepler ilerleyen yıllarda külliye denilen yapılar içerisinde varlığını sürdürmüştür. Altı yaşında *Âmin Alayı* olarak bilinen bir tören ile eğitimine başlayan öğrenciler temel aritmetik, okuma-yazma ve dini bilgiler derslerini almıştır (Palalı, 2021).

Osmanlıların eğitim sistemi içerisinde bulunan ve ilk kez 1331 yılında Orhan Bey (1281-1362) döneminde İznik'te baş müderrisinin Kayserili Davut

olduğu *İznik Orhaniye'si* adıyla faaliyete geçerek devletin başkentinde din âlimi ve bilim insanlarının yerleşimini sağlayan medrese, bölgenin *Bilginler Yuvası* olarak anılmasını temin etmiştir (İhsanoğlu, 2002).

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki Abdülaziz (1830-1876) devrinde *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi* (1869) yayınlanarak eğitim kademeleri yeniden tanzim edilmiştir. Bu nizamnameye göre; ilkökul kademesinde *İptida-i Mektepler*, lisede *İdadi* okulları ve Darülfünuna öğrenci temin edilmesi için de *Sultani* adı altında okullar teşkil edilmiştir. Ayrıca ilk ve ortaöğretimde kız öğrencilerin öğretmen gereksiniminin karşılanması amacıyla 1870'de *Dârülmuallimât*, (Kız Öğretmen Okulu) faaliyete geçirilmiştir (Başkan ve Çay, 2019).

1.1.Okul Öncesi Eğitim

İlköğretim çağı öncesindeki okul öncesi eğitim; çocukların gelişim seviyelerine uygun olarak bireysel farklılıklarının göz önüne getirilerek duyuşal, sosyal, zihinsel ve bedensel bir bütünlük dahilinde eğitim aldığı kademe olmuştur (Aral vd., 1981).

29 Ekim 1923'de Cumhuriyet ilan edilmesi ve ülkenin içinde bulunduğu durum nedeniyle kaynakların önemli bir bölümü ilköğretime aktarılırken okul öncesi eğitim yerel yönetim ve ailelere bırakılmıştır. 25 Ekim 1925 ve 29 Ocak 1930'da yürürlüğe giren iki tamimle kaynakların ilköğretime aktarılması amacıyla bir kısım şehirlerde yerel yönetimlerin açtığı anaokulları feshedilerek bunlara ait bina ve bütçeler ilköğretim kademesine tahsis edilmiştir. Savaş Dönemi'nde ilk, orta ve yükseköğretime özen gösterilirken okul öncesi eğitim yine ailelere bırakılmıştır. Birinci (1939) ve İkinci Maarif Şûralarında da (1943) okul öncesi eğitime yer verilmediği için bu alanın öğretmen, öğrenci ve okul sayılarında düşüş yaşandığı tespit edilmiştir. Bu kademedeki sayısal değişimler Tablo 1'de belirtilmiştir (Engin, 1977).

Tablo 1. Okul Öncesi Eğitim ile İlgili İstatistikler (1923-1945)

Eğitim-Öğretim Yılı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı	Okul Sayısı
1923-1938	5.880	136	80
1938-1939	1.886	68	55
1939-1940	1.807	67	54
1940-1941	1.690	60	51

Tablo 1'in.: Devamu...

1941-1942	1.348	45	45
1942-1943	1.522	62	49
1943-1944	1.604	63	49
1944-1945	1.546	54	46
Toplam	17.283	555	429

Kaynak: (DİE, 1967); (Kuşçi, 2021).

Tablo 1'e göre okul öncesi eğitimde öğrenci, öğretmen ve okul sayılarının en yüksek olduğu dönem 1923-1938; düşük olduğu dönem ise 1941-1942 yıllarıdır. Savaşın başladığı 1939'dan sona erdiği 1945 yılına kadar olan süreçte ülkede öğrenci sayısında %18,02; öğretmen sayısında %20,58 ve okul sayısında ise %16,36 oranında bir azalma gerçekleşmiştir. 1938'e kadar olan dönemde rakamlarda görülen artış yaşanan savaş koşulları ve ilköğretime verilen önemin azalmasıyla inişe geçmiştir.

1.2. İlköğretim

Okul öncesi eğitim sürecini tamamlayan bireylerin ayrıma tabi tutulmaksızın Türk Milli Eğitiminin amaçları kapsamında sosyal, duyuşal, zihinsel ve bedensel bir bütünlük içerisinde eğitim aldığı kademeye ilköğretim denmiştir (MBKKD, 1961; Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1961).

Türkiye Cumhuriyeti Devleti teşkil edilginde eğitim-öğretim kademelerinin geliştirilmesine önem verilmiştir. Bu kademelerden İlköğretim; çeşitli toplantı, görüşme ve şûralarda öne çıkarılarak Milli Eğitim Bakanlığı bütçesi içerisinde önemli bir payı elde etmiştir. Bunda Birinci Maarif Şûrası ve çeşitli konuşmalarında Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in ilköğretimde ortaya çıkabilecek bir sorunun tüm kademeleri sıkıntıya sokabileceğini söylemesi etkili olmuştur. Zira Türkiye'de eğitimin sağlam temeller üzerine inşa edilmesi gereksinimi, yapılacak ıslahatlarda önceliğin ilköğretime verilmesi zaruretini ortaya koymuştur.

20 Nisan 1924 tarihinde 491 sayılı *Teşkilat-ı Esasiye Kanununun* yürürlüğe girmesiyle birlikte ilköğretim ülkede gelişmeye başlamıştır (TBMMKD, 1924). 1924 Anayasa'sı olarak da kabul edilen bu yasanın 87. maddesinde ilkokullar tüm bireyler için zorunlu kılınarak beş yıl süreli ve ücretsiz hale getirilmiştir. (TBMMKD, 1924). Ayrıca bu okulların yanı sıra köylerde üç yıllık ilköğretim okulları da faaliyete geçirilerek öğrencilerin meslek okullarında eğitime tabi tutulması yasaklanmıştır (Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1924).

İlköğretim programlarından *İlk Mektepler Müfredat Programı* 1924 yılında hazırlanmıştır. Kadın ve Erkek öğrenciler için farklı halde düzenlenen bu programın amacı; *Bireyleri iyi bir vatandaş halde yetiştirerek*

hayata hazırlamak olarak tespit edilmiştir. Bu hedefe ulaşılmasına yönelik olarak ilköğretim 6 yıldan 5 yıla düşürülürken ders programlarında da yeni düzenlemelere gidilmiştir (Maarif Vekilliği, 1924).

1926 yılında ise İlk Mektepler Müfredat Programının yeniden hazırlandığı gözlemlenmektedir. Bu düzenlemelerle teknik ve sosyal sahada yapılan değişikliklerin takip edilmesinin sağlanması amaçlanmıştır. Cumhuriyetin ilanından bir yıl sonra Milli Eğitim Bakanlığının davetiyle Türkiye'ye gelen Kolombiya Üniversitesi Profesörlerinden John Dewey'in genel eğitim sistemine yönelik düzenlediği rapor adı geçen programın yapımına etki etmiştir (Dewey, 1939). Dönemin koşullarına göre hazırlanan program ile bu raporun amacı; *Çevre ile uyumlu vatandaşlar yetiştirmek* olarak tespit edilmiştir. Bu hedefe ulaşılması maksadıyla ilköğretimde *Toplu Tedris* metodunun yürürlüğe girmesi kararlaştırılmış ve *Hayat Bilgisi* dersi öğretim programına ilave edilmiştir (Maarif Vekilliği, 1926).

Bu arada ilköğretim hizmetlerine tahsis edilen bütçe ile çalışmalar yürütülmüş, gider ve öğretmen ücreti ödemeleri İl Özel İdarelerine bırakılmıştır. Bu İdarelerin bütçe yetersizliği zaman zaman ekonomik sıkıntılara yol açmıştır. 1936'da İlk Mektepler Müfredat Programının son kez hazırlanmasında Milli Eğitim Bakanlığının daveti üzerine 1934'te ülkeye gelen ABD'li Uzman Dr. Beryl Parker'in ilköğretim hakkında düzenlediği raporun etkili olduğu bilinmektedir (Parker, 1939).

Raporda oluşturulacak yeni öğretim programlarının Atatürk ilke ve inkılaplarına göre yapılandırılmasının zarureti belirtilirken, programın hedefi; *Çevre ile uyumlu aktif vatandaşlar yetiştirmek* olarak tespit edilmiştir. Bunun yürürlüğe girmesi için ilk etapta programın ilkeleri net bir biçimde ortaya konulmuştur. Bu ilkeler; ayniyet, ahlaklı yaşam, boş zamanı etkili kullanma, bilimsellik, çalışma, bireysel farklılık, etkinlik, çeşitlilik, ilgiden hareket, gerçek topluluk, milli ekonomi, mahallilik, pratik bilgi, milliyet, seviyeye uygunluk, sanat, yakın yurt, toplu tedris ve yakın zamandır. Bu ilkelerin ortaya konması ardından derslerde çeşitli düzenlemelere gidilmiştir. Bu düzenlemeler ile *Ev İdaresi ve Dikiş* dersleri *Aile Bilgisi*, *Eşya ve Tabiat Dersleri*, *Tabiat Bilgisi* olarak birleştirilmiştir. *Kıraat*, *Alfabe*, *İmla*, *Gramer* ve *Tahrir* dersleri *Türkçe* ismi altında bir araya getirilmiştir. Ayrıca *Yazı*, *Türkçe* dersinden ayrılırken, *Musiki* dersinin adı *Müzik*, *Resim-El İş'i*nin adı ise *Resim-İş* dersi olarak değiştirilmiştir (Gültekin, 2020).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında yeni bir program yerine 1936'da düzenlenen İlk Mektep Müfredat Programı yapılandırılarak yürürlüğe sokulmuştur. Akabinde ilköğretimin genel durumuna bir göz atıldığında savaş koşulları nedeniyle yaşanan olumsuzluktan bu kademenin iki şekilde etkilendiği tespit edilmiştir. Bunlardan ilki daralan ekonomi olmuştur. Ekonomik imkansızlıklar ya ilköğretim kurumlarının faaliyete geçmesine

ket vurmuş ya da bunların açılış tarihlerinin ötelenmesine yol açılmıştır. Bu problemin aşılması için bir yandan ilköğretim yaşı esnetilmeye çalışılırken öbür yandan öğrencilerin kademeli olarak hizmet almasının önü açılmıştır. Bu bağlamda okula gitme çağı 7-11 yaş arası iken, bitirme çağı 16 yaş olarak kararlaştırılmıştır. Savaştan kaynaklanan bir başka olumsuzluk ise öğretmen ve adaylarının askere alınması durumudur. Bu durum kırsal kesimde öğretmen yetersizliği sorununun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Sorunun çözümü için iki model geliştirilmeye çalışılmıştır. Bunlardan ilki; Birinci Maarif Şûrası'nda da tespit edildiği üzere tek bir öğretmen kontrolünde üç sınıftan müteşekkil kırsal kesimdeki okulların sınıf sayısının beşe çıkarılması olmuştur. İkincisi; öğrenci mağduriyetlerinin yaşanmaması için yatılı bölge okulları tesis edilmeye başlanmıştır. Bunlara ilave olarak ilköğretimdeki okul sayısı beşe çıkarılmıştır. Bunlar; Eğitimli ve öğretmenli köy okulları, bölge meslek kursları, şehir ve kasaba gündüz ilkokulları, pansiyonlu bölge köy okulları ve yatılı ilkokullardır. Yaşanan sorunlara rağmen getirilen çözümler sayesinde İkinci Dünya Savaşı yıllarında da ilköğretimin okul, öğretmen ve öğrenci sayılarında artışlar sağlanmıştır. İlköğretim kademesinde yaşanan sayısal değişimler Tablo 2'de gösterilmiştir (Sezer, 2005).

Tablo 2: İlköğretim Kademesi ile İlgili İstatistikler (1938-1945)

Eğitim – Öğretim Yılı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı	Okul Sayısı
1938-1939	813.636	17.120	7.862
1939-1940	905.139	19.063	9.418
1940-1941	955.957	20.564	10.596
1941-1942	939.829	22.042	10.948
1942-1943	940.411	21.613	11.404
1943-1944	995.999	22.387	12.182
1944-1945	1.246.818	25.687	12.903
Toplam	6.797.789	148.476	75.313

Kaynak: (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 1943; TÜİK, 2014; İGM, 1959; İGM, 1950; İGM, 1951; İGM, 1952; İGM, 1953).

Tablo 2'ye göre ilköğretimdeki öğrenci, öğretmen ve okul sayısı verilerin en yüksek olduğu yıl 1944-1945; düşük olduğu yıl ise 1938-1939 sürecidir. Böylece İkinci Dünya Savaşı başlarından bitimine kadar dönemde ülkede öğrenci sayısında %53,24, öğretmen sayısında %50,04 ve okul sayısında %64,11 oranında bir artış sağlanmıştır. Savaş koşulları nedeniyle 1941-1942 döneminde öğrenci, 1942-1943'te öğretmen sayısı haricinde verilerde bir düşüş yaşanmamıştır. İlköğretimde görülen bu gelişme 19 Mayıs 1944'de İnönü'nün Gençlik ve Spor Bayramı esnasında yaptığı konuşmasında şöyle ifade edilmiştir:

“İlköğretim hiçbir devirde bugünkü ölçüsüyle ele alınmamıştır. Cumhuriyetin ilk gününden beri arkasından koştuğu ilköğretim ülküsü, hakiki ve tam manası ile başarılmak yolundadır. Bu seneden itibaren, binlerce sayılarla köy okullarının açılacağı bir devre giriyoruz. Hazırlıklar tamamdır. Makine kurulmuştur. Bundan sonra yalnız amelî neticeler alacağız. Yakın uzak, büyük küçük, toplu dağıtık bütün köylerin kız, erkek bütün çocukları, çok değerli öğretmenlerinin karşısında dersaneleri dolduracaklardır. Nihayet on sene zarfında Türkiye’de ilköğretim meselesinin halledilmiş olacağını, açık ve kesin olarak görebiliyoruz”, (Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1946).

Bu ifadelerle İnönü, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren ilköğretim mefkûresinin başarısı için harekete geçildiği ve faaliyete girecek binlerce köy okulu aracılığıyla bu mefkûrenin 10 yıl içerisinde amacına erişeceğini dile getirmiştir.

1.3.Ortaöğretim

Ortaöğretim; ilköğretimi bitiren bireylerin yaygın ve örgün bir sistemde genel ya da mesleki halde eğitime tabi tutulduğu ortaokul ile mesleki-teknik ortaöğretim ve liseyi içine alan bir süreç olarak bilinmektedir. Bu kadememin belli başlı hedefleri; kişilere mesleki yetenek kazandırma, zanaatkâr ve sanatçı yetiştirme ve bireyi yükseköğretime hazır hale getirmektir (Atatürk Araştırma Merkezi, 2006).

Cumhuriyet ilan edildiğinde tüm kademelerde olduğu gibi ortaöğretimde de gelişim kaydedilmesi için çeşitli faaliyetlere girişilmiştir. Bunlardan ilki 15 Temmuz-15 Ağustos 1923’te yapılan Birinci Heyeti İlmîye ’de *Sultani* adının *Lise*’ye dönüştürülmesi olmuştur; (Maarif Vekilliği, 1923; Tanır ve Aslan, 2019).

23 Nisan-1 Mayıs 1924’te gerçekleştirilen İkinci Heyeti İlmîye’de ise ortaokul ve liseler yeniden düzenlenip üçer sınıftan meydana getirilirken ortaöğretimin süresi yedi yıldan altıya düşürülmüştür (Bozkurt, 2020). Bu uygulama ile birlikte ortaokula giriş yaşı 12, liseye ise 15 olarak kararlaştırılmıştır. Buna ilave olarak ortaöğretim kademesinde bulunan okulların müfredatlarında da düzenlemelere gidilirken, liselere sosyoloji dersi katılmış, felsefenin saati ise artırılmıştır. Bu suretle toplamda haftalık ders saati otuza yükseltilmiştir (Maarif Vekilliği, 1924).

26 Aralık 1925 ile 8 Ocak 1926’da toplanan Üçüncü Heyet-i İlmîye’de yatisız ortaokulların karma eğitim kapsamına alınması ve ortaöğretim kurum sayılarının artırılması kararlaştırılmıştır (Maarif Vekilliği, 1926; Okur, 2005).

03 Nisan 1926 tarih ve 789 sayılı *Maarif Teşkilatına Dair Kanun*’ un yürürlüğe girmesiyle Ortaöğretim kademesindeki eğitim kurumları yeniden yapılandırılmıştır. Bu kanunun 7. maddesine göre ortaöğretim kademesi;

Liseler, Köy Öğretmen Okulları, Ortaokullar ve İlk Öğretmen Okulları şeklinde dört kısma ayrılmıştır (TBMMKD, 1926; RG, 1926). Ayrıca ortaöğretim okullarının da ücretsiz olması kararlaştırılarak ikili öğretim ile yetersiz eğitim kurumlarının önüne set çekilmeye çalışılmıştır (Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1926).

1927’de ise *Lise ve Orta Mektepler Talimatnamesi* ile vatandaşlık duygusu, milli kimlik ve tarih şuurunun artırılmasına yönelik Türk Tarih Kurumu’ndan lise ve ortaokullar için vatandaşlık ve tarih kitaplarının yazılması istenmiştir. Aynı talimatname ile irticai faaliyetlere yol açabileceği düşüncesiyle 1924’de ortaokul programından kaldırılan *Din ve Ahlak Bilgisi, Arapça ve Farsça* dersleri lise programından da kaldırılmıştır (Maarif Vekilliği, 1927).

İkinci Dünya Savaşı Dönemi’nde ortaöğretim kademesindeki gelişmelere göz atıldığında 17-29 Temmuz 1939’da düzenlenen Birinci Maarif Şûrası’nda ortaokul ve liselerin öğretim programı, sınav sistemi ve disiplin yönetmeliklerinin düzenlendiği görülür (Kuşci, 2022; Cumhuriyet Gazetesi, 1939; Ulus Gazetesi, 1939; Son Posta Gazetesi, 1939). Ayrıca bu kademe dersleri öğle öncesine toplanmış, öğle sonrası için ise ortaokullarda talebe bağlı, liselerde mecburi kurs faaliyetlerinin düzenlenmesi kararlaştırılmıştır.

15-23 Şubat 1943 tarihleri arasında toplanan İkinci Maarif Şûra’sında ise ortaöğretimdeki *ahlak, ana dil ve Türklük eğitimi*nde tarih öğretiminin metot ve vasıtalar bakımından incelenmesi üzerinde çalışmalar yürütülmüştür (Şen ve Akbaba Altun, 2022) Bu çalışmalar neticesinde savaş yıllarında öğretmen ve ortaokul sayılarında artış sağlanırken, ders kitabı, okul yetersizliği ve ekonomik kriz nedeniyle öğrenci sayılarında düşüşler yaşanmıştır. Benzer şekilde liselerde öğretmen ve okul sayılarında artış sağlanmasına rağmen bu artış yavaş seyretmiştir. Bu eğitim kurumlarındaki öğrenci sayılarında ise faaliyete geçen yeni mesleki ve teknik okullar nedeniyle gerilemeler meydana gelmiştir. Bu husus dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün 14 Temmuz 1943 tarihinde lise müdürlerine yaptığı bir konuşmasında şöyle tenkit edilmiştir:

“Aziz arkadaşlarım;

Orta öğretimimizi idare eden arkadaşların bir konferans halinde toplanacaklarını ve mesleğin bazı meseleleri üzerinde araştırmalar yapacaklarını Maarif Vekilimiz bana haber verdiği zaman çok sevinmiştim. Bu beş on günlük çalışmalarınız benim sevincimi haklı çıkardı. Orta öğretimin memleketin muhtelif bölgelerindeki durumu ve gidişini yakından görmeye ve benim için mümkün olacağı kadar etraflı kavramaya ehemmiyet veririm. Onun için sizin çalışmanızı ilgilendiren meseleler hakkında az çok bir fikrim vardır. İlk önce bu fırsattan istifade ederek gözden kaçacak bir noktayı, bütün memleket karşısında canlandırmak istiyorum.

Korkuyorum ki lise öğretiminin memleket kültüründeki büyük ve temel tesiri yetecek derecede kavranmamıştır. Lise öğretimi, daha yükseköğretim derecelerine kavuşmak için geçilmesi çaresiz olan bir kapı yahut bazı salahiyetler elde etmek için geçirilecek bir eziyet gözü ile görülmemelidir. Orta ve lise öğretimi, asıl varılacak hedeflerde hakikî bir liyakatle vaziyet almanın ve hayatı kazanmanın esas şartı gözü ile görülmelidir.” (Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1946, s. 58-61).

Cumhurbaşkanı İnönü bu ifadeleriyle; ortaöğretim meselelerinin konferanslarda masaya yatırılmasından memnuniyet duyduğundan bahsederek konunun ehemmiyetinin yeterince kavranmadığını dile getirmiştir. İnönü açıklamalarının devamında ise Lise eğitiminin bir zahmet değil yükseköğretim geçişte önemli bir adımı teşkil ettiğini de beyan etmiştir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ortaokullarda görülen sayısal farklılıklar Tablo 3’te; lisedeki değişimler ise Tablo 4’te verilmiştir (Dönmez, 2005).

Tablo 3. Ortaokullar ile İlgili İstatistikler (1938-1945)

Eğitim – Öğretim Yılı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı	Okul Sayısı
1938-1939	83.642	3.402	228
1939-1940	92.308	3.744	234
1940-1941	95.332	3.867	238
1941-1942	94.642	3.900	252
1942-1943	84.181	3.883	244
1943-1944	75.319	3.851	245
1944-1945	70.430	3.862	247
Toplam	595.854	26.509	1.688

Kaynak: (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 1943; TÜİK, 2002; TÜİK, 2004; TÜİK, 2014; TÜİK, 2005; TÜİK, 2007; TÜİK, 2008; TÜİK, 2009; TÜİK, 2010).

Tablo 3’te, 1938 ile 1945 yılları arasında ortaokullarda öğrenci, öğretmen ve okul sayıları gösterilmiştir. Buna göre bu okullarda öğrenci sayılarının en yüksek olduğu yıl 1940-1941, düşük olduğu yıl ise 1944-1945’ tir. Buna karşılık öğretmen ve okul sayılarının yüksek olduğu yıl 1941-1942, düşük olduğu yıl ise 1938-1939’dur. Böylece 1938-1939’dan 1944-1945’e kadar olan dönemde ülkede öğrenci sayısında %15,79 oranında bir gerileme kaydedilirken öğretmen sayısında %13,52 ve okul sayısında ise %8,33 oranında bir artış sağlanmıştır. Sayısal verilerin istikrarsızlığında İkinci Dünya Savaşından kaynaklanan ekonomik sorunların etkili olduğu gözden kaçmamaktadır.

Tablo 4. *Liseler ile İlgili İstatistikler (1938-1945)*

Eğitim – Öğretim Yılı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı	Okul Sayısı
1938-1939	24.364	1.329	75
1939-1940	26.255	1.518	80
1940-1941	24.862	1.544	82
1941-1942	28.217	1.568	82
1942-1943	28.073	1.590	79
1943-1944	28.906	1.694	80
1944-1945	27.734	1.656	76
Toplam	188.411	10.899	554

Kaynak: (*Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 1943; TÜİK, 2011; TÜİK, 2013; TÜİK, 2014*).

Tablo 4’te 1938 ile 1945 yılları arasında liselerdeki öğrenci, öğretmen ve okul sayılarındaki rakamlar ele alınmıştır. Buna göre; adı geçen eğitim kurumlarının öğrenci ve öğretmen sayısı bakımından en yüksek olduğu dönem 1943-1944; düşük olduğu dönem ise 1938-1939’dur. Buna karşılık liselerin okul sayısı bakımından en yüksek olduğu dönem 1940-1941 ile 1941-1942 iken, düşük olduğu dönem 1938-1939’dur. Böylece İkinci Dünya Savaşı’nın başlarından sonuna kadar ülkede öğrenci sayısında %13,83; öğretmenlerde %24,60 oranında bir artış gerçekleşirken, okul sayısında %0,13 oranında bir gerileme yaşanmıştır. 1938 ile 1945 yılları arasında öğrenci, öğretmen ve okul sayılarında yaşanan sayısal dalgalanmalar savaş dönemi koşullarından kaynaklanmaktadır.

1.4. Mesleki ve Teknik Eğitim

Mesleki ve Teknik Eğitim; Kişilerin toplumsal hayatında gerekli bir mesleğin beceri ve bilgisini, yaygın veya örgün olarak öğrendiği; duyuşsal, sosyal, bedensel ve zihinsel bir bütünlük içerisinde eğitimini sürdürdüğü bir kademe olarak değerlendirilmektedir. Bu eğitimin hedefi; iktisadi sektörler hakkında bilgi sahibi, işini uluslararası kalitede yapmaya uygun, üretici kişiler yetiştirmektir (Özerbaş ve Uçar, 2013).

Cumhuriyet ilan edildiğinde insan gücü eksikliğine rağmen ekonomik koşullar nedeniyle ülkede bir atılım yapılamamıştır. Bu nedenle mesleki ve teknik eğitimin öğrenci ve okul sayısında gerilemeler meydana gelmiştir. Sorunun halledilmesi için Milli Eğitim Bakanlığı tarafından ülkeye yabancı uzmanlar çağrılmıştır. Bunlardan biri Alman Pedagogu Kerschensteiner’in tavsiyeleri ile 1925’te gelen Almanya Sanayi ve Ticaret Bakanı Danışmanı Prof. Dr. Alfred Kühne olmuştur (Bostan vd., 2021). Kühne *Mesleki Terbiyenin İnkişafına Dair* raporunda teknik ve mesleki eğitimde en önemli merhalenin ilköğretimin son aşamasında öğrencilerin bu alana yönlendirilmesi olduğunu ifade etmiştir (Kühne, 1939).

1927’de Türkiye’ye davetle gelen Belçika Teknik Eğitim Uzmanı Prof. Dr. Omer Buyse ise hazırladığı *Teknik Öğretim Hakkında* ismi ile tanınan raporunda mesleki ve teknik öğretim programların yenilenmesi zaruretinden bahsetmiştir (Buyse, 1939; Kartal, 2016; Sertkaya ve Yılmaz, 2016).

Uzmanların hazırladığı bu raporların ardından mesleki ve teknik eğitimle ilgili çalışmalar sürdürülerek 9 Haziran 1927 tarih ve 1052 sayılı *Meslek Mektepleri Hakkında Kanun* yürürlüğe girmiştir. Bu kanunla vilayet ve belediyelerin meslek okulu açma ve bunların eğitim öğretim ve iş programlarıyla öğretmen ve memur kadrolarını belirleme yetkisi Millî Eğitim Bakanlığına devredilmiştir (Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1927; TBMMKD, 1927; RG, 1927).

Bu dönemde yapılan Yasal düzenlemelerden biri de 10 Haziran 1933 tarihinde kabul edilen 2287 sayılı *Maarif Vekaleti Merkez Teşkilatı ve Vazifeleri Hakkında Kanun* dur. Bu kanunun birinci maddesi uyarınca, Millî Eğitim Bakanlığında gerçekleştirilen yeni bir yapılanma ile merkez teşkilatı birimlerinden biri de *Mesleki ve Teknik Tedrisat Umum Müdürlüğü* olup yönetimine Rüştü Uzel getirilmiştir (Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1933; TBMMKD, 1933; RG, 1933).

İkinci Dünya Savaşı Dönemi’nde mesleki ve teknik eğitimde yaşanan gelişmelere rağmen istenilen sonuçlara ulaşılamamıştır. Bu sebeple Cumhurbaşkanı İsmet İnönü 1 Kasım 1939’da Türkiye Büyük Meclisi’nin açılışında yaptığı konuşmasında bu konuya şöyle değinmiştir:

“Maarif işlerimizi, yani Meclisin tarihimizde mümtaz bir farikası olarak himmetli ellerinize almanızı beklerim. Malî ve umumî şartlarımız sıkıntıya maruz olsalar bile, maarif işlerimizin ana istikametlerde ilerlemekte geç kalmayacağını ve her halde esaslî tedbirlerin zamanında alınacağını ümit ederim. Hükümet, ilk tahsilin amelî ve ana tedbirlerine el koymuştur. Bunları süratle tetkikinize alarak karara bağlayacağınıza kaniim. Memleket, teknik tahsilin her şubesini ciddî olarak benimsemiştir. Halka bu yolda kolaylık tedbirlerinizi genişletmenizi dilerim. Memleketin mühendis ve yüksek mühendis ordusunu yaratacak müesseseleri kurmak için acele etmemiz lâzımdır.”, (TBMMZC, 1939); (Yılmaz, 2011, s. 84).

Bu sözlerle İnönü, maddi şartlarda sıkıntılar yaşansa bile eğitim öğretim işlerine özen gösterilmesini zaruri görmüş, teknik eğitimin her şubesinin ciddi olarak benimsenmesinden yola çıkılarak bu eğitim ve mühendis yetiştirecek kuruluşları meydana getirmek üzere acele edilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır.

İnönü’nün sözleri ardından mesleki ve teknik okullarla ilgili çalışmalara

devam edilmiş bu okulların yenilerinin açılmasına özen gösterilmiştir. 1940'ta sanayileşmenin de katkısıyla mesleki ve teknik eğitimdeki verilerde artışlar kaydedilmiştir. Bu artışların sürekliliği ve düzenliliği için 14 Ağustos 1942 tarih ve 4304 sayılı *Mesleki ve Teknik Okullar Açılması ve Mevcutları Büyütülmesi Hakkında Kanun* kabul edilmiştir (Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1942; TBMMKD, 1942; RG, 1942). Bu kanun ile İkinci Dünya Savaşı yıllarında ülkede mesleki ve teknik eğitim alanında yüksek bir artışın yaşandığı tespit edilmiştir. Tablo 5'te bu dönemde mesleki ve teknik eğitim alanındaki sayısal değişimler gösterilmiştir (Demir ve Şen, 2009).

Tablo 5. *Mesleki ve Teknik Öğretim ile İlgili İstatistikler (1938-1945)*

Eğitim – Öğretim Yılı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı	Okul Sayısı
1938-1939	14.310	982	81
1939-1940	20.264	1.011	86
1940-1941	24.641	1.355	103
1941-1942	29.971	1.508	114
1942-1943	36.971	1.835	151
1943-1944	44.639	2.434	186
1944-1945	54.248	3.113	208
Toplam	225.044	12.238	929

Kaynak: (DİE, 1991; DİE, 1996; DİE, 2001; TÜİK, 2014).

Tablo 5'e göre, mesleki ve teknik öğretimle ilgili öğrenci, öğretmen ve okul sayısı verilerinin en yüksek olduğu yıl 1944-1945; en düşük olduğu yıl ise 1938-1939'dır. Böylece 1938'den 1945'e kadar olan süreçte ülkede öğrenci sayısında %279,09, öğretmen sayısında %217 ve okul sayısında ise %156,79 oranında bir artış yaşanmıştır. Bu rakamlardan savaş yıllarında mesleki ve teknik eğitimin öğrenci, öğretmen ve okul sayısı oranlarında bir istikrar söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

1.5.Yükseköğretim

Yükseköğretim; ilk ve ortaöğretimi tamamlayanların üst seviyede eğitim aldığı yüksekokul, fakülte, enstitü ve konservatuar gibi kurumlardan meydana gelen kademedir. Bu kademenin hedefi toplum ve dünya adına bilgi üretip vermektir (Kocatürk, 2021).

Cumhuriyetin ilanı sonrası yükseköğretim alanında yapılan en önemli yasal düzenleme 21 Nisan 1924 tarihinde kabul edilen 493 sayılı *İstanbul Darülfünunun Şahsiyeti Hükmiyesi Hakkında Kanun* olmuştur. Bu kanunla *Dârülfünûn-u Osmanî İstanbul Darülfünununa* dönüştürülmüş, fen, hukuk, edebiyat, ilahiyat ve tıp, kuruma bağlı fakülteleri meydana getirmiştir. Ayrıca

bu kuruluş *Katma Bütçe* ile idare edilip ekonomik özerkliğe sahip olmuştur (Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1924; TBMMKD, 1924).

Yükseköğretimde yapılan en önemli atılımlardan biri de 1925 yılında Ankara Hukuk Okulu, 1927 yılında Ankara Gazi Orta Öğretmen Okulu ve Eğitim Enstitüsüyle 1928 yılında Güzel Sanatlar Akademisinin kuruluşu olmuştur. Bu eğitim kurumlarının tesisi ile yükseköğretimde sayısal artışlar kaydedilmesine rağmen istenilen başarı elde edilememiştir. Kurumlar gerek bilimsel faaliyetlerinin yetersizliği gerekse inkılapları halka yayamadığı nedeniyle eleştirilere uğramıştır (Tokcan ve Suleimenova, 2015).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında yükseköğretim alanında oluşan yasal boşlukların giderilmesine yönelik kanuni düzenlemelere de gidilmiştir. Bunlardan ilki 30 Mayıs 1940'da kabul edilen 3848 sayılı *Ankara Hukuk Fakültesinin Maarif Vekâletine Devri Hakkında Kanundur*. Bu kanunla Adliye Vekâletine bağlı bulunan Ankara Hukuk Fakültesi 31 Mayıs 1940 tarihinden itibaren Milli Eğitim Bakanlığı uhdesine alınmıştır (Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1940; TBMMKD, 1940; RG, 1940).

Bu arada Cumhurbaşkanı İnönü, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1 Kasım 1941 tarihli açılışında yaptığı konuşmasında İnkılap dersleriyle ilgili bilgiler vererek kurulacak bir Enstitünün müjdesini şu ifadelerle dile getirmiştir:

“Şimdiye kadar Yükseköğretim kurumlarının son sınıflarına konferans şeklinde verilmekte olan inkılap derslerinin, bu kurumlarda -İnkılap Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi” adı altında esaslı bir ders şeklinde verilmesi ve bu mevzular etrafında ilmî incelemeler yapmak ve yaymak üzere, ayrıca bir de -İnkılap Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Enstitüsü” kurulması kararlaştırılmıştır.” (Yılmaz, 2011, s. 100).

15 Nisan 1942'de yürürlüğe giren 4204 sayılı *Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesine Bağlı Bir -Türk İnkılap Enstitüsü- Kurulması Hakkında Kanun* ile adı geçen Enstitü tesis edilmiştir. Enstitünün amacı; 1.Türk İstiklal Savaşı, Türk inkılabı ve Türkiye Cumhuriyeti rejiminin dayandığı esaslar hakkında araştırmalarda bulunmak. 2. Bu konularla ilgili belge ve yayın toplamak suretiyle kütüphane ve müzeler meydana getirip arşiv kurmak. 3. Türk inkılabını ülke içi ve dışında tanıtmak amacıyla ders ve konferans verip her çeşit yayınlarda bulunmak (Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1942; TBMMKD, 1942; RG, 1942).

Bu yasanın ardından 17 Eylül 1943 tarihinde 4492 sayılı *Ankara'da Bir Fen Fakültesi Kurulması Hakkında Kanun* yürürlüğe girmiştir. Bu kanun ile Ankara'da bir Fen Fakültesi teşkil edilmesi için Milli Eğitim Bakanlığına yetki verilmiştir (Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1943; TBMMKD, 1943; RG, 1943).

12 Temmuz 1944 tarihinde kabul edilen 4619 sayılı *İstanbul Teknik Üniversitesi Hakkında Kanun* ile *İstanbul Yüksek Mühendis Okulu*, *İstanbul Teknik Üniversitesi* olarak tesis edilmiştir. Bu üniversite Cumhuriyet tarihinin ikinci üniversitesi olma hüviyeti kazanmıştır (Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1944; TBMMKD, 1944; RG, 1944).

27 Haziran 1945 tarihine gelindiğinde ise 4761 sayılı *Ankara Tıp Fakültesinin Kurulması Hakkında Kanun* yürürlüğe girmiştir. Bu kanunla Ankara Tıp Fakültesi kurulurken, bu fakültenin öğretim ve yönetim işlerinde güdülecek esaslar Milli Eğitim Bakanlığınca konulmuş, profesör, doçent ve asistanlarının seçim ve tayinleri İstanbul Üniversitesinde uygulanan esaslara göre yapılmıştır (Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1945; TBMMKD, 1945). Netice olarak savaş yıllarında Türkiye'deki yükseköğretim kurumlarının öğrenci sayılarında bariz bir artış gerçekleşmiştir. Bu dönemde yükseköğretimde yaşanan sayısal değişimler Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6. *Yükseköğretim ile İlgili İstatistikler (1938-1945)*

Eğitim – Öğretim Yılı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı	Okul Sayısı
1938-1939	10.213	855	19
1939-1940	12.130	1.013	19
1940-1941	12.844	967	20
1941-1942	14.693	889	20
1942-1943	15.945	1.120	20
1943-1944	18.293	1.403	26
1944-1945	19.502	1.365	28
Toplam	103.620	7.612	152

Kaynak: (*Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 1943; TÜİK, 2012; TÜİK, 2011; TÜİK, 2014*).

Tablo 6'ya göre, yükseköğretimde öğrenci ve okul sayılarının yüksek olduğu dönem 1944-1945; düşük olduğu dönem ise 1938-1939'dur. Buna karşılık öğretmen sayısı bakımında rakamların yüksek seyrettiği dönem 1943-1944; düşük olan dönem ise yine 1938-1939'dur. Böylece savaşın başlarından bitimine kadar olan süreçte öğrenci sayısında %90,95; öğretmen sayısında %59,64 ve okul sayısında ise %47,36 oranında bir artış gerçekleşmiştir. Bu rakamlardan savaş döneminde öğretmen sayıları hariç, öğrenci ve okul sayılarında bir dalgalanmanın yaşanmadığı gözlemlenmektedir.

Sonuç

29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilan edilmesi ve yeni Türk devletinin kuruluşunun perçinleştirilmesiyle birlikte gerekli insan gücünün temin edilmesi maksadıyla eğitim-öğretim hizmetlerinin de hızla geliştirilmeye

çalışıldığı görülmektedir. Bu sürecinin planlanması maksadıyla Maarif Kongresi'nin devamı olarak Heyet-i İlmiye toplantıları tertip edilmiştir. 26 Aralık 1925 ile 8 Ocak 1926'da düzenlenen Üçüncü Heyet-i İlmiye toplantısıyla yapılan planlama sürecinin ardından Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde eğitim-öğretim seferberliğine gidilmiştir. Bu seferberlik neticesinde yapılan faaliyetler ve açılan müesseseler nedeniyle 1938'de okul öncesi eğitimde öğrenci sayısı 5.880, öğretmen sayısı 136 ve okul sayısı ise 80'e erişmiştir.

Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de vefatının ardından İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı olması ve akabinde 1 Eylül 1939'da başlayan İkinci Dünya Savaşının 2 Eylül 1945'e kadar sürmesi nedeniyle baş gösteren ekonomik kriz eğitim-öğretim sürecinde değişikliklere de yol açmıştır.

Savaşın getirdiği imkânsızlıklara rağmen eğitimin geliştirilmesine yönelik faaliyetler sürdürülmüş, 17-29 Temmuz 1939 tarihinde Birinci, 15-21 Şubat 1943 tarihinde ise İkinci Maarif Şûrası toplanmıştır. Bu Şûralar da ilköğretimin merkeze alınmasının yanı sıra temele önem verilmeden bir üst kademeye geçilemeyeceği düşüncesi de hâkim olmuştur. Bu dönemde ilköğretimde yaş düzenlemesine özen gösterilmesiyle birlikte köylerde sınıfların beşe yükseltilmesi gibi kararlar da alınmaya başlamış, okul öncesinin kıt imkânları ilköğretim kademesine tahsis edilmiştir. Ancak bu kademenin okul ve öğrencilerinde gözle görünür artışlara rağmen öğretmenlerin silahaltına alınması savaşın son dönemlerinde eğitimci rakamlarında sıkıntılara yol açmıştır.

Bu dönemde ortaöğretimde görülen yetersiz okul imkanları kendini daha da derinden hissettirmeye başlamıştır. Birinci Maarif Şûrasında sorunun çözümüne yönelik girişimde bulunularak hizmete girecek ortaöğretim kurumlarının yerleri sıraya alınmışsa da iktisadi imkansızlıklar nedeniyle görülen gecikmeler 1942 yılı akabinde ortaokullarda öğretmen, öğrenci ve okul; liseler de ise okullaşma sayılarında gerilemeler meydana getirmiştir.

Bu sıralarda teknik ve mesleki eğitimin iyi durumda olduğu öğrencilerin bu kurumlara gösterdiği teveccühten anlaşılmaktadır. Bunda teknik eleman gereksinimin giderilmesine yönelik hükümetin yaptığı teşvikin de etkili olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum savaşın başlangıcından sonuna kadar olan süreçte verilerde kayda değer artışların yaşanmasının önünü açmıştır.

Bu arada Ankara ve İstanbul'da teşkil edilen yeni fakültelerle birlikte Yükseköğretim verilerinde de önemli yükselişlerin meydana geldiği bilinmektedir. İlk etapta İstanbul Üniversitesi'nin örgütlenmesiyle başlayan hamlenin planlı bir şekilde yeni hamleleri de beraberinde getirmesi ve dış ülkelere eğitimini tamamlamak amacıyla gönderilen öğrencilerin dönüşlerinde farklı kürsülerde görev almaları, yükseköğretimde önemli atılımların gerçekleşmesini sağlamıştır.

Sonuç olarak savaş koşullarının ülkede eğitim-ğretim çalışmalarını sıkıntıya sokması, bir yandan okul öncesi eğitimin, kurumlarıyla birlikte lağvedilip İl zel İdare'leri bünyesine alınmasını temin ederken öbür yandan ortaokul binalarının yetersizliğinin giderilmesine yönelik öncelik sıralamasına gidilmesine yol açmıştır. Ayrıca dönemin elveriŐsiz Şartlarına rağmen açılan kurumlar sayesinde eğitim-öğretimin ileriye taşınması hedeflenmiŐ, zamanın önemli bir modeli konumunda bulunan *Köy Enstitüleri* uygulamasıyla da kırsaldaki ğretmen sıkıntısı aŐılmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

- Aral, N., Kandır, A., & Yaşar, M., C. (1981). *Okul öncesi eğitim ve ana sınıfı programları*. YAPA- Yayınları.
- Atatürk Araştırma Merkezi. (2006). *Atatürk'ün söylev ve demeçleri*. Divan Yayıncılık.
- Başkan, Ş., & Çay, A., M. (2019). Tanzimat dönemi Osmanlı eğitim sistemi. *Journal of International Social Research*, 12(64), 176-186.
- Baştürk, N., (2019). *Büyük Selçuklu Dönemi'nde Nişabur'da eğitim ve öğretim faaliyetleri* [Doktora Tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Bostan, A. H., Eryılmaz, M. A., Bostan E., & Sargın, K. (2021). Cumhuriyetin ilk yıllarında yabancı uzmanların mesleki ve teknik eğitime dair raporları ve bunların uygulanabilirliği. *International Social Sciences Studies Journal*, 7(83), 2482-2491.
- Bozkurt, B. (2020). Cumhuriyet Türkiye'sinin eğitim sisteminin inşası sürecinde heyet-i ilmiye toplantıları. *Belgi*, (19), 1748-1765.
- Cumhuriyet. (1939). Maarif şurası dün merasimle açıldı. 18 Temmuz, 1, 9.
- Demir, E., & Şen, H. Ş. (2009). Cumhuriyet Dönemi mesleki ve teknik eğitim reformları. *Ege Eğitim*, 10(2), 39-58.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. (1943). BCA, 30-1-0-0/90-559-4. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=271625&Hash=E090E3863B8E40F299589B26763D11F5D80838779E1F7220C96513A59804F82C&Mi=0> adresinden alındı
- Dewey, J. (1939). *Türkiye maarifi hakkında rapor*. Devlet Basımevi.
- DİE. (1967). *Milli eğitim hareketleri*. Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- DİE. (1991). *İstatistik göstergeler (1923-1990)*. Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- DİE. (1996). *İstatistik göstergeler (1923-1995)*. Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- DİE. (2001). *İstatistik göstergeler (1923-1998)*. Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Dönmez, C. (2005). Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi'nde ortaöğretim. *The Journal of Selcuk University Social Sciences Institute*, (14), 255-268.
- Engin, O. N. (1977). *Türk maarif tarihi*. Eser Neşriyat.
- Ertürk, S., (2016). *Eğitimin mahiyeti*. Edge Akademi.
- Gültekin, M., (2020). Cumhuriyet dönemi ilkokul programları. Pegem Akademi.
- İGM. (1950). *Türkiye İstatistik yıllığı*. İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları.
- İGM. (1951). *İstatistik yıllığı*. İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları.
- İGM. (1952). *İstatistik yıllığı*. İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları.
- İGM. (1953). *İstatistik yıllığı*. İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları.

- İGM. (1959). *İstatistik yıllığı*. İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları.
- İhsanoğlu, E. (2002). Osmanlı medrese geleneğinin doğuşu. *Bellekten*, 66(247), 849-904.
- Kartal, Ö. (2016). Erken Cumhuriyet Döneminde yabancı uzman raporlarına göre Türk eğitim sisteminin ezbercilik sorunu. *Journal Of Research in Education And Society*, 3(1), 42-59.
- Kocatürk, H., E. (2021). *Türkiye’de yükseköğretim yönetimi: Tarihsel dönüşüm, sistem koordinasyonu ve kurumsal yönetim* [Doktora Tezi]. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Kuşçi, A. (2022). Türk maarif şuralarının ulusal basına yansımaları. *FSM İlmî Araştırmalar*, (19), 1-19.
- Kuşçi, A. (2021). *Türk eğitim tarihi (1923 - 1950)*. İksad Yayınevi.
- Kühne, A. (1939). *Mesleki terbiyenin inkişafına dair*. Devlet Basımevi.
- Maarif Vekilliği. (1923). *Birinci Heyet-i İlmiye*. Maarif Neşriyatı.
- Maarif Vekilliği. (1924). *İkinci Heyet-i İlmiye*. Maarif Neşriyatı.
- Maarif Vekilliği. (1926). *Üçüncü Heyet-i İlmiye*. Maarif Neşriyatı.
- Maarif Vekilliği. (1927). *Lise ve Orta Mektepler Talimatnamesi*. Koç Üniversitesi Suna Kıraç Kütüphanesi.
- MBKKD. (1961). 5 Ocak, 698-699.
- Okur, M. (2005). Türkiye’de milli ve modern bir eğitim sistemi oluşturma çabaları (1920-1928). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*, 4(11), 93-109.
- Özerbaş, M., A., & Uçar, C. (2013). Mesleki ve teknik eğitimin dünyadaki ve Türkiye’deki konumu. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları*, 2(2), 245-253.
- Palalı, İ. (2021). Osmanlı Devleti’nde ilköğretimde yenileşme ve Urfa ilk mektepleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 127(250), 83-102.
- Parker, B. (1939). *Türkiye’de ilk tahsil hakkında rapor*. Devlet Basımevi.
- Polat, S. (2015). Karahanlı Devleti’nde eğitim faaliyetleri. *Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Teknoloji*, 1(1), s. 42-52.
- Resmî Gazete. (1926). (338), 3 Nisan, 2-3.
- Resmî Gazete. (1927). (606), 9 Haziran, 2.
- Resmî Gazete. (1933). (2434), 22 Haziran, 2765.
- Resmî Gazete. (1940). (4525), 3 Haziran, 13964.
- Resmî Gazete. (1942). (5090), 22 Nisan, 2730.
- Resmî Gazete. (1942). (5189), 20 Ağustos, 3546.
- Resmî Gazete. (1943). (5514), 22 Eylül, 5842.
- Resmî Gazete. (1944). (5761), 20 Temmuz, 7322.

- Resmî Gazete. (1945). (6042), 27 Haziran, 8961.
- Sertkaya, A., & Yılmaz, Y., (2016). II. Dünya Savaşı başlangıcında Belçika'daki Türk öğrenciler. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 2(2), 130-139.
- Sezer, İ., (2005). *İsmet İnönü Dönemi'nde eğitim ve kültür politikaları*. [Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Son Posta. (1939). Maarif şurası dün toplandı. 18 Temmuz, 1, 5, 11.
- Şen, S., & Akbaba, A., S., (2022). Dönemin ruhunun Türk milli eğitim şuralarına (1939-2014) etkileri hermenötik bir analiz. *Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(1), 23-45.
- Tanır, E., D., (2019). Birinci heyet-i ilmiye ve çalışma esasları. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi*, 52(1), 251-276.
- Taşagıl, A. (2020). *Bozkırların ilk imparatorluğu: Hunlar*. Yeditepe Yayınevi.
- TBMMKD. (1924). 2, 20 Nisan, 375.
- TBMMKD. (1924). 2, 21 Nisan, 381.
- TBMMKD. (1926). 4, 22 Mart, 523.
- TBMMKD. (1927). 5, 26 Mayıs, 267.
- TBMMKD. (1933). 12, 10 Haziran, 928.
- TBMMKD. (1940). 21, 30 Mayıs, 712.
- TBMMKD. (1942). 23, 14 Ağustos, s. 902.
- TBMMKD. (1942). 23, 15 Nisan, 169.
- TBMMKD. (1943). 25, 17 Eylül, 721.
- TBMMKD. (1944). 26, 12 Temmuz, 687.
- TBMMKD. (1945). 27, 20 Haziran, 724.
- TBMMZC. (1939). 6, 1 Kasım, 5.
- Tokcan, H. & Suleimenova, J. (2015). Cumhuriyetten günümüze Türkiye'de yükseköğretim sistemi. *II. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*. Almatı: Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi.
- TÜİK. (2003). *İstatistik Göstergeleri (1923-2002)*. Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- TÜİK. (2004). *İstatistik Göstergeleri (1923-2003)*. Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- TÜİK. (2006). *İstatistik Göstergeleri (1923-2005)*. Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- TÜİK. (2007). *İstatistik Göstergeleri (1923-2006)*. Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- TÜİK. (2008). *İstatistik Göstergeleri (1923-2007)*. Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- TÜİK. (2009). *İstatistik Göstergeleri (1923-2008)*. Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- TÜİK. (2010). *İstatistik Göstergeleri (1923-2009)*. Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.

- TÜİK. (2011). *İstatistik Göstergeleri (1923-2010)*. Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- TÜİK. (2012). *İstatistik Göstergeleri (1923-2011)*. Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- TÜİK. (2013). *İstatistik Göstergeleri (1923-2012)*. Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- TÜİK. (2014). *İstatistik Göstergeleri (1923-2013)*. Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- Türk Devrim Tarihi Enstitüsü (1946). *Cumhurbaşkanları, başbakanlar ve milli eğitim bakanlarının milli eğitimle ilgili sövlev ve demeçleri*. Milli Eğitim Basımevi.
- Türk Dil Kurumu Tarihçesi* (2023). Türk Dil Kurumu. <https://www.tdk.gov.tr/tdk/kurumsal/tarihce-2/> adresinden erişilmiştir.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1924). İstanbul Darülfünununun Şahsiyeti Hukukiyesi Hakkında Kanun (493). *Resmi Gazete*(71). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/71.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1924). Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (491). *Resmi Gazete*(71). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/71.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1926). Maarif Teşkilatına Dair Kanun (789). *Resmi Gazete*(338). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/338.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1927, Haziran 9). Meslek Mektepleri Hakkında Kanun (1052). *Resmi Gazete*(606). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/606.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1933, Haziran 22). Maarif Vekâleti Merkez Teşkilatı ve Vazifeleri Hakkında Kanun (2287). *Resmi Gazete*(2434). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2434.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1940, Haziran 3). Ankara Hukuk Fakültesinin Maarif Vekaletine Devri Hakkında Kanun (3848). *Resmi Gazete*(4525). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/4525.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1942, Nisan 22). Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesine Bağlı Bir “Türk İnkılap Enstitüsü” Kurulması Hakkında Kanun (4204). *Resmi Gazete*(5090). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5090.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1942, Temmuz 20). Mesleki ve Teknik Okullar Açılması ve Mevcutları Büyütülmesi Hakkında Kanun (4304). *Resmi Gazete*(5189), s. 6. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5189.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1943, Eylül 22). Ankara’da Bir Fen Fakültesi Kurulması Hakkında Kanun (4492). *Resmi Gazete*(5514). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5514.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1944, Temmuz 20). İstanbul Teknik Üniversitesi Hakkında Kanun (4619). *Resmi Gazete*(5761). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5761.pdf> adresinden erişilmiştir.

- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1945, Haziran 27). Ankara Tıp Fakültesinin Kurulması Hakkında Kanun (4761). *Resmi Gazete*(6042). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6042.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1961, Ocak 12). İlköğretim ve Eğitim Kanunu (222). *Resmi Gazete*(10705). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10705.pdf> adresinden erişilmiştir.
- Ulus. (1939). Maarif şurası Hasan Ali Yücel'in veciz bir nutkuyla dün açıldı. 18 Temmuz, 1, 6-7.
- Yılmaz, H. (Dü.). (2011). *Tarihe düşülen notlar 1 - Yasama yılı açılışlarında cumhurbaşkanlarının konuşmaları* (Cilt 1). Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları.

BÖLÜM 12

ABCFM MİSYONERLERİNİN OSMANLI İSTANBUL'UNDAKİ İLK TEŞEBBÜSLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

*Fikrettin Yavuz*¹

*Zeynep İskefiyeli*²

1 Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
fyavuz@sakarya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3161-457X>

2 Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürü, zcumhur@
sakarya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3841-815X>

Giriş

Leon Arpee, *The Armenian Awakening* adlı eserinde, American Board of Commissioners for Foreign Missions'a (ABCFM) mensup misyonerler Harrison Gray Otis Dwight ve William Goodell'in 1833 yılında genç bir İstanbul Ermenisi olan Hovhannes Der¹ Sahakyan (John Der-Sahakian) ile tanışmasını, Osmanlı Ermenilerine yönelik misyonerlik faaliyetlerinin resmi başlangıcı olarak değerlendirmiştir (Arpee, 1909, s. 96; Arpee, 1946, s. 7). Bu tanışma, Amerikan Protestan misyonerlik hareketinin Osmanlı topraklarında etkili bir şekilde kurumsallaşmasının ilk adımı olması ve Osmanlı Ermenileri arasında dini ve kültürel bir dönüşümün başlangıcını temsil etmesi bakımından son derece dikkate şayan bir gelişmedir. Hovhannes Der Sahakyan'ın, arkadaşı Senekerim Der Minasyan ile birlikte misyonerleri ziyaret etmesi, bu sürecin başlangıcını teşkil etmiş ve dönemin misyonerlik literatüründe geniş yer bulmuştur. Bu ziyaretler, Osmanlı coğrafyasına gelen öncü misyonerlerden Dwight'in *Christianity in Turkey* adlı eserinde (Dwight, 1854) ve William Goodell'in hatıralarını derleyen E. D. G. Prime'in kaleme aldığı *Forty Years in the Turkish Empire: Or, Memoirs of Rev. William Goodell* adlı çalışmada ayrıntılı olarak ele alınmıştır (Prime, 1877).

Sahakyan ve Minasyan'ın² misyonerlerle kurduğu temaslar, American Board'un yayın organı olan *The Missionary Herald*'in farklı sayılarına konu olmuş ve Protestanlık hareketinin Osmanlı Ermenileri arasındaki etkisinin örnek vakaları olarak dikkat çekmiştir (Intelligence from the Missions, 1836, s. 30-33; Constantinople, 1836, s. 41-49). Özellikle Goodell'in talebi üzerine, Minasyan'ın kaleme aldığı ve Sahakyan ile birlikte Protestanlığa duydukları ilgi ve misyonerlerle yaptıkları görüşmeleri detaylarıyla anlatan metin, Osmanlı Ermenileri arasında Protestanlığın kendilerinin ifadesiyle bir anlamda “mayalanma” sürecinin yazılı belgesi olarak öne çıkmaktadır. Bu metin, Ekim 1834'te Goodell ve Dwight tarafından American Board sekreterine sunulmuş ve 1836 yılında *Missionary Paper*'da “*Account of Armenians at Constantinople*” başlığıyla yayımlanmıştır (Goodell, 1836). Aynı metin, daha sonra American Board'un faaliyetlerini, yerel toplumlarla ilişkilerini, Protestanlık hareketinin yayılmasını ve bu süreçte yaşanan sosyal, dini ve kültürel dönüşümleri ele alan 29 eserlik *Christian Pamphlets* dizisinin bir parçası olarak da yayımlanmıştır (Dwight, *Christian Pamphlets*).

Bu çalışma, “*Account of Armenians at Constantinople*” metnine odaklanarak, Sahakyan ve Minasyan'ın American Board misyonerleriyle olan etkileşimlerini detaylandırılacaktır. American Board'un yayınlarında

1 “Der” unvanı, ailelerin soyadlarında, dini bağlantılarını ve ruhban soyunu vurgulamak için kullanılır. (Hewsen, 1963, s. 214-219).

2 Hovhannes Der Sahakyan ve Senekerim Der Minasyan'ın isimlerinin literatürde farklı şekillerde yazıldığı görülmektedir. Bu durum, isimlerin transliterasyonu ve farklı dillerdeki yazım biçimlerinden kaynaklanmaktadır. Ancak bu çalışmada tutarlılığı sağlamak adına, bundan sonraki bölümlerde bahsi geçen kişiler sadece Sahakyan ve Minasyan olarak anılacaktır.

isimleri sıkça geçen bu iki figür, yalnızca kendi Protestanlaşma süreçlerini anlamak açısından değil, aynı zamanda Osmanlı Ermenileri arasında Protestanlık hareketinin temel dinamiklerini yansıtan örnekler olarak da dikkat çekmektedir. *Christian Pamphlets* ve *The Missionary Herald* gibi yayınlardaki tekrar eden bu anlatılar, dönemin misyonerlik stratejilerini, Osmanlı Ermenilerinin Protestanlığa yaklaşımını ve bu süreçte yaşananları anlamak açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Bu bağlamda, çalışma, Sahakyan ve Minasyan'ın hikayelerini merkeze alarak, bireysel deneyimlerin daha geniş toplumsal ve dini dönüşümlere nasıl yol açtığını, yani Protestanlığın İstanbul'da onların ifadesiyle nasıl mayalandığının anlaşılmasına katkı yapmayı amaçlamaktadır.

1. Tarihsel Arka Plan: American Board ve Osmanlı Ermenileri

ABCFM, Osmanlı topraklarındaki ilk misyonerlik girişimlerine Levi Parsons ve Pliny Fisk'in liderliğindeki Filistin Misyonu ile başlamıştır³. 1819 yılında Boston'dan yola çıkan Parsons ve Fisk, bölgenin dini ve kültürel çeşitliliğini göz önünde bulundurarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda misyonerlik faaliyetlerini başlatmayı hedeflemiştir. Parsons ve Fisk'e 31 Ekim 1819'da Boston'daki Old South Kilisesi'nde verilen talimatlar, bölgedeki Yahudi, Müslüman, Hristiyan ve farklı etnik gruplar arasında gözlem yapmaları ve İncil'in mesajını uygun yöntemlerle yaymaları şeklindeydi. Misyonerler, İzmir'den 8 Şubat 1820 tarihinde gönderdikleri mektupta Osmanlı İmparatorluğu'nu geniş bir misyonerlik alanı olarak nitelendirmiş ve özellikle İstanbul'un bu çalışmalar için stratejik bir merkez olduğunu vurgulamışlardır. Mektuptaki şu ifadeler dikkat çekicidir: “Gözlerimizi geniş bir misyonerlik alanına diktik, ancak çok az sayıda görevli olduğunu duyduk. Akdeniz'in kuzey ve güneyindeki tüm kalabalık Katolik ve Müslüman ülkelerinde tek bir Protestan misyoner yoktur.” (Religious Intelligence, 1820, s. 122) Mektupta yer alan bilgilere göre, İngiliz misyoner teşkilatı Church Missionary Society'ye (CMS) mensup Rahip James Connor bir süredir İstanbul'da bulunuyordu⁴ ve o sırada Girit, Kıbrıs, Suriye ve muhtemelen Ermenistan'ı kapsayan bir seyahate çıkmıştı⁵. Bir iki yıl süreceği belirtilen

3 Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs'e yönelik misyonerlik seyahatlerini ve Osmanlı toplumuyla kurdukları ilişkileri, dini ve kültürel gözlemler ışığında detaylı bir şekilde ele alan bir çalışma için bkz. (Aksu, 2015).

4 İngiliz misyoner teşkilatları, özellikle Church Missionary Society (CMS) ve British and Foreign Bible Society (BFBS), 19. yüzyılın başlarında İstanbul'da dini metinlerin yerel dillere tercüme edilmesi, dağıtımı ve Hristiyanlığın yayılması amacıyla aktif faaliyetler yürütüyor, bu süreçte Rahip James Connor ve Rahip H. D. Leeves gibi önemli temsilciler aracılığıyla bölgede misyonerlik çalışmalarını sürdürüyorlardı. (Clogg, 1968, s. 171-93).

5 Rahip James Connor, 1818'de İstanbul'da Church Missionary Society (CMS) adına misyonerlik faaliyetlerini başlatmış ve 1819-1820 yıllarında Suriye, Filistin, Girit ve Kıbrıs gibi bölgelerde misyonerlik çalışmaları yürütmüştür. William Jowett'in *Christian Researches in the Mediterranean from 1815 to 1820* adlı eserinin ek bölümünde, Connor'ın özellikle Suriye ve Filistin'deki seyahatlerini ve gözlemlerini içeren günlüklerine yer verilmiştir. Bu günlükler, bölgedeki Hristiyan toplulukların durumu, dini uygulamalar ve misyonerlik faaliyetlerinin uygulanabilirliği hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. (Jowett, 1822).

bu seyahatin ardından Connor'ın muhtemelen İstanbul'da kalıcı olarak görev yapacağı ifade edilmiştir. Parsons ve Fisk, mektubun devamında şu değerlendirmede bulunmuşlardır: “*Bu insanların seyahatleri ve çalışmaları, binlerce argümandan daha etkili bir şekilde, bu ülkelerde misyonerlik faaliyetlerinin ve araştırmalarının mümkün olduğunu göstermiştir.* (Religious Intelligence, 1820, s. 122)” Bu ifadeler, İstanbul'un yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olması nedeniyle değil, aynı zamanda dinî ve kültürel çeşitliliği sayesinde misyonerlik faaliyetleri için stratejik bir merkez olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.

1820 yılında Levi Parsons'un Kudüs'e ulaşmasıyla, American Board misyonerleri Osmanlı topraklarındaki ilk doğrudan faaliyetlerini başlatmıştır. 1821'de Parsons'un Kudüs'te Ermeni hacılarıyla kurduğu temas, Ermenilerin Protestan misyoner etkilerine en açık topluluklardan biri olduğunu ortaya koymuş ve bu durum, misyonerlerin Ermenilerle çalışmalarına öncelik vermelerine yol açmıştır. Bu gözlemler, 1823 yılında öncü misyonerler William Goodell ve Isaac Bird tarafından Beyrut'ta bir misyon istasyonunun kurulmasıyla hayata geçirilmiştir. Beyrut'taki misyon kilisesinde, Episkopos Dionysius ve Vartabed Gregory adlı iki Ermeni din adamıyla kurulan ilişki, Protestanlık etkilerinin ilk somut başarılarından biri olarak değerlendirilmiştir (Arpee, 1946, s. 5).

Akdeniz'de İngiltere'nin himayesindeki Malta Adası, Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerinin henüz tam olarak başlatılmadığı dönemde, matbaa çalışmalarının yoğun şekilde yürütüldüğü ve misyonerler tarafından stratejik olarak kullanılan önemli bir merkez konumundaydı. ABCFM'nin öncü misyonerleri, Malta'da aktif bir şekilde broşürlerin hazırlanması ve basımıyla meşguldü. Bu broşürlerden bazıları Ermeni harfli Türkçe yayımlanmıştı. Söz konusu metinler, misyonerlerin Ermeniler üzerindeki etkilerini önemli ölçüde artırmayı hedefliyordu (Extracts From a Letter of Mr. Goodell, 1829, s. 78-80). 1828 yılında Malta Adası'nda düzenlenen bir toplantıda, American Board misyonerleri Doğu misyonerlik faaliyetlerinin genel stratejilerini belirlemişlerdi. Bu toplantıda Ermenilerle doğrudan çalışmalara başlanması ve kapsamlı araştırma gezileri yapılması kararlaştırılmıştı (Sarıyıldız, 2002, s. 250-251). Bu karar doğrultusunda 1829 yılında misyonerler Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight, Anadolu'ya bir araştırma gezisi düzenlemek üzere görevlendirilmişlerdi. Bu gezi, Ermenistan, Gürcistan ve İran'da bulunan doğu kiliselerinin yeniden canlandırılmasını hedeflemekteydi. Gezinin notları daha sonra *Missionary Researches in Armenia* adlı bir kitapta toplanmıştır (Smith, 1833; Dwight, 1850; Kocabaşoğlu, 2000, s. 15-31).

ABCFM, Osmanlı İmparatorluğu'nda misyonerlik faaliyetlerini daha etkili bir şekilde sürdürebilmek için stratejik kararlar almıştır. Bu doğrultuda, İstanbul'un Ermeni nüfusu ve kültürel yapısı nedeniyle

misyonerlik çalışmalarına uygun bir merkez olduğu değerlendirilmiştir. William Goodell'in Türkçe ve Ermeniceyi bilmesi, onun İstanbul'da görevlendirilmesini son derece önemli kılmıştır. İstanbul'un, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere ulaşım açısından diğer merkezlere kıyasla daha elverişli olduğu düşünülmüştü (Agency in the Mediterranean, 1829, s. 261-262). Bu çerçevede Goodell, 9 Haziran 1831'de ailesiyle birlikte İstanbul'a gelerek (Arpee, 1909, s. 95-96), özellikle Ermeni topluluğuna yönelik bir misyon istasyonu kurma amacıyla çalışmalarına başlamıştır. Daha önce Suriye ve Malta'da misyonerlik faaliyetlerinde bulunan Goodell, Suriye'deki görevi sırasında Yeni Ahit'in Ermeni harfleriyle Türkçe'ye çevirisini yapmış ve yayımlamış, Eski Ahit'in çevirisine ise başlamıştı. İstanbul'a varışının hemen ardından, Ermeni Patriği Balatlı III. Garabet ile bir görüşme gerçekleştiren Goodell, Ermeni cemaati için eğitimin iyileştirilmesi amacıyla yeni bir öğretim modeli temelinde okullar kurulmasını önermiştir (Dwight, 1854, s. 32-33). Ziyaret sırasında Patrik, misyonerlere faaliyet alanlarının Hristiyan olmayan cemaatler olması gerektiğini söylemiş, ancak misyonerler, Patrik'in bu görüşünün aksine, diplomatik bir yaklaşımla vazifelerinin herkese İncil'i ve doğru doktrini öğretmek olduğunu, ayrıca Ermeni çocukları için de bir okul açmak istediklerini söyleyerek desteğini istemişlerdir (Sarıyıldız, 2002, s. 251).

Dwight, Smith ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu vilayetlerine yaptığı keşif gezisinin ardından Malta'ya döndü. Buradan, Goodell ile birlikte çalışmak üzere İstanbul'a gitmesi kararlaştırıldı. 5 Haziran 1832'de ailesiyle birlikte İstanbul'a ulaşan Dwight, Ermeni cemaatinde kendi ifadeleri ile "*dini ve toplumsal reform çalışmalarına*" başlamak üzere görevine başladı (Brief View of the Board, 1833, s. 18). Bu süreçte misyonerler, yeni bir çalışma alanında karşılaşılması muhtemel tüm zorluklarla yüzleşmek durumunda kalmışlardır. Osmanlı coğrafyasındaki çok dillilik, halk arasında yaygın olan düşünce ve duygu kalıplarının kavranmasını ve bu bağlamda Ermeni cemaatine erişim sağlayarak güven kazanmaya yönelik etkili stratejilerin geliştirilmesini gerektirmiştir.

2. İstanbul'daki İlk Temaslar

Amerikalı misyonerler, uzak ve büyük ölçüde bilinmeyen bir ülkeden gelerek İstanbul'daki Ermeni topluluğu arasında faaliyet göstermeye başladıklarında, tanınmamaları ve yabancı olmaları doğal bir şüpheyle karşılanmalarına neden oldu. Bu durum, Ermeni cemaatini mevcut inanç sistemlerinin yanıltıcı olduğuna ikna etmenin ne kadar zor olacağını onlara kısa sürede gösterdi. Bu nedenle misyonerler, çalışmalarını yalnızca dini öğretilerle sınırlamak yerine, öncelikle cemaatin güvenini kazanmayı hedefleyen stratejilere yönlendirdiler. Bu doğrultuda, dönemin koşulları, misyonerlerin ilk düzenli faaliyetlerini eğitim alanına odaklamalarına sebep oldu (Dwight, 1854, s. 34).

Bu zorluklara rağmen, bireysel temaslar misyonerlik faaliyetlerinin somut sonuçlar doğurmasını mümkün kılmıştı. Bu bağlamda İstanbul'daki Ermeni toplumu arasında yürütülen misyon faaliyetleri, 1833 yılında genç bir Ermeni öğretmen olan Sahakyan'ın, o dönemde Ortaköy'de ikamet eden Amerikalı misyonerleri ziyaret etmesiyle ivme kazanmıştı (Arpee, 1909, s. 96). Bu başlangıç sürecinin izini sürmek, "*Account of Armenians at Constantinople*" adlı metnin odağa alınarak, Sahakyan ve Minasyan'ın Amerikan misyonerleriyle kurdukları ilişkilerin detaylı bir şekilde incelenmesiyle mümkün olabilir. Öte yandan metnin irdelenmesi bu iki ismin Protestanlaşma sürecini anlamamanın ötesinde American Board misyonerlerinin, Osmanlı Ermenileri arasındaki Protestanlık faaliyetlerinin etkilerini anlamamızı da mümkün kılacaktır.

İstanbul'daki ünlü [Krikor] Peştemalciyan Okulu'nda eğitim gören Sahakyan'ın dine ilgisi babasının ucuz bulup satın aldığı bir Yeni Ahit'i kopyası ile başlamıştı. Zaman içerisinde dini metinlere eleştirel bir biçimde yaklaşmaya başlayan Sahakyan bu süreçte Peştemalciyan ile sık sık dini pasajlara dair sohbetler etmiştir (Goodell, 1836, s. 2). Onun, samimiyeti ve ciddiyeti misyonerlerin dikkatini çekmiştir. İlk ziyaretinden bir hafta sonra yaptığı ikinci ziyaretinde misyonerlerden dini rehberlik talep etmiş ve Amerikalı misyonerlerle daha derin bir ilişki geliştirmeye başlamıştır. Bu süreçteki en yakın destekçisi, patrikhaneye bağlı bir okulda öğretmenlik yapan Minasyan'dır (Dwight, 1854, s. 37). Sahakyan, o dönemde bir Ermeni ileri geleninin evinde öğretmenlik yaparken, Minasyan ise patrikhaneye bağlı bir okulda öğretmen olarak görev yapıyordu (Arpee, 1909, s. 96-97). Amerikalı misyonerler, bu iki gencin topluluk içerisindeki etkilerini göz önünde bulundurarak, onları misyonerlik mesajlarını şehirdeki Ermeni cemaatine iletebilecek araçlar olarak değerlendirmiş olmalıdırlar.

Bu gençler, İncil'deki Nikodimos anlatısına benzer şekilde, gece saatlerini seçerek Goodell'i düzenli olarak ziyaret etmiş ve haftalar boyunca dini metinler üzerine sohbet etmişlerdir. Bu toplantılarda dini metinleri kendi dillerinde okuyarak anlamaya çalışmışlardı (Prime, 1877, s. 161). Aslında Sahakyan'ın Minasyan ile ilk karşılaşması, Peştemalciyan okulunun bahçesinde gerçekleşmiştir. Patrikhaneye bağlı bir okulda öğretmen olarak görev yapan Minasyan ile kurulan dostluk, Sahakyan'ın dine yönelik sorgulamalarını paylaşmasıyla daha derin bir boyut kazanmıştır. Minasyan'ın söylediğine göre, kendisi başlangıçta bu eleştirel yaklaşımlara temkinli baksa da zamanla Yeni Ahit'i incelemiş ve kilisenin öğretilerinin İncil'den uzaklaştığını fark etmiştir. Bu farkındalık, ikisinin sürekli olarak dini metinleri müzakere etmesi ve Ermeni cemaatine yönelik reform ihtiyacına dair görüşler geliştirmesi ile daha da derinleşmiştir. Sahakyan, bir Ermeni bankerin çocuklarına öğretmenlik yapmak üzere Ortaköy'e taşındığında, ikilinin görüşmeleri seyrekleşmiştir. Ancak bu ayrılık, aralarındaki bağı zayıflatmak şöyle dursun onları daha sık buluşma yolları aramaya itmiştir.

Sahakyan'ın söylediğine göre Minasyan ile temel hedefleri, Ermeni milletinin İncil'i tanınmasına öncülük etmek olmuştur. Bu amaç doğrultusunda broşürler hazırlamak ve bir okul kurmak istemişlerse de maddi kaynak eksikliği nedeniyle planlarını gerçekleştirememişlerdi (Goodell, 1836, s. 3-4).

1833 baharında, Ortaköy'de misyonerlerin okul kurma girişiminde bulunduğunu öğrenen Sahakyan, niyetlerini anlamak için bir görüşme talep etmiş ve bu görüşmelere Minasyan da katılmıştır. İlk ziyaretlerinde misyonerler kendilerine saygıyla yaklaşmış, ancak çalışmalarına dair ayrıntılı bilgi vermemiştir. Sonraki görüşmelerde ise Goodell, İncil ve İsa Mesih hakkında derinlemesine konuşmalar yapmış, bu tartışmalar Sahakyan ve Minasyan'ın Protestanlık mesajını benimsemelerinde etkili olmuştur. Sahakyan, Dwight'tan İngilizce dersler almaya başlamış; ancak bir yandan da geçim sıkıntılarını çözmek zorunda kalmıştır. Bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: *"Bu insanlarla bir şekilde bağlantı kurmamız gerekiyor. İngilizce kitapları okuyabilmek, onların argümanlarını anlamak ve etkisini hissedebilmek için biraz İngilizce öğrenmeliyiz. Ancak bu sırada geçimimizi sağlamak için de bir yol bulmamız gerekiyor."* (Goodell, 1836, s. 5-6) Sahakyan, bir süre Dwight'tan düzenli olarak İngilizce dersleri almış, ancak özel öğretmenlik yaptığı ailenin yazı geçirmek üzere boğazın diğer yakasına Kadıköy'e taşınması misyonerlerle olan iletişimini büyük ölçüde kesintiye uğramıştır. Minasyan ise, Amerikalı misyonerlerle bağına hiç koparmamış, onların yaptığı İngilizce ayinlere katılmıştır.

Yaklaşık bir ay sonra, 18 Temmuz 1833'te, Minasyan ve Sahakyan misyonerleri ziyaret ederek onların rehberliğine girmek istediklerini belirterek Protestanlığa resmen adım atmış oldular. Her iki genç öncelikle kendi kurtuluşlarını sağlamak, ardından Ermeni milletine faydalı olabilmek amacıyla hakikati daha derinlemesine öğrenmeye büyük bir arzu duyduklarını belirtmişlerdi. Ancak mevcut durumları, bu hedeflere ulaşmaları için oldukça elverişsizdi; Sahakyan, bir Ermeni bankerin evinde sıkı bir çalışma düzenine sahipti, Minasyan ise geçimini küçük ticari girişimlerle sağlamaya çalışıyor ancak bunda pek başarılı olamıyordu. Bu nedenle, Board misyonerleri, Sahakyan ve Minasyan'ın eğitim ihtiyaçlarını karşılamak ve kendilerine daha yakın tutmak amacıyla, bu iki gencin mevcut işlerinden ayrılarak misyonerlerin bulunduğu bölgeye taşınmalarını istemişlerdi. Bunun yanı sıra bu iki gencin geçimlerini sağlamak için meslek sahibi olmaları gerektiğinin de farkındaydılar. Bu çerçevede, o sırada Pera'ya taşınmak üzere olan misyonerler Sahakyan'a kendi kontrollerinde olmak koşuluyla Ermeniler için Lancaster⁶ yöntemiyle eğitim veren bir okul açarak başına geçmesi önerisinde bulundular. Minasyan ise, Mezmurlar'ı Eski Ermenice'den Modern

6 Lancaster öğretim metodu, 19. yüzyılın başlarında İngiltere ve ABD'de kullanılan, eğitimde karşılıklı öğretim esasına dayanan bir sistemdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Aksu, 2008, s. 29-67).

Ermenice'ye çevirme görevini üstlenmiştir (Goodell, 1836, s. 6-7). Böylelikle bu iki genci Protestanlığa kazandıran American Board misyonerleri bu tarihten sonra Ermeni cemaatine ulaşmanın yolunu da açmış oldular.

3. Misyonerlik Faaliyetlerinin İstanbul Ermenileri Üzerindeki Etkileri

Sahakyan ve Minasyan'ın, American Board misyonerlerinin etkisiyle Protestanlığa yönelmeleri, İstanbul Ermeni cemaatinde kısa süre içerisinde önemli değişimlerin yaşanacağını habercisi oldu. Bu iki gencin hikayesini merkeze alan eserin satır aralarında yer alan mesajlar, yalnızca onların bireysel dönüşümünü değil, aynı zamanda cemaat içinde dini inançları sorgulama ve reform taleplerini dillendiren başka kişilerin de varlığını işaret ediyordu.

Sahakyan ve Minasyan'ın misyonerlerle olan ilişkileri, başlangıçtan itibaren Ermeni cemaati içinde tartışmalara ve tepkilere yol açmıştır. Amerikalı misyonerlerin desteğiyle Pera'da kurulan ve Sahakyan'ın müdür olarak atandığı okul bu tartışmaların odağında yer almıştı. 27 Ekim 1834'te açılan bu okulda Ermeni cemaatine yönelik modern bir eğitim uygulamıştır (Arpee, 1946, s. 8). Sahakyan'ın yönetimindeki okul, kısa sürede başarı elde ederek, içlerinde iki rahibin de bulunduğu yaklaşık otuz kişilik bir öğrenci kapasitesine ulaşmıştı. Ancak, okulun faaliyetleri, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Protestan misyonerlik faaliyetlerine yönelik muhalefeti nedeniyle kesintiye uğramıştır. Özellikle bir papazın, gençlerin faaliyetleri hakkında duyduğu kaygılarla İstanbul'daki bir kuyumcuya başvurması ve onları Ermeni çocuklarını ayartmakla suçlaması, bu süreçte önemli bir gerilim yaratmıştır. Kuyumcu, bu iddiaları değerlendirmek amacıyla gençlerin sorgulanması için patrikhane okulunun müdürü Peştemalciyan'a başvurmuştur (Goodell, 1836, s. 6; Religious Inquiry and Reform, 1836, s. 41).

Okulun, Ermeni toplumunda entelektüel bir canlanmayı teşvik etmek amacıyla kurulduğu belirtilse de, muhafazakâr çevreler bu açıklamayı yeterli bulmayarak okula kuşkuyla yaklaşmaya devam ettiler. Özellikle yabancı bir girişim olarak görülmesi, okulun niyetleri konusunda Ermeni cemaati içerisindeki muhafazakâr kesimde derin bir güvensizlik yarattı. Bu kuşku, 1835 yılında patrik vekilinin talimatıyla okulda bir soruşturma ve teftiş yapılmasına yol açmış, teftiş esnasında, okulun verdiği eğitimin içeriği ve öğrencilerin davranışları dikkatle incelenmiştir (Arpee, 1946, s. 8). Peştemalciyan, bu soruşturma sırasında kritik bir rol üstlenmiş, dini metinler ve tarihsel referanslardan yararlanarak okulun misyonunun yalnızca entelektüel bir canlanmayı teşvik etmek olduğunu vurgulamıştır. Bu esnada, gençlerin Ermeni Patrikhanesi'nin yanlış olduğunu düşündükleri ritüelleri eleştirmemeye özen göstermiş oldukları dikkat çekmektedir. Ancak, Peştemalciyan'ın savunması ve yaptığı açıklamaları, muhafazakâr çevrelerin okul hakkındaki şüphelerini tam anlamıyla yatıştıramamış, okul üzerindeki baskılar devam etmiştir (Goodell, 1836, s. 9-10). 1837 yılına gelindiğinde,

Saray mimarları Balyan ve Serveryan'ın Üsküdar'da Ermeni cemaatine yönelik bir okul açılması için hazırlıklara başlaması, misyon okuluna yönelik muhafazakâr baskıyı daha da artırmıştır. Patrik vekili, misyon okulundaki öğrencilerin velilerini çağırarak çocuklarını bu kurumdan çekmelerini emretmiş (Arpee, 1946, s. 8-9), bu gelişmelerin ardından okul kısa bir süre içinde kapanmıştır. Bir süre sonra, misyonerler okulu yeniden açmayı değerlendirmiş ancak mevcut koşulları göz önünde bulundurarak bunun iyi bir seçenek olmayacağına karar vermişlerdir.

Bununla birlikte, gelişmeler Sahakyan için yeni bir fırsat yaratmıştır. O sırada İstanbul'daki en önemli Ermeni eğitim kurumlarından biri Hasköy'de idi. Bu okulun hamisi, ünlü [Hohannes Amira] Cezayirliyan, 1837 yılının başlarında okulu genişletip Lancaster yöntemine göre yeniden düzenlemeye karar vermişti. O sırada misyonerler hararetle savunduğu bu eğitim yöntemine uygun bir şekilde okulu yeniden yapılandırma görevi, misyon okulunun kapatılmasıyla faaliyetleri engellenmek istenen Sahakyan'a verilmiş, o da bu görevi memnuniyetle kabul etmişti. Böylece, Sahakyan, uzun yıllar boyunca Hasköy okulunda öğretmenlik yapmış olan Rahip George Ardzruni ile iş birliği yapma fırsatını yakalamış oldu. Rahip Ardzruni, Protestan olmasa da hem okulda hem de mahallede Protestan misyonerlerin destekçisi olarak tanınmıştı. Hasköy'deki okul, kısa bir süre içinde büyük başarı yakalamış ve kapasitesinin sınırlarını zorlayarak 600 öğrenciye ulaşmıştır. Okulun ücretsiz olması planlanmış, ayrıca Cezarlıyan okulu faaliyete geçirmek için 5.000 dolar harcamış ve öğretmenler ile diğer giderler için yıllık olarak ciddi bir maliyet üstlenmişti. Üstelik, yaklaşık yüz kız ve iki yüz erkek öğrencinin giyim ihtiyacını karşılamıştı. Bu sayede misyonerleri *"azımsanmayacak bir harcama kaleminden de kurtarmış"* oluyordu (Mission to Constantinople, 1838, s. 5). Bu okul örnek alınarak Pera, Ortaköy ve Samatya gibi Ermenilerin yaşadığı yerlerde de Lancaster yöntemine dayalı okullar kurulmuştur. Ancak, bu başarının getirdiği geniş etki, muhafazakâr çevrelerin ve imparatorluk mimarlarının tepkisini çekmiştir. 1838'in sonlarına doğru, misyonerlerle bağlantılı fikirlerin yayılmasından rahatsız olan bu çevreler, Cezayirliyan'ın Hasköy'deki okulunu eski sistemine döndürmeye zorlamış ve tıpkı Pera'da olduğu gibi, Sahakyan'ın görevine son verilmiştir (Arpee, 1946, s. 9).

Bu sıkıntılara rağmen Peştimalciyan, Ermeni cemaatindeki dini reform hareketinin temellerini atmaya devam etmiştir. Dini metinlere olan hâkimiyeti ve öğrencileri üzerindeki güçlü, ancak genellikle dolaylı etkisi, reform sürecinde kilit bir rol oynamıştır. Bu süreçte yetiştirdiği öğrenciler, zamanla İstanbul ve çevresindeki okullarda öğretmenlik yaparak öğrendiklerini Ermeni cemaatine yaymaya çalışmışlardı. Bu dönemde onun okulunda dilbilgisi öğretmeni olan Sarkis Varjabed, Sahakyan ve Minasyan ile yakın bir bağ kurdu. Daha önce bu iki gençle tanışmış olmasına rağmen, yaşanan olaylar onun Sahakyan ve Minasyan'ın yenilikçi yaklaşımlarına

olan güvenini artırmıştır. Varjabed, zamanla bu küçük gruba katılmış ve Ermeni cemaatine yönelik çalışmalara katkı sağlamış, Varjabed'in etkisi kısa sürede daha geniş bir alana yayılmıştır. Patrikhane okulunda öğretmenlik yaptığı dönemde, ileri düzeydeki on üç öğrencisinden her gün İncil'den iki ayeti ezberlemelerini istemiş ve bu ayetlerin anlamını açıklamıştı. Cumartesi günleri ise öğrencilerin haftalık olarak öğrendikleri tüm ayetleri gözden geçirmeye ayırmıştı. Varjabed'in bu öğretim tarzı, Amerikan Pazar okullarındaki öğretim yöntemlerini andırıyordu. Bir gün, misyonerlerin bu okulu ziyaretinde, Varjabed öğrencilerine İncil üzerine sorular sormuş ve bu, misyonerler tarafından İstanbul'da tanık olunan en etkileyici sahnelerden biri olarak tanımlanmıştır. Ancak Varjabed, kısa bir süre sonra patrik okulundaki öğretmenlik görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Ermeni cemaatinin önde gelen zenginlerinden birinin ailesine özel öğretmenlik yapmak üzere davet edilmiş ve yeni görev, ona mali istikrar sağlasa da Varjabed'in Ermeni cemaatine yönelik etkisini sınırlamıştır. Bu sebeple misyonerler, onun İzmir'deki matbaa ile bağlantılı bir göreve atanmasının daha faydalı olacağını düşünmüşlerdi. Zira, Varjabed'in Mezmurlar kitabını modern Ermeniceye çevirme sürecindeki katkıları da kayda değerdi. Sahakyan'ın başlattığı bu çeviri çalışması, Varjabed'in çabalarıyla tamamlanmış ve misyonerler bundan büyük memnuniyet duymuşlardı (Arpee, 1946, s. 10-12).

Misyoner okulları ve bu okulların eğitim faaliyetleri, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne alternatif bir düşünce ve uygulama alanı sunmuş, bu da yukarıda da ifade edildiği üzere cemaatin muhafazakâr kesimlerinin tepkisine sebep olmuştur. Bu okullar, Ermeni cemaatinde entelektüel bir uyanış gerçekleştirmeyi hedeflediklerini iddia etse de muhafazakârlar bu girişimleri şüpheyle karşılamış, okulların Ermeni gençlerini mezhep değişikliğine yönlendirme amacı taşıdığı düşüncesine kapılmışlardır. Ermeni Patrikhanesi'nin misyonerlerin bu faaliyetlerine karşı çıkışı, açılan okulların kapatılmasına yol açsa da Ermenilerin Protestanlığı kabul etmelerini engelleyememiştir. Çünkü Ermeniler arasında Peştemalciyan ve Cezayirliyan gibi bazı nüfuzlu kişiler, Amerikalı misyonerlerin gelişinden önce Protestanlığa yakın görüşlerini öğrencileri vasıtasıyla yayarak fikri bir altyapı hazırlamışlardı. Örneğin, Goodell ve Dwight'ın görüştüğü onlarca papaz ve kilise görevlisi, bir zamanlar Peştemalciyan'ın öğrencisi olmuştu (Aksu, 2008, s. 49). Bu çerçevede, Ermenilerin Protestanlaşma süreci bireysel çabalarla başlamış olmasına rağmen, geniş çaplı ve istikrarlı bir şekilde ilerlemiş ve patrikhanenin muhalefetine rağmen, resmen bir Protestan cemaati teşekkül edene kadar da devam etmiştir.

Başlangıç aşamasında misyonerlerden etkilenecek Protestanlığı kabul eden Sahakyan ve Minasyan, karşılaştıkları zorluklara rağmen, kendilerini Ermeni cemaatine ve Protestanlık hareketine daha fazla katkı sağlayacak şekilde geliştirmişlerdir. Okuldaki çalışmalarının kesintiye uğramasının

ardından, her ikisi de misyonerlerin desteğiyle yeni görevler üstlenmişlerdir. Minasyan, Dwight'ın evinde çalışmaya başlamış bir yandan çeviri işleriyle meşgul olurken, diğer yandan aynı evde düzenli sohbetler gerçekleştirdiği bir cemaat oluşturmuştur. Sahakyan ise Lancaster yöntemiyle eğitim verecek bir okulda görevlendirilmek üzere Bursa istasyonunun kurucusu olan Benjamin Schneider'in yanına gönderilmiştir.

Sonuç

American Board'un Osmanlı topraklarında başlattığı misyonerlik faaliyetleri, 19. yüzyılda bölgedeki dini ve kültürel dönüşüm süreçlerini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Harrison Gray Otis Dwight ve William Goodell'in öncülüğünde yürütülen bu çalışmalar, özellikle İstanbul'daki Ermeni topluluğu üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Bu bağlamda, Hovhannes Der Sahakyan ve Senekerim Minasyan isimli iki genç Ermeninin misyonerlerle kurdukları ilişkiler, yalnızca onların bireysel dönüşümlerini değil, Osmanlı Ermenileri arasında Protestanlığın yayılmasına dair önemli ip uçları sunmaktadır.

Sahakyan ve Minasyan'ın American Board misyonerleriyle kurduğu temaslar, dönemin misyonerlik stratejilerinin temelini oluşturan bireysel ilişki kurma ve güven inşa etme yaklaşımını gözler önüne sermektedir. Bu iki genç, Amerikan misyonerlerinin mesajını Osmanlı Ermenileri arasında iletebilecek etkili birer aracı olarak görülmüş ve onların kişisel dönüşüm hikayeleri, Protestanlığın Osmanlı Ermenileri arasında mayalanma sürecinin başlangıcını temsil etmiştir. Bu süreç, misyonerlik literatüründe geniş yer bulmuş ve *The Missionary Herald* ve *Christian Pamphlets* gibi yayın organlarında yayımlanan metinlerle sistematik bir şekilde belgelenmiştir. Özellikle Sahakyan ve Minasyan'ın Protestanlık inancına yönelik ilgilerini ve bu inanç doğrultusunda attıkları adımları detaylandıran metinler, dönemin misyonerlik stratejilerine ve Osmanlı Ermenileri arasındaki dini sorgulama süreçlerine ışık tutmaktadır.

Sahakyan'ın Peştemalciyan Okulu'ndaki eğitimi ve Yeni Ahit'e olan ilgisi, onun dini metinlere eleştirel bir yaklaşım geliştirmesine olanak sağlamış, bu durum Amerikalı misyonerlerin dikkatini çekmiştir. Minasyan'ın ise patrikhaneye bağlı bir okulda öğretmen olarak görev yapması, onun cemaat içerisindeki etkisini artırmış ve misyonerlerin bu iki genci Protestanlığın yayılması için potansiyel öncüler olarak değerlendirmesine yol açmıştır. Sahakyan ve Minasyan'ın etkisiyle Pera'da bir okul kurulması, modern eğitimin Osmanlı Ermenileri arasında Protestanlığın yayılması noktasında etkili bir girişim olmuştur. Ancak bu girişimler, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin sert muhalefetiyle karşılaşmış, patrikhanenin ve muhafazakâr çevrelerin bu faaliyetlere yönelik tepkisi zamanla bir çatışma zeminine dönüşmüştür. Okulun Ermeni toplumu içinde entelektüel bir canlanma gerçekleştirme hedefi

olduğu belirtilmiş olsa da, muhafazakâr çevrelerin şüpheleri bu girişimin sürdürülebilirliğini ciddi şekilde engellemiştir. Bu öncü misyonerler, eğitim faaliyetlerini dini öğretilerle desteklemeyi hedeflerken, patrikhaneden gelen tepkiler, Protestanlığın Ermenilerce benimsenmesini zorlaştırmıştır.

Sonuç olarak, Sahakyan ve Minasyan'ın örneğinden hareketle misyonerlerin edindiği tecrübe, Osmanlı Ermenileri arasında Protestanlığın yayılmasına yönelik faaliyetler için bir yol haritası olmanın ötesinde, Anadolu'nun farklı bölgelerindeki misyonların gelişimi açısından teşkilatların şekillenmesine de katkı sağlamıştır. Bu tecrübe, yerel toplumlarla birebir ilişkiler kurma, eğitim faaliyetlerini temel alma ve güven inşa etmeye yönelik stratejilerin misyonerlik faaliyetlerinin temelini oluşturduğunu göstermiştir. Böylece, İstanbul'da elde edilen bu erken döneme ait deneyimler, Anadolu'da kurulacak olan diğer misyonlara örnek teşkil etmiştir.

Kaynakça

- American Board of Foreign Missions: Agency in the Mediterranean. (1829). *The Missionary Herald*, 25(8), 261–262.
- Brief view of the board and its missions: Constantinople. (1833). *The Missionary Herald*, 29(1), 18.
- Intelligence from the missions, Constantinople: Religious inquiry and reform among the Armenians. (1836). *The Missionary Herald*, 32(1), 30–33.
- Malta, extracts from a letter of Mr. Goodell, dated at Malta, 29th of Sept. 1828. (1829). *The Missionary Herald*, 25(3), 78–80.
- Religious intelligence: Palestine mission: Letter of the Rev. Messrs. Fisk and Parsons to the corresponding secretary of the ABCFM. (1820). *The Missionary Herald*, 16(6), 122.
- Annual report: Mission to Constantinople. (1838). *The Missionary Herald*, 34(1), 5.
- Constantinople: Religious inquiry and reform among the Armenians. (1836). *The Missionary Herald*, 32(2), 41–49.
- Aksu, A. (2008). İngiltere – Amerika – Osmanlı hattında Lancaster Öğretim Sistemi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 6(16), 29–67.
- Aksu, A. (2015). *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner: Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Arpee, L. (1909). *The Armenian Awakening: A History of the Armenian Church, 1820–1860*. Chicago: University of Chicago Press.
- Arpee, L. (1946). *A Century of Armenian Protestantism 1846–1946*. New York: The Armenian Missionary Association of America.
- Clogg, R. (1968). The publication and distribution of Karamanli texts by the British and Foreign Bible Society before 1850, II. *The Journal of Ecclesiastical History*, 19(2), 171–193.
- Dwight, H. G. O. (1850). *Christianity revived in the East*. New York: Baker and Scribner.
- Dwight, H. G. O. (1854). *Christianity in Turkey: A Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church*. London: J. Nisbet.
- Dwight, H. G. O., Goodell, W., & others. (1834–1842). *Christian Pamphlets*. American Board of Commissioners for Foreign Missions.
- Goodell, W., & Dwight, H. G. O. (1836). *Account of Armenians at Constantinople, Missionary Paper, No. XVIII*. Boston: Crocker & Brewster.
- Hewsen, R. H. (1963). Armenian Names in America. *American Speech*, 38(3), 214–219.

- Jowett, W. (1822). *Christian researches in the Mediterranean from 1815 to 1820*. London: Church Missionary Society.
- Kocabaşoğlu, U. (2000). *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları* (3rd ed.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Prime, E. D. G. (1877). *Forty years in the Turkish Empire: Or, Memoirs of Rev. William Goodell* (4th ed.). New York: Robert Carter & Brothers.
- Sarıyıldız, G. (2002). Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2, 250–251.
- Smith, E., & Dwight, H. G. O. (1833). *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H.G.O. Dwight in Armenia: Including a journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*. Boston: Crocker and Brewster.

BÖLÜM 13

TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA ÇOK YÖNLÜLÜK DENEMELERİ: TÜRKİYE'Yİ ZİYARET EDEN SOVYET LİDERLER

Bahattin DEMİRTAŞ¹

¹ Prof. Dr. Bahattin Demirtaş, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, PFEE, Tarih Bölümü, Ankara, ORCID: 000-0001-8452-0019

Giriş

DP iktidarı özellikle 1950'lerin sonunda SSCB ile ekonomik ilişkileri artırma çabasına girmiş ve bu çaba SSCB tarafından da karşılık bulmuştur. Bunun sonucunda Türk-Sovyet ekonomik ilişkileri bu dönemde özellikle takas anlaşmaları ve kredi destekleri yoluyla gelişmeye başlamıştır. Öte yandan bu durum DP tarafından yeterli desteği sağlamadığı düşünülen Batı ittifakına ve ABD'ye karşı bir koz olarak kullanılmaya çalışılmıştır. ABD de bu durumu fark etmiş ve Türkiye'nin ekonomik alanda bile SSCB ile yakınlaşmasından rahatsız olmuştur. 1960'lı yılların başında iki ülke arasındaki ilişkilerde gerginlik oluşturan en önemli gelişmeler 1960'taki U-2 Krizi ve 1962'deki Küba Krizi olmuştur. Küba Füze Krizi, Türk karar alıcılarının ABD odaklı dış politikayı sorgulamasına neden olan ilk olay olmuştur (Şeker, 2024: 128; Kurban, 2014).

12 Aralık 1962 tarihinde Sovyet lider Nikita Kruşçev, Küba Krizi'nden sonra katıldığı Yüce Sovyet toplantısında ülkesinin dış politikasını değerlendirirken Türkiye ile olumlu düşüncelerini belirtmiştir (Kaya, 2022: 140). Sovyet yönetiminin bu olumlu adımının ardından 29 Mayıs-14 Haziran 1963'te Cumhuriyet Senatosu Başkanı Suat Hayri Ürgüplü'nün SSCB'yi ziyareti gerçekleşmiş ve bu ziyaretten bir yıl sonra ise Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin SSCB'ye 30 Ekim-6 Kasım 1964 tarihleri arasında resmi bir ziyarette bulunmuştur. Bu ziyaret, 1939'da Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun SSCB'ye yaptığı ziyaretinden 25 yıl sonra aynı düzeyde yapılan ilk ziyaret olması bakımından büyük önem taşımaktadır (Arbaç, 2023: 1652)

Türkiye-Rusya ilişkilerinin, özellikle ekonomi alanında gelişmesi, 1964'teki Kıbrıs müdahalesinden önce ABD Başkanı Lyndon B. Johnson'ın Başbakan İnönü'ye yazdığı tehdit mektubundan kaynaklandı. Bunun sonucunda Türkiye'deki karar vericiler, Soğuk Savaş döneminde SSCB ile ABD arasındaki yumuşamadan yararlanarak iki süper güç arasında daha dengeli bir politika arayışına başlamıştır.

Türk-Amerikan ilişkilerinde kopuşa yol açan ve sonraki dönemde Türk-Rus çıkarlarına olumlu yansıyan bir diğer olay ise 1960'lı ve 1970'li yıllarda Türk dış politikasının en önemli gündem maddesi olan Kıbrıs Sorunu'dur. Türkiye'nin garantörlük hakkını kullanarak adaya müdahale etmeyi planladığı 1964 yılında ABD Başkanı L. Johnson'ın Türkiye Başbakanı İnönü'ye yazdığı ve tarihe Johnson Mektubu olarak geçen mektup, Türk-Amerikan ilişkilerinin bozulmasına neden olmuştur. Ayrıca Türk-Sovyet ilişkileri, önceki dönemlere kıyasla daha da gelişmeye zemin hazırlamıştır. Özellikle 1965'ten sonra Türk-Sovyet ilişkileri hızla gelişmiştir (Şeker, 2024: 128-129; Gençalp, 2014).

Adalet Partisi'nin (AP) 1965'te iktidara gelmesinden sonra, Dışişleri Bakanı olan İhsan Sabri Çağlayangil döneminde Türk dış politikası "çok boyut-

lu” bir anlayışla yeniden şekillenmiş ve Türkiye ile SSCB arasında yeni bir dönem başlamıştır. Bu süreçte özellikle Çağlayangil, Türkiye’nin jeopolitik konumunu ön planda tutan bloklar arası denge politikası anlayışını dış politikaya yansıtmak istiyordu. Türkiye ve Rusya, Kıbrıs konusunda Enosis’e karşı çıkmak ve Ada’nın bağımsızlığını savunmak gibi iki önemli ortak tutumu paylaşıyordu (Kaya, 2022: 133).

1965’ten sonraki yumuşama sürecinde, Adalet Partisi (AP) lideri ve dönemin başbakanı Süleyman Demirel ilk olarak 1967’de SSCB’yi ziyaret etmiş, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay da onu 1969’da takip etmiştir. Bu ziyaretlerin en önemli amacı iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri iyileştirmektir. 1970’li yıllarda Kıbrıs sorunu nedeniyle iki ülke tekrar karşı karşıya gelmiştir. Ancak Kıbrıs harekâtının ardından 1975-1978 yılları arasında ABD’nin Türkiye’ye uyguladığı ambargo, SSCB’nin yeniden strateji değiştirmesine ve Türkiye ile ilişkilerini geliştirmesine neden olmuştur (Şeker, 2024: 129).

Soğuk Savaş yıllarında Türk devlet adamlarının SSCB gezileri yanı sıra Sovyet devlet adamlarının da Türkiye ziyaretleri söz konusu olmuştur. Bu ziyaretler ikili ilişkilerde olumlu etki oluşturduğu gibi Türkiye’nin çok yönlü dış politikasının da bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Sovyet devlet adamlarından Türkiye ziyareti gerçekleştirenlerin bazıları aşağıda anlatılmıştır.

1. Sovyetler Birliği Yüksek Şurası Heyeti Başkanı Nikolai Viktoroviç Podgorni’nin Türkiye Ziyareti

Sovyetler Birliği Yüksek Şurasına mensup 10 kişilik heyet 4 Ocak 1965’te saat 13.19 da özel bir İlyuşin uçağı ile Esenboğa Havaalanına gelmiştir. Sovyet heyeti havaalanına iner inmez Türk ve Sovyet bayrakları şeref direğine çekilmiştir. Havaalanının çevresindeki direklere de Türk ve Sovyetler bayrakları Sovyetler Birliği’nin heyeti Sovyetler Birliği’nin heyetinin kalacağı Balın Oteli’nin kapısına da bir Sovyet bayrağı çekilmiştir. Sovyetler Birliği Yüksek Şurası Heyeti Başkanı Nikolai Viktoroviç Podgorni havaalanının Şeref Salonu’nda Senato Başkanı Enver Aka ve Millet Meclisi Başkanı Fuat Sirmen’le yapmış olduğu konuşma sırasında yeni bir Türk parlamento heyetini Rusya’ya davet edeceğini açıklamış ve “bu ziyaretler daha dostluğumuzun başlangıcıdır. Asıl dostluğumuz bundan sonra gelişecek ve inkişaf edecektir” demiştir. Sovyet Yüksek Şurası Heyeti Başkanı daha sonra, kendisine ikram edilen portakal suyunu içerken, foto muhabirlerine poz vermiş ve elindeki bardağı göstererek fotoğrafta rengi anlaşılmaz onun için votka diye yazabilirsiniz demiştir (Milliyet, 05 Ocak 1965).

Tören sırasında, Sovyet heyetine hitaben bir “hoş geldiniz” konuşması yapan Senato Başkanı Aka, Sovyet heyetinin Türkiye ziyaretinden duyulan memnuniyeti belirtmiş ve Türk heyetinin Sovyet Rusya’ya ziyaretinden bahisle şunları söylemiştir: “Bu ziyaret asırlardır komşu bulunan tarihlerinin en buhranlı devresinde yakın işbirliği yapmış olan iki memleketin dostluk ve

iyi komşuluk esaslarına istinat eden münasebetleri ve aynı zamanda da parlamentolar arasında fikir teatisi bakımlarından çok faydalı olmuştur. Sizlerin memleketimizi ziyaretinin de bu temeller üzerine sağlam, iyi komşuluk ve dostluk binasının kurulmasında daha ileri bir adım teşkil edeceğinden eminim.” (Milliyet, 05 Ocak 1965).

Nikolay Podgorni, Aka'nın konuşmasına verdiği cevapta, Türkiye'de bulunmalarından duyduğu memnuniyeti belirtmiş ve memleketinden dostça selamlar, en iyi dileklerle geldiğini, bu ziyareti bir dostluk ve iyi niyet misyonunu addettiklerini söylemiş, konuşmasına şöyle devam etmiştir: “Türk-Sovyet sınırının sağlamaştıkça sağlamaşan, dostluğu sembolize eden bir sınır olması Karadeniz'in memleketlerimizi birbirinden ayırmayıp boyuna gelişen ekonomik mübadeleler yolu olması, halklarımızın iyi komşular olarak barış içinde yaşamaları, Sovyet ve Türk halklarının menfaatlerine uygun pek tabii bir şeydir. Memleketinizi yakinen, yani daha iyi tanımak, Türk devlet ricali ve sosyal faaliyet adamlarıyla, milletvekilleri ile Türk vatandaşları ile dostça görüşüp, konuşmak bizim için çok enteresan olacaktır. Temaslarımızın Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki iyi komşuluk münasebetlerinin Lenin ve Atatürk geleneklerinin ruhuna uygun olarak gelişmesine, karşılıklı itimada ve işbirliğini sağlamaştırmasına yardım edeceğine inancımı belirtmek isterim.” (Milliyet, 05 Ocak 1965).

Sovyet heyeti havaalanından hareketle doğru Balın Oteline gitmiştir. Heyet üyeleri şerefine akşam saat 18.30'da Dışişleri Bakanı tarafından bir kokteyl verilmiştir. Kokteyl'de Başbakan İnönü'de bulunmuştur (Milliyet, 05 Ocak 1965).

Sovyet heyeti 5 Ocak günü Anıtkabir'e çelenk koyduktan sonra resmi görüşmelere başlanmıştır. Konuk heyet Başbakan İnönü ve Dışişleri Bakanı Erkin ile bir görüşme yapmıştır. Türk ve Sovyet yetkililerinin Başbakan İnönü'nün makamında 1 saat 45 dakika süren Türk-Sovyet resmi görüşmeleri sırasında Başbakan İnönü, Rus heyeti başkanı tarafından Rusya'ya davet edilmiştir. Sovyet Rusya heyeti başkanı toplantı sonunda gazetecilere, “her şeyden, iki memleketi ilgilendiren meselelerden, dünya meselelerinden konuştuk. Konuşmalar çok dostane ve samimi oldu” demiştir. Podgorni, Bu arada, “Türk-Rus dostluğunun Rusya'nın, Kıbrıs'a yardım yapmaya devam ettiği müddetçe ilerleyeceğine inanıyor musunuz?” sorusuna şu karşılığı vermiştir: “Türk-Sovyet dostluğu gelişmek zorundadır ve gelişecektir. Türk-Sovyet dostluğu için hiç bir set, hiçbir engel yoktur.” (Milliyet, 06 Ocak 1965).

Heyet daha sonra Cumhurbaşkanı Gürsel, Senato Başkanı Aka ve Meclis Başkanı Sirmen tarafından kabul edilmiştir. Bu görüşmeler sırasında Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel de Sovyet Rusya heyeti tarafından Moskova'ya davet edilmiştir. Gürsel'i Rusya'ya davet eden Heyet Başkanı Podgorni, “gelirseniz aynı zamanda orada hastalığınızı da tedavi ederiz, iyileşirsiniz” demiştir.

Gürsel’de, imkân bulursa gideceğini bildirmiştir (Milliyet, 06 Ocak 1965).

TBMM Başkanı Fuat Sirmen Senato ve Millet Meclisi’nde görüşmeleri takip eden konuk heyet başkanının kürsüden konuşmak arzusunda bulunduğuna işaretle konuyu oya sunacağına ifade etmiştir. Bu arada genellikle Adalet Partisi’nin bulunduğu sıralardan bağırımlar ve sıra kapaklarına vurmalar işitilmiştir. Başkan oya sunmak için ısrarda bulununca Cumhuriyet senatosu üyelerinden Osman Köksal ayağa kalkarak usule aykırı hareket edildiğini ifade etmiş, Samsun senatörü Fethi Tevetoğlu’da yerinden yüksek sesle “Bu kürsü Türk milletinin kürsüsüdür. Burada yalnız Türk milletini temsil edenler konuşur” demiştir. Usûl hakkında söz alan kontenjan senatörü Osman Köksal, “yabancı devlet yabancı devlet adamlarıyla parlamentolarının bir ve iki numaralı adam adamlarının konuşması için gelenek olduğunu fakat bugünkü durumun bu statüye uymadığını” söylemiştir. AP’li üyelerin çoğunun katılmadığı oylama sonunda Sovyet heyeti Başkanının konuşması kabul edilmiş bazı milletvekilleri bunun üzerine salonu terk etmiştir. Potgorni’nin konuşmaya başlamasından sonra salonu terk eden AP’li üyeler tekrar soluna girmişlerdir. Heyet başkanının konuşması sırasında Gökhan Evliyaoğlu devamlı olarak müdahalede bulunmuş ve yüksek sesle gülmüştür. Potgorni’nin konuşmasının uzun sürmesi üzerine Çorum AP milletvekili Muzaffer Dünder elini sıraya vurarak yeter diyerek bağirmiştir. Potgorni’nin Kıbrıs konusundaki konuşması sırasında Evliyaoğlu oturduğu yerden “silah gönderin silah, söylediklerinin hepsi yalan” diye müdahalede bulunmuştur. Heyet başkanının Atatürk ile Lenin arasında geçen olayları anlatması sırasında Lenin’in sözlerini naklederken bağımsız Giresun senatörü Sabahattin Orhan “Stalin ne dedi Stalin, onu söyle” diye bağirmiştir. Porgorni konuşmasına sonunda Türkçe olarak “Teşekkür ederim” demiş ve AP’lilerin dışındaki üyelerin alkışlarıyla kürsüyü terk etmiştir (Milliyet, 06 Ocak 1965).

Sovyet delegasyonu başkanının konuşmasından sonra, AP’li Tahsin Demiray, Hürrem Kubat, Nazmi Özoğul ve arkadaşları başkanlığa bir önerge vererek Podgorni’nin açıkça komünizm propagandası yaptığını ileri sürmüş, konuşmanın radyolarda ve gazetelerde yayınlanmaması için meclis kararı istemişlerdir. Tahsin Demiray oturduğu yerden kalkarak önergenin açık oya konmasını istemiş, bu isteğe Gökhan Evliyaoğlu da katılmış fakat başkan konuşmanın mecliste yapıldığını anayasa uyarınca aleni görüşmelerin gizlenemeyeceğini belirterek önergeyi oya sunmamıştır (Milliyet, 06 Ocak 1965).

Podgorni ve heyet üyeleri 6 Ocak akşamı geç saatlere kadar Dışişleri Komisyonu’nda Senato ve Millet Meclisi Dışişleri Komisyonu üyeleri ile görüşmüştür. Podgorni toplantıda, “Türkiye’ye herhangi bir tecavüz’i emel beslemiyoruz. Ve hiçbir zamanda Türkiye’den talebimiz yoktur” demiş, Kıbrıs konusunda Türk Hükümeti ile aynı görüşte olduklarını belirtmiştir. Podgorni Türk Rus münasebetlerinin bozulmasında bazı Sovyet liderliğinin konuşmalarının rol oynadığını bildirmiş ve mazinin unutulmasını istemiştir.

Heyet başkanı nükleer silahların yasaklanması ile ilgili Sovyet görüşünü de izah etmiştir (Milliyet, 06 Ocak 1965). Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin de toplantı sonunda şunları söylemiştir: “İyi güzel bir konuşma yaptık. İktisadi yardım konuşulmadı. Bunlar benim Moskova seyahatimde görüşülmüştü. Görüşmeler Moskova görüşmeleri çerçevesi ve istikametinde devam etti.” Dışişleri Bakanı NATO’daki durumumuzla ilgili olarak, “Türkiye’nin NATO’dan çekilmesi bahis konusu değildir” cevabını vermiştir. Erkin, Podgorni’nin yetkili bir şahıs olduğunu ve bu yetkinin Rusya’nın Türkiye ile yapılan bu görüşmelere büyük önem verdiğini gösterdiğini de ifade etmiştir (Milliyet, 07 Ocak 1965).

7 Ocak günü İzmir’e gelen Sovyet heyeti Vali Kemal Şentürk, Belediye Başkanı Osman Kibar ve protokole dâhil kimseler tarafından karşılanmıştır. Rus heyetinin şeref salonunda kısa süren istirahatleri sırasında Rus elçiliği mensuplarının ceplerinde bulunan Amerikan sigaralarının içmeleri dikkati çekmiştir. Podgorni gazetecilere verdiği demeçte, “İki memleket arasındaki dostluğun kısa zamanda kökleşeceğini Sovyetler Birliği’nin bu dostlukta ısrarlı ve kararlı olduğunu” söylemiş ve “Türk Rus temaslarından belki de memnun olmayanlar bulunabilir. Herkesi memnun olmaya mecbur edemeyiz” demiştir. Heyet başkanı bir müracaat yapıldığı takdirde Keban Barajı için bir yardım düşünülebileceğini, bu konuda geniş tecrübeleri olduğunu da bildirmiş ve Hirfanlı Barajında çalışan mühendis ve teknisyenleri Rusya’ya davet ettiklerini açıklamıştır. Rus parlamento heyeti başkanı özetle şunları söylemiştir: “Faydalı temaslar yaptım, zannedersen bundan hem biz hem de Türkler memnun olduk. İçimizde iki memleket arasındaki dostluğu kökleştirmek arzusu var. Bu arzu karşılıklı olunca halledilmeyecek hiçbir mesele kalmayacaktır. Rusya’da bir atasözü vardır, “zorla Aziz olamazsın derler. Fikrimizce bu dostluk gelişecektir. Aramızda paylaşamayacağımız bir şey ve iddia yoktur. Her şey yeniden başladı. Atatürk ve Lenin’in yolunda bir dostluk takip edeceğiz.” Bu arada Sovyetler Birliği Cumhurbaşkanı Anastas Mikoyan, Podgorni vasıtasıyla Cumhurbaşkanı Gürsel ve Başbakan İnönü’ye birer mesaj göndermiştir. İlgililer mesajlarda iyi komşuluk münasebetlerinin gelişmesi yolunda dileklerin ifade edildiğini belirtmiştir (Milliyet, 08 Ocak 1965).

Nikolay Podgorni başkanlığındaki Rus heyeti 8 Ocak günü uçakla İzmir’den İstanbul’a gelmiştir. Podgorni İzmir’de gazetecilere, “bizim komünist propagandası yaptığımızı söylüyorlar. Rusya’ya gelen Türkiye ekleri hakkında biz de propaganda için mi geliyorlar diyelim” demiştir. Sümerbank dokuma fabrikasını gezen Podgorni fabrikayı beğendiğini söylemiş “işçilerin Rusya’ya, Rus işçilerinde Türkiye’ye gelmelerini” teklif etmiştir. Yeşilköy Havaalanında ise gazetecilerin çeşitli sorularını cevaplamamıştır (Milliyet, 09 Ocak 1965).

İzmir’den İstanbul’a gelen Sovyetler Birliği heyeti 9 Ocak günü Vali Niyazi Akı’yı ziyaret etmiştir. Podgorni vilayette Vali Niyazi Akı’ya hitaben yap-

tiği konuşmada “Lenin ve Atatürk geleneklerine dönmek zamanı gelmiştir. Ziyaretimiz neticesinde memleketlerimiz arasında birkaç adım kat edilirse kendimizi çok mesut sayacağız” demiştir. Vilayette şeref salonunda Rus heyeti ile yapılan görüşme sırasında Vali Niyazi Akı’da “Türk Rus dostluğunun kuvvetlenmesi gerektiğini” söylemiştir. Daha sonra belediyeye giderek belediye başkanını ziyaret eden heyet üyeleri Belediye Başkanı Haşim İşcan ile konuşmuşlardır. Heyet başkanı Podgorni Arçelik fabrikasında “Rusya’nın buzdolabı ihtiyacının çok fazla olduğunu, buzdolabı ithal edildiğini ve Türkiye’de imal edilen buzdolaplarının kalitesinin Avrupa’dakilerden ayrı bulunduğu takdirde Rusya’nın satın alabileceğini” söylemiştir. Aynı gün öğle yemeğini Mensucat Santral Fabrikasında yiyen Rus heyeti mensupları işçilerin durumları, sendika faaliyetleri ve ücretler konusunda bilgi almışlardır. Heyet daha sonra Dolmabahçe Sarayını gezmiş akşam da Vali Niyazi Akın’ın Çınar otelinde verdiği yemeğe katılmıştır (Milliyet, 10 Ocak 1965).

Sovyetler Birliği heyeti başkanı Podgorni ile Başbakan İnönü arasında 12 Ocak günü Başbakanlıkta ikinci bir görüşme yapılmıştır. Bu görüşmelerde Kıbrıs konusu başta olmak üzere siyasi konularda fikir alışverişinde bulunulmuştur. Türk-Rus dostluğunun gelişmesinin önünde hiçbir engelin olmadığını dile getiren Podgorni ertesi gün ülkesine hareket etmiştir (Milliyet, 13 Ocak 1965).

2. Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Andrey Andreyeviç Gromiko’nun Türkiye Ziyareti

Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Andrey Andreyeviç Gromiko, eşi ve altı kişilik mahiyeti erkânı ile beraber 17 Mayıs günü özel bir Sovyet uçağı ile Ankara’ya gelmiş, havaalanında Dışişleri Bakanı Hasan Işık, Dışişleri mensupları, doğu bloku memleketlerinin Ankara büyükelçileri ve protokole mensup kişiler tarafından karşılanmıştır. Şeref salonunda elindeki yazılı metni Rusça olarak okuyan Gromiko şunları söylemiştir: “Bu ziyareti Türk devlet adamlarıyla faydalı temasları geliştirmek ve devam ettirmek için bir fırsat telakki etmekteyiz. Bu temaslar esasen son zamanlarda başlamış ve memleketlerimiz arasındaki ilişkilerde iyi bir başlangıç olmuştur...” (Cumhuriyet, 18 Mayıs 1964; Milliyet, 18 Mayıs 1965).

Dışişleri Bakanlığında başlayan Türk Sovyet görüşmeleri saat 17.45’e kadar devam etmiş, ilk konuşmalarda Kıbrıs meselesine temas edilmemiştir. Bu toplantıda genel olarak milletlerarası durum üzerinde görüş teatisinde bulunulmuş, gelişmekte olan Türk-Sovyet iyi komşuluk ilişkilerine temas edilmiştir. Görüşmelerde ayrı bloklar içinde olmanın, iyi münasebetlere mani olmadığı aksine bu bloklar baki kalmakla beraber, bu gibi temasların milletlerarası barışa hizmet edeceği konusunda görüş birliğine varılmıştır. Gromiko aynı gün Cumhurbaşkanı ve Başbakan tarafından kabul edilmiştir. Gromiko ve Rus heyetine Hariciye Köşkü’nde gece verilen ziyafete ise koa-

lisyon ortaklarından sadece MP lideri Osman Bölükbaşı gelmemiştir. Kabul resminde Başbakan ve parti liderleri Gromıko ile bir saat görüşmüştür. Ziyafetteki karşılıklı konuşmada Gromıko Türk-Sovyet münasebetlerinden şüphe uyandıranlara inanılmamasını istemiştir (Cumhuriyet, 18 Mayıs 1964; Milliyet, 18 Mayıs 1965).

Rus heyeti ile 18 Mayıs günü iki görüşme yapılmıştır. Öğleden önce yapılan toplantıda Başbakan Suat Hayri Ürgüplü de hazır bulunmuş, daha ziyade siyasi, iktisadi ve kültürel konularda genel bir görüşme yapılmıştır. Saat 16.00'da Dışişleri Bakanı Hasan Işık ile Gromıko arasındaki konuşmada özellikle Kıbrıs meselesi ele alınmıştır. Görüşmelerde Sovyetlerin Kıbrıs meselesindeki görüşlerinde bir değişiklik olmadığı, Sovyet Rusya'nın da Kıbrıs'ın bağımsız bir devlet olarak kalmasını istediği, Ada'da iki ayrı milli cemaatin haklarının korunmasına taraftar oldukları, devlet idaresinde Federasyon kurulmasının mümkün olacağına inandıkları anlaşılmıştır. Adaya sevk edilen Sovyet silahları konusunda da Hasan Işık konuşma yapmıştır. Sovyetlerin silahları meselesinde daha önce Ankara büyükelçileri Rijov'un söylediğine yakın bir tezi savundukları, Sovyet yapısı silahların dünyada birçok ülkenin elinde bulunduğunu, bunların anlaşmalarla başka ülkelere de satıldığını belirttikleri öğrenilmiştir. Saat 18.45'te sona eren toplantıdan sonra Işık ve Gromıko ayrı ayrı verdikleri beyanatlarda görüşmelerin faydalı olduğunu bildirmiştir (Cumhuriyet, 19 Mayıs 1964; Milliyet, 19 Mayıs 1965).

Gromıko 19 Mayıs sabahı bir günlüğüne İstanbul'a gitmiş ertesi gün Ankara'ya gelerek ikili görüşmeler katılmaya başlamıştır. Bu arada Türk Hükümeti, Sovyet Dışişleri Bakanı Gromıko ile yapılan görüşmelerde, kalkınmaya yardımcı olmak üzere kredi talep etmiştir. Bu kredinin miktarı ve şekli belirtilmemiştir. Hükümetin bu talebi üzerine, Sovyet heyeti, "kredinin ne şekilde istendiği, hangi şartlarda istendiğini, komple bir tesisi kredisi mi, yoksa başka şekilde bir kredimi arzu edildiğini" sormuştur. Bu konuda henüz kesin bir karar olmadığı için önce prensipte bir anlaşmaya varılması gerektiği bildirilmiştir (Cumhuriyet, 20 Mayıs 1964; Milliyet, 20 Mayıs 1965).

Türk-Sovyet Rusya görüşmelerine 20 Mayıs günü Dışişleri Bakanlığında devam edilmiştir. Görüşmeler saat 10.00'dan saat 13.45'e kadar Dışişleri Bakanı Hasan Işık, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Haluk Bayülken, Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Gromıko ve Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Rijov arasında cereyan etmiştir. Toplantı sonunda Dışişleri Bakanı Hasan Işık, bu görüşmelerde Kıbrıs konusuna tekrar değinildiğini belirtmiş ve "Kıbrıs konusu ve diğer meseleler daha müşahhas olarak görüldü" demiştir. Işık, Gromıko'nun Kıbrıs konusuyla ilgili olarak Ocak ayında yapmış olduğu açıklamadan o güne kadar bir ilerleme gösterip göstermediği sorusuna da şu cevabı vermiştir: "Sovyetler'in, Türk görüşüne müzahir tutumda devam ettikleri müşahede edilmektedir. Sovyet Rusya'nın Dışişleri Bakanı Gromıko da görüşmelerin samimi, dostane ve memnuniyet verici bir hava içinde geçti-

ğini söylemiştir.” (Cumhuriyet, 21 Mayıs 1964; Milliyet, 21 Mayıs 1965).

Bu arada Dışişleri Bakanlığı çevrelerinden sızan haberlere göre Gromiko bu toplantısında, Kıbrıs'taki Rus silahlarıyla ilgili olarak “Rusya'nın 30 Eylül anlaşmasından sonra Kıbrıs'a silah vermediğini” söylemiş, ancak “30 Eylül anlaşması içinde füzelerin bulunup bulunmadığına dair bir şey” diyememiştir (Cumhuriyet, 21 Mayıs 1964; Milliyet, 21 Mayıs 1965).

Türk-Sovyet görüşmeleri 21 Mayıs günü sona ermiştir. Heyetler arasında son yapılan toplantıda özellikle Kıbrıs konusu ele alınmıştır. Rus Dışişleri Bakanı da tertiplemediği basın toplantısında, “Ankara’da belirli konuların görüşüldüğünü ve belirli mesafe kat edildiğini” söylemiştir. Gromiko, Kıbrıs'ın bağımsızlığına taraftar olduklarını bildirmiş ve adada iki ayrı milli cemaatin varlığını kabul ettiklerini söylemiştir. Rus Dışişleri Bakanı Ada’ya Rus roketleri gönderildiği yolundaki iddialar hakkında da “bu mevzuu üzerinde birçok uydurmalar, yalanlar ortaya atılmaktadır. Bunlara inanmayınız. Böyle bir meselenin resmi seviyede görüşülmesinin uygun görmekteyim” demiştir. Bu arada Dışişleri Bakanlığında bir yetkili, Türk-Rus münasebetlerinin gelişmesinin karşılıklı taviz verme esasına dayandığı konusundaki dış basın haberleri ile ilgili bir soruya, “biz milli menfaatlerimize aykırı hiçbir şeyi kabul etmeyip, meselelerimize kendi gözlüğümüzle bakalım. Münasebetlerimizi herkes kendi çıkarına uyacak açıdan ele alır cevabını” vermiştir (Cumhuriyet, 22 Mayıs 1964; Milliyet, 22 Mayıs 1965).

Sovyet Dışişleri Bakanı Gromiko, 22 Mayıs günü Ankara’dan ayrılırken verdiği demeçte, “Ankara görüşmeleri faydalı olmuştur. Sovyet Birliği ile Türkiye arasındaki ilişkiler iki tarafında isteğiyle gelişebilir. Gelecek konusunda iyimserim. Sovyetler Birliği, Türkiye ile iyi komşuluk ve dostluk ilişkilerini geliştirme konusunda açık ve samimi bir arzu duymaktadır” demiştir. Gromiko daha sonra saat 13.00’te Esenboğa’dan özel bir Sovyet uçağı ile Moskova’ya hareket etmiştir. Misafir Bakanı havaalanında Dışişleri Bakanı Hasan Işık uğurlamıştır. Gromiko ile yapılan görüşmelerden sonra hazırlanan ortak bildiri aynı gün Ankara ve Moskova’da aynı saatlerde yayınlanmıştır. Tarafların değişik sosyal sistemle devletlerin barış içinde birlikte yaşamasını sağlamak üzere kendilerine düşen görevi ifa etme konusundaki azimlerini teyit ettikleri belirtilen bildiri de şöyle denilmektedir: “Taraflar Birleşmiş Milletler yasasında kaydedildiği üzere, barışın korunması ve milletler arası işbirliğinin gelişmesi için anlaşmalardan ve devletler hukukunun diğer kaynaklarından doğan vecibeleri hürmet ve riayetini taşıdığı büyük önemi belirtmişlerdir.” (Milliyet, 23 Mayıs 1965).

3. SSCB Başbakanı Aleksey Nikolayeviç Kosigin’in Türkiye Ziyareti

Sovyetler Birliği’ne ilk ziyaretini 1963 yılında Cumhuriyet Senatosu Başkanı iken yapan Suat Hayri Ürgüplü’nün ikinci Sovyetler Birliği ziyareti Ağustos 1965’te Başbakan olarak gerçekleşmiştir. Ürgüplü’nün resmî ziyare-

tinin ardından, Sovyet Başbakanı Aleksey Nikolayeviç Kosigin 20-27 Aralık 1966 tarihleri arasında Türkiye'ye gelmiştir. Onun bu Türkiye ziyareti, Türkiye ve SSCB arasındaki ilişkilerin geliştirilmesini olumlu yönde etkilemiştir (Arbaç, 2023: 1660-1661).

Başbakan Süleyman Demirel'in konuğu olarak Ankara'ya ikinci defa gelen gelen Kosigin Esenboğa Havaalanında Süleyman Demirel, Başbakan yardımcıları Necmettin Erbakan, Turhan Feyzioglu, Alparslan Türkeş ile bazı bakanlar tarafından karşılanmıştır. Her iki ülkenin milli marşlarının dinlendirilmesinden sonra Kosigin tören birliğini denetlemiştir. Şeref salonunda gazetecilere bir demeç veren Sovyetler Birliği başbakanı "Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin daha sağlam olması için elimizde bütün esasların mevcut olduğuna inanıyorum" demiştir. Kosigin gazetecilere özetle şunları söylemiştir: "Türk halkının Sovyet halkının en iyi dileklerini ve selamlarını getirdim. Türkiye ile olan ilişkilerimizi iyi ilişkiler diye nitelendirebilirim. Ankara'da yapacağım temaslar sırasını bu ilişkilerin daha iyi daha sağlam olması için çaba göstereceğim. İlişkilerimizin daha sağlam olması için elimizde bütün esasların mevcut olduğuna inanıyorum." Kosigin'in konuşmasından sonra basım mensupları Başbakan Süleyman Demirel'e teyp mikrofonlarını uzatarak, bu konuşmaya bir cevap verip verilmeyeceğini sormuşlardır. Demirel bu soruya başına hayır anlamında sallayarak karşılık vermiştir (Cumhuriyet, 27 Aralık 1975; Vatan, 27 Aralık 1975).

Kosigin'in Esenboğa'dan Ankara'ya gelişi sırasında çok sıkı güvenlik tedbirleri alındığı görülmüştür. Ancak bazı gençlerin önce Yıldırım Beyazıt Lisesi önünde, daha sonra da Ziraat Fakültesi önünde "Komünistler Moskova'ya" diye bağırmalarına polis tarafından herhangi bir müdahale yapılmamıştır. Kosigin Kızılay'da Atatürk Bulvarı'ndan geçerken de kendisine bazı Ankaralıların sevgi gösterisinde buldukları ve alkışladıkları görülmüştür (Cumhuriyet, 27 Aralık 1975; Vatan, 27 Aralık 1975).¹

Türk ve Sovyet başbakanlarının başkanlığındaki heyetler arası resmi görüşmeleri 26 Aralık günü başlamıştır. Başbakanlıkta başlayan resmin görüşmelerde sabah bölümünde konuk başbakanın özellikle dünya sorunları üzerinde duran geniş bir konuşma yapmıştır. Öğleden sonraki bölümde ise Süleyman Demirel Türk tarafının görüşlerini bildirmiştir. Resmi programda yer almamış olmakla birlikte Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk, öğlen kendisini ziyaret eden Aleksî Kosigin'i yemeğe alıkoymuştur. Yemekte Süleyman Demirel ile dışişleri bakanı İhsan Sabri Çağlayangil ile hazır bulunmuşlardır

1 "Ankaradaki diplomatik gözlemciler, daha önceki anlaşmalar nedeniyle Kosigin ile yapılacak görüşmelerde ekonomik ilişkilere fazla değinilmeyeceğini ve büyük bir olasılıkla daha önceki anlaşmaları içeren bir kadro anlaşması imzalanması için müzakereler yapabileceğini belirtmişlerdir. Gözlemciler görüşmelerin esasında Doğu-Batı ilişkileri, Kıbrıs sorunu, Türkiye'nin Ortadoğu politikası üzerinde yoğunlaşacağını dile getirmişlerdir. Ayrıca iki taraf arasında bir sivil havacılık anlaşması taslağı ile konsolosluk sözleşmesi üzerinde durmalarının olasılığı gözlemcilerce belirtilmiştir." (Cumhuriyet, 27 Aralık 1975).

(Cumhuriyet, 27 Aralık 1975; Vatan, 27 Aralık 1975).²

İskenderun-İskenderun Demir ve Çelik Fabrikaları 28 Aralık günü düzenlenen bir törenle Türk ve Sovyet başbakanları tarafından, fırın şalterinin birlikte çekilmesi ile açılmıştır. 9 milyar 614 milyon lira harcanarak, sadece 1 fırını tamamlanan İskenderun Demir ve Çelik tesislerinin açılış töreni, Milli Marşların çalınması ile başlamıştır. Törenin ilk konuşmasını Türkiye Demir Çelik İşletmelerinin Genel Müdürü Ruşen Gezici, yapmış daha sonra Sanayi ve Teknoloji Bakanı Abdülkerim Doğru, fabrikanın yapılması ile Türk ekonomisine katkısı üzerinde durmuştur. Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu Başkanı Kosigin törende yaptığı konuşmada özetle şunları söylemiştir: “İki ülke arasında önemli ekonomik ve teknik işbirliği sonucu yapılan İskenderun Demir Çelik tesisleri, aynı zamanda komşu iki ülke arasında dostluk ilişkilerini geliştirmek için de önemli bir adım olmuştur. Bu testin Türk Sovyet ilişkilerine katkıda bulunacağına komşuluk iş birliği anlayışının bundan sonra da alkışlanacağını bütün kalbimle inanıyorum burada büyük ilgi gördüğümüz için sizlere vatandaşlarımızın en iyi dileklerini sunarım. Sovyet Türk ekonomik Birliği bir derecede gelen ek şeklini almıştır. Sovyetler güney komşusu ile ilişkilerini bundan böyle de sürdürmek taraftarıdır. Sovyetler Birliği, Türkiye ve yabancı ülkelerle yaptığı ilişkilerde eşitlik, çalışanlara saygı ve karşılıklı yarar prensiplerine uygun hareket eder bu iş birliğinin de iyi bir geleceği vardır. Uluslararası alanlarda yeni yapılacak anlaşmalara da Sovyetler Birliği Bu noktadan hareketle önem vermektedir. Ekonomik iş birliğinin gelişebilmesi için ülkeler arasında hele sosyal düzenleri farklı ülkeler arasında gerginliğin kaldırılması, görev anlayışının pekişmesine yardımcı olmakla gerçekleşir. Sovyetler başka sosyal ülkelerle uluslararası ekonomi sorunları dış temasları geliştirmek, kültür alışverişi, endüstri alışverişi sorunlarını görüşmek istemektedir. Sovyet Türk ilişkilerinin gelişmesi ülkelerin ekonomilerinden, kültürel olanaklarının faydalı şekilde kullanılmalarından ve bunun pekiştirilmesi ile katkıda bulunmasından olumlu sonuçlar elde edilebilir. Sovyetler

2 “Anka ajansının haberine göre Sovyetler Birliği’nin Demir çelik fabrikasının tevsiğini yapacağı kesinleşmiştir Sovyet heyetinin bu görüşmelerde dördüncü Demir Çelik fabrikasını yapımını da üzerine almak istediği yolunda bir öneride bulunduğu, ancak Türk yetkililerinin buna yanaşmadıkları kaydedilmektedir. İki ülke heyetleri arasında yapılan resmi görüşmelerde bazı sanayi yatırımlarının Türkiye’de yapımı konuları üzerinde de durulduğu belirtilmekte, ancak bu konuda kesin bir taahhüde girilmediği ifade edilmektedir. Bu arada önceki gece 2 yemekte iki ülke başbakanlarının Helsinki zirvesi üzerinde de önemle durdukları ancak zirveyi değişik açılardan değerlendirdikleri bildirilmektedir. Sovyet başbakanının bunu, devletlerin birbirlerine karşı taahhütlerinin yerine getirme şeklinde yorumladığı ifade edilmektedir. Kosigin’in Sovyetler Birliği’nin komünizm ülkeleri ile Sovyet halkının manevi kalkınmasını gerçekleştirdiğini kaydettiği bu sözlerin de Demirel’in uluslararası komünizm sözlerini yanıtladığı belirtilmektedir. Aynı ajansın haberine göre Sovyetlerin Türkiye’deki petrol arama ve işletme çalışmalarına yardımcı olma ve “Var olan petrolü bulma” yolundaki önerilerini tekrarladıkları bildirilmektedir. Sovyet APA ajansına Kosigin’in geleceği sırada bir demeç veren Sovyet petrol sanayi Başkanı yardımcısı Tokayev, Sovyetlerin petrol arama çalışmalarına katıldığı gelişmekte olan ülkelerde hiçbir hisse talep etmediklerini belirterek, bu konuda çeşitli ülkelerdeki başarılar hakkında bilgi vermiştir. Konuk Başbakan ile Demirel bugün uçakla İskenderun’a gidecek ve İSDEMİR’in açılış törenine katılacaklardır.” (Cumhuriyet, 27 Aralık 1975).

Birliği'nde yağmur uğur olarak nitelendirilir şimdi yağmur yağıyor bu işler uğurlu gidecek demektir. İşlerimiz iyi gidecek.” (Cumhuriyet, 29 Aralık 1975; Vatan, 29 Aralık 1975).

Başbakan Süleyman Demirel'de törende yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: “5 yıl önce kum yığınları üstüne attığımız temel, bugün tamamlandı, fabrika üretime geçti. Kosıgın'e teşekkür ediyorum. Bu büyük eserde ismi yer edecektir. 4-5 ve 6 çelik fabrikası olacaktır. Türk işçilerine sesleniyorum. Bunu yaptınız, yenilerini yapacaksınız, daha çoğunu yapacaksınız. Türk Sovyet hududunu da dostluk ve işbirliği hududu yapacağız yağmur altında ıslandınız keşke her gün böyle bir eser İzmir'e girse de keşke her gün ıslansak, darısı yeni ve büyük fabrikaların başına.” (Cumhuriyet, 29 Aralık 1975; Vatan, 29 Aralık 1975).

Bu konuşmalardan sonra Türk ve Sovyet başbakanları Demirel ile Kosıgın, fabrikanın 1 fırınına şalterini ortaklaşa tutarak çekmişler ve böylece 3. demir çelik fabrikası hizmete girmiştir. Demirel, Kosıgın ve beraberindekiler daha sonra Demir Çelik testlerini gezmiş ve işletmede öğle yemeği yedikten sonra Adana'ya gelerek buradan uçakla Ankara'ya dönmüşlerdir. Bu arada Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk, Başbakan Süleyman Demirel'e bir mesaj göndererek teslim iki ülke arasında bundan sonraki ilişkilerin daha da gelişebileceğini açık bir delil olduğunu söylemiştir Korutürk'ün kutlama mesajı şöyledir: “Teslim ülke ekonomisine büyük katkıları olacağını ve müteakip kalkınma planlarımızın tahakkuku istikametinde atılmış kuvvetli bir adım olduğuna inanıyor ve bundan büyük bir memnunluk duyuyorum. Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet sosyalist cumhuriyetleri Birliği arasında 1967 yılında imzalanan kredi ve teknik işbirliği anlaşmasının değerli bir ürünü olan bu büyük tesis iki ülke arasında 1960 yılından itibaren başlayan ve normal komşuluk ile iyi komşuluk safhalarından geçerek gelişen münasebetlerin verimli bir sembolüdür ve her iki memleket arasında bundan sonraki ilişkilerin daha da gelişebileceğini açık bir delildir. Yine Demir Çelik tesisimizin hizmete girmesine emeği geçenleri kutluyor verimli çalışmalar diliyorum.” (Cumhuriyet, 29 Aralık 1975; Vatan, 29 Aralık 1975).

Alexi Kosıgın 28 Aralık günü SSCB'nin Ankara Büyükelçisi Rodionov ile birlikte Bülent Ecevit'in TBMM'deki odasına gelmiştir. CHP tarafından, Ecevit'e, Genel Sekreter Yardımcısı Deniz Baykal, Eski Dışişleri Bakanı Turan Güneş, Eski Milli Savunma Bakanı Hasan Işık, Meclis Dışişleri Komisyonu Başkanı Cahit Karakaş İle Merkez Yönetim Kurulu üyesi Haluk Ülman hazır bulunmuşlardır. Bir süre basını açık tutulan toplantıda Kosıgın, Ecevit'e şunları söylemiştir: “Türkiye'deki bu ziyaretin sırasında yaptığımız resmi görüşmelerde ekonomik sorunları ele aldık. Biliyorsunuz dün de İskenderun Demir Çelik tesislerinin açılışında bulunduk siz de biz de memleketimizde büyük sanayi tesislerinin kurulması için önümüze çıkan problemleri çözmek zorunda kalıyoruz. İki ülkenin ekonomik açıdan önemli olan sorunlarının

çözülmesi iki ülke içinde memnunluk verici bir şeydir. Dün tesisi gezerken oradaki çalışmaları da gözden geçirdik. Her iki ülkenin işçileri, mühendisleri, teknisyenleri beraberce ülkelerinin sorunlarını çözmeye yardımcı oluyorlar. Bu fabrikanın kapasitesinin bir süre sonra yılda 4 sonra da 10 milyon tona yükseltileceğini inanıyorum. Partinin ve parlamentodaki grubumuzun fikir ve yargılarının Sovyetler ile Türkiye arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine büyük ölçüde yardımcı olacağına inanıyorum ve bu konudaki fikir ve yargılarınızın son derece yararlı saymaktayım.” Ecevit ise “Sovyetlerle dostluk ve işbirliğini destekliyoruz. Bnu yalnız memleketimiz yararına değil, bölge ve dünya barışı için yararlı buluyoruz” demiştir. Bir saatten fazla süren görüşmeden sonra da şöyle konuşmuştur: “Sayın Kosigin bu ziyarette Türkiye’deki görüşmelerden Türk Sovyet ilişkileri bakımından çok tatmin edici sonuçlar aldıkları izlenimini verdi biz de bundan memnun olacağımızı söyledik. Ve muhalefette bulunduğumuz sırada Türk Sovyet ilişkilerinde atılmakta olan adımları desteklediğimizi, memnunlukla karşıladığımızı belirttik. Kendilerine bazı dünya sorunları ile ilgili olarak ve özellikle Kıbrıs sorunu ile ilgili olarak düşüncelerimizi anlatma olanağı bulduk. Dostça bir görüşme oldu.” (Cumhuriyet, 29 Aralık 1975; Vatan, 29 Aralık 1975).

Kosigin daha sonra, kalmakta olduğu Yabancı Konuklar Köşkü’ne gitmiş ve buraya gelirken kendisini alan Başbakan Süleyman Demirel ile birlikte Esenboğa Havaalanına doğru yola çıkmışlardır. Kosigin havaalanından ayrılmadan önce verdiği demeçte gezinin güzel bir ziyaret olduğunu dostane ve yapıcı geçen görüşmelerden hoşnutluk duyduğunu dile getirmiştir. Askeri törenden sonra Kosigin uçağın merdivenleri önünde Demirel ve Çağlayangil’e veda etmiştir. Uğurlama törenine Başbakan yardımcısı Alparslan Türkeş katılmamıştır. Ziyaretle ilgili olarak daha önce gazetecilerin sorularını cevapsız bırakan Süleyman Demirel, Kosigin’in uçağının havalanmasından sonra soruları cevaplandırmış ve “Sovyetler Birliği ile dost bir hava içinde görüşmeler yapıldığını, ilişkilen daha da geliştirilmesi konusunda mutabık kalındığını, karşılıklı güven, saygın ve çıkarlar doğrultusunda işbirliğinin ilerleyeceğini inandığını” bildirmiştir (Cumhuriyet, 29 Aralık 1975; Vatan, 29 Aralık 1975).

Demirel, “önceki gün yaptığımız konuşmada Sovyetler Birliği ile olan sınırın bir dostluk sınırı haline getirileceğini söylediğiniz, Bu sözlerinizi biraz açar mısınız?” sorusuna verdiği cevapta, “ben sınırın dostluk ve işbirliğini belirten bir Hudut olacağını söyledim dostane ilişkilerin yaratacağı bir hudduttur bu değişik bir anlamda söylenmiştir” demiştir (Cumhuriyet, 29 Aralık 1975).

Sovyetler Birliği başbakanının Türkiye’den ayrılmasından sonra Türk Sovyet ortak bildirisi yayınlanmıştır. Bildiride, ziyaretin son 10 yıldır Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesindeki önem üzerinde durulmuş ayrıca ziyaretin bundan önceki yüksek düzeydeki temasların geliştirilmesindeki rolü dile getirilmiştir. Bildiriye özetle şöyle devam edil-

miştir; “Taraflar, Atatürk ve V. İ. Lenin tarafından kurulmuş olan geleneğe uygun olarak Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki verimli iş birliğinin gittikçe geliştirildiğini memnuniyetle müşahede etmişlerdir. 1972 tarihli Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki iyi komşuluk ilkeleri ile rasyonel iki komşu ülke arasındaki iş birliğinin gelişmesine hizmet eden ve karşılıklı anlayış ve iyi niyet havasını güçlendirilmesini sağlayan önemli bir belge olduğu belirtilmiştir. Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ikili ilişkiler son yıllarda olumlu gelişmeler kaydetmiştir. Her iki devlet yöneticileri arasındaki temaslar sıklaşmaktadır. İkili ilişkilerim ve uluslararası sorunlar üzerinde yapılan görüş teatileri genişlemektedir. Parlamentolar arasındaki temaslar artmaktadır. Ekonomik, teknik ve ticari iş birliği başarıyla uygulanmaktadır iki ülke arasındaki ulaştırma imkânları ıslah edilmektedir. Türk Sovyet hududunun yeniden işaretlenmesi işleri tamamlanmıştır.” (Cumhuriyet, 29 Aralık 1975; Vatan, 29 Aralık 1975).

Bildiri de ayrıca şunlar kaydedilmiştir: “Taraflar, Türkiye ile SSCB arasında ekonomik işbirliği kapsamının genişlemekte olduğunu kaydetmişlerdir. Sovyetler Birliği’nin teknik işbirliği ile İskenderun’da kurulmakta olan Demir Çelik tesislerinin ilk kademe inşaatının tamamlanması bunu açıkça İskenderun Demir Çelik tesislerinin inşaatına katılan Türk ve Sovyet kurumları ve uzmanları arasında kurulan iyi iş ilişkileri verimli işbirliği ve karşılıklı anlayış memnuniyetle kaydedilmiştir. Hükümet başkanları, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin gelecekte de genişletilmesi ve kuvvetlendirilmesi yolunda gayret sarf edeceklerini açıklamışlardır. Taraflar, Türkiye ile SSCB arasında yakın bir gelecekte yüksek düzeyde vuku bulacak buluşmada imzalanacak olan dostane ilişkiler ve işbirliği konusunda siyasi bir belgenin hazırlanması hususunda mutabık kalmışlardır. Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi ve ticaretin muntazam şekilde arttırılması için gerekli tedbirlerin alınması hususunda görüş birliğine varılmıştır (Cumhuriyet, 29 Aralık 1975; Vatan, 29 Aralık 1975).

Görüldüğü üzere Soğuk Savaş döneminde Demirel’in Sovyetler Birliği’ne karşı tutumu, ekonomik ve güvenlik kaygılarının ikilemi nedeniyle daha karmaşık ve ihtiyatlı olmuştur. Demirel, bir yandan NATO ittifakının önemini tekrar tekrar dile getirirken, diğer yandan Sovyetler Birliği ile ekonomik iş birliği için çabasındadır. Bu noktada, komünist ülkelerle iyi ilişkilere sahip olmanın komünizme karşı olmaktan farklı olduğunu ortaya konulmuştur. Bu nedenle, Türkiye’nin komünist blokla ilişkileri kasıtlı olarak ekonomik düzeyde tutulmuş ve güvenlik konularında her türlü iş birliğinden kaçınılmıştır. Başbakan Demirel bu nedenle, Türk sanayisinin altyapı yeniden inşası için Sovyet kredileri konusunda anlaşmaya girerken Kosigin’in saldırmazlık antlaşması imzalamaya önerisini reddetmiştir (Kürkçü, 2019: 67).

Gözlemciler, Sovyetler Birliği’nin Türkiye ile bir saldırmazlık paktı im-

zalanmasında arzu ettiklerini ancak Türk tarafının böyle bir farklı imzalamayacağını imzala da kültür anlaşması gibi meclislerden geçemeyeceğini, her iki tarafı meşgul durumda bırakacak bir metinden öteye gidemeyeceğini, bu görüşün çeşitli temaslar sırasında Sovyetler tarafına iletildiğini dile getirerek görüşlerini şöyle sürdürmüşlerdir: “Sovyetler Birliği çeşitli nota ülkeleri ile anlaşmalar imzalamaktadır. Norveç’in kısa sınırı bir yana bırakılırsa NATO’nun Sovyetlerle tek sınırdaş ülkesi olan Türkiye ile de özellikle askeri alanda yumuşamayacağı sağlayacak bir anlaşmaya Sovyetlerin gereksinimi vardır. Türk tarafı ise bir saldırmazlık paktı yerine, meclislerden geçmesine gerek olmayan bir belge imzalanması yolunu yeğlemektedir. Aslında bu belge, iç işlerine karışmamak sınırlarda huzurun sağlanması, ülkelerin birbirlerine saygısı> gibi genellikle uluslararası metinlerde kullanılan bazı kavramları kapsamaktan öteye gitmeyecek bir nitelik taşıyacaktır. Ancak iki ülke arasında daha yakın bir iş birliği kurulmasını sağlayacak bazı bölümlerde yer alabilir. Ama hiçbir zaman bir saldırmazlık paktı özelliği taşımayacaktır. Kendileri ile görüştüğümüz dış işleri bakanlığı yetkilileri ise, bu konuda bugün için bir çalışma yapılmadığını ilerde bu belgenin nelerin konulması gerektiği üzerinde ayrıntılı bir çalışma yapılacağını belirtmişlerdir. Türk-Sovyet ortak bildirisinde Kıbrıs’la ilgili olarak da, “İki taraf, Kıbrıs sorununun, barışçı yoldan ve müzakere ile Kıbrıs’ın egemenliğine, bağımsızlığına, toprak bütünlüğüne ve bağlantısızlığını saygı esaslar içinde çözünmesinde görüş birliği içindedir” denilmiştir. İki taraf teknisyenler tarafından üzerinde çalışılan konsolosluk havacılık işbirliği anlaşma taslakları ile görüşmelerin zaman bakımından yeterli olmadığı gerekçesiyle yakın bir tarihte yeniden ele alınmak üzere ileriye bırakılmıştır (Cumhuriyet, 29 Aralık 1975).

4. Sonuç

Türkiye ve Rusya’nın tarihi incelendiğinde, ilişkilerin her dönemde yoğun olduğu görülür. 20. yüzyılda ve erken cumhuriyet döneminde imzalanan antlaşmalar ve protokoller bu ilişkinin yoğunluğunu gösterir. Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiler, Milli Mücadele sırasında Sovyetlerin Ankara hükümetine verdiği destek ve 1925’te imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması ile karşılıklı güven üzerine kurulmuştur. İkinci Dünya Savaşı sırasında Stalin’in toprak ve Boğazlar talepleri, Türkiye’nin büyük kuzey komşusuna karşı güvensizliğe neden olmuş ve ilişkilerin bozulmasına yol açmıştır. Stalin’in ölümünden sonra Sovyet yönetimi, uzun süre Türk hükümetini Türkiye’den artık hiçbir talepleri olmadığına ikna edememiştir. Savaşın sona ermesinden sonra, Demokrat Parti’nin 1950’de iktidara geldiği 1960 yılına kadar Amerika odaklı bir dış politika yürütülmüştür.

1950’lerde ABD’nin Türkiye’ye yerleştirdiği Jüpiter füzelerinin sökülmesiyle çözülen Küba Krizi’nin sona ermesinin ardından ilişkiler normalleşme ve yumuşama dönemine girmiştir. 1962’deki Küba Füze Krizi’nden sonra başlayan ve 1979’da SSCB’nin Afganistan’ı işgaliyle sona eren ABD-SSCB

arasındaki gerginlik dönemi de Türk dış politikasını etkileyen bir diğer etken olmuştur.

Soğuk Savaş döneminde Demirel'in Sovyetler Birliği'ne karşı tutumu, ekonomik ve güvenlik kaygılarının ikilemi nedeniyle daha karmaşık ve ihtiyatlıydı. Bir yandan NATO ittifakının önemini tekrar tekrar dile getirirken, diğer yandan Sovyetler Birliği ile ekonomik iş birliği için çabalıyordu. Bu noktada, komünist ülkelerle iyi ilişkilere sahip olmanın komünizme karşı olmaktan farklı olduğunu vurgulamıştır. Bu nedenle, Türkiye'nin komünist blokla ilişkilerini kasıtlı olarak ekonomik düzeyde tuttu ve güvenlik konularında her türlü iş birliğinden kaçınmıştır. Türk sanayisinin altyapı yeniden inşası için Sovyet kredileri konusunda anlaşmaya girerken Kosıgin'in saldırı-mazlık antlaşması imzalamaya önerisini reddetmiştir.

Kaynaklar

Gazeteler

Cumhuriyet, Milliyet ve Vatan gazetesi koleksiyonları

Makale ve Telif Eserler

- Arbaç, İ. (2023). "Sovyetler Birliği Başbakanı Kosıgin'in Türkiye Ziyareti ve Türk-Sovyet İlişkilerine Yansımaları (20-27 Aralık 1966)." *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. Yıl 19, Sayı 39 (Güz 2023), s. 1645-1678.
- Gençalp, Ebru. "Türk Basınında İkili Ziyaretler Boyutunda Türk-Sovyet İlişkileri (1965-1980)." *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 14, Sayı 29 (Aralık 2014): 315-52.
- Kaya, F. (2022). "1965-1971 Yılları Arası Türkiye'nin Çok Yönlü Dış Politika Perspektifinde Sovyetler Birliği ile İlişkileri." *Tesam Akademi Dergisi*, 9 (1), 131-153. <http://dx.doi.org/10.30626/tesamakademi.1065494>.
- Kurban, V. (2014). "1950-1960 Yıllarında Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki İlişkiler." *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 14, Sayı 28 (Haziran 2014): 253-82.
- Kürkçü, B. (2019). "Decision-Making Process in Turkish Foreign Policy Crises: The Role of State Institutions During Süleyman Demirel Administrations." *Yayınlanmış Doktora Tezi*. Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara.
- Şeker, B. Ş. (2024). "Turkish-Russian Relations From The Cold War To 2002 As The Beginning Of Current Relations." *Akademik Hassasiyetler*, 11(24), 120-140. <https://doi.org/10.58884/akademik-hassasiyetler.1352174>

BÖLÜM 14

HİTİT KANUNLARINDAKİ REVİZYONLAR

Hilal KUTLU ALANCI¹

¹ Arş. Gör. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Kilis/TÜRKİYE, 0000-0003-4094-4498, hilalkutlu@kilis.edu.tr

Giriş

Hitit Kanunları, her biri antik katipler tarafından açılış sözcükleriyle adlandırılan, sıklıkla kopyalanmış, iki tabletten oluşan bir koleksiyondur: *ták-ku LÚ-aš* “Eğer bir adamsa” (1-100. kanunları içeren Seri I) ve *ták-ku* ^{GIS}GEŠ-TIN-aš “Eğer bir bağsa” (101-200. kanunları içeren Seri II). Bu kanun koleksiyonunun Eski Hitit döneminden Yeni Hitit dönemine kadar uzanan çok sayıda kopyası vardır. Hepsisi başkent Hattuşa’da bulunmuştur ve tabletlerin bulunma noktaları saray (Büyükkale) ile Tapınak I gibi şehrin farklı yerleridir. Çivi yazısının paleografik yapısına ve dilin arkaik biçimine dayanarak, yaklaşık altmış tabletten üçü Eski Hitit dönemine (yaklaşık 1650-1500) tarihlenirken, geri kalanların hepsi daha sonraki dönemlere (yaklaşık 1500-1180) aittir (Hoffner, 1997: 160-165). Bu çeşitli tabletlerin karşılaştırılması, Eski Hitit versiyonları da dahil olmak üzere yasaların sürekli bir revizyon ve değişiklik sürecine tabi tutulduğunu ortaya koymaktadır. Sadece dilde değil aynı zamanda maddi hukukta da yasaların en son revizyonunu yansıtan ‘Geç Paralel Metin’ (KBo 6.4) adlı bir Yeni Hitit tableti dışında, Yeni Hitit tabletleri Eski Hitit tabletlerine kıyasla çoğunlukla küçük değişiklikler göstermektedir. Çeşitli tabletlerin tarihlenmesinde, Harry A. Hoffner (Hoffner, 1997:5-7) Hitit Kanunları’nın çeşitli versiyonlarında üç diakronik aşama gözlemlemektedir. Hitit Kanunları’nın değişikliklerini ve revizyonlarını analiz ederken, burada bu üç aşamalı süreç takip edilecektir.

Hitit Kanunlarındaki Revizyonlar

Hitit Kanunları’nın revizyonunun ilk aşaması hem Eski Hitit hem de Yeni Hitit tabletlerinde, özellikle Seri I’e ait olanlarda ve Seri II’de birkaç yerde, *karū...kinuna* “daha önce... ama şimdi” formülüyle ifade edilir (Hoffner, 1997:282). Bu erken revizyonun tabletlerde tespit edilen kalıpları şunlardır: para cezalarının çoğunlukla yarı yarıya oranında (Hoffner, 1997: 6) azaltılması, bedensel cezanın para cezasıyla (§121) ve kefaret niteliğindeki kurbanlarla (§166-167) değiştirilmesi, suçluyu arı sokmasına maruz bırakma (§92) ve suçluya mızrak vurma (§101) gibi bazı ağır cezaların yerine, bu cezaların infazında parasal tazminat verilmesi, kralın bazı para cezalarındaki payının kaldırılması (§9, §25), angarya vergilerinin getirilmesi (§54, §55) veya angarya vergilerinden muaf tutulma (§51) ve suçlunun sosyal statüsünün belirtilmesi (§101, 121).

§121

Eğer özgür bir adam bir saban çalarsa ve sahibi onu bulursa, o (sahip) [(suçlunun) boynunu] *appalas üzerine* koyacak ve öküzler tarafından [o öldürülecektir (?)]. Eskiden bu şekilde hareket ediyorlardı. Fakat şimdi 6 şekel gümüş verecek ve onu evinde arayacak. Eğer köle ise, 3 şekel gümüş [verecek].

§166

Eğer biri (başka birinin) tohumunun üstüne tohum ekerse, boynu bir sabana konulacaktır. İki öküz takımı koşacaklar (ve) bir takımın yüzlerini bir yöne, diğer takımın yüzlerini diğer yöne çevirecekler. Hem suçlu hem de öküzler öldürülecek ve tarlayı ilk eken kişi onu kendisi için biçecektir. Eskiden bu şekilde davaya bakarlardı.

§167

Ama şimdi adam için bir koyun ve öküzler için iki koyun verecekler. 30 somun ekmek (ve) 3 testi iyi bira verecek ve (toprağı?) tekrar temizleyecek. Ve tarlayı ilk eken onu biçecek.

§92

[Eğer] biri [2] veya 3 arı kovanı çalarsa, daha önce bir arı sokmasına maruz kalmış olurdu. Fakat şimdi 6 şekel gümüş verecek. Eğer biri bir arı kovanı çalarsa ve kovanda arı yoksa, 3 şekel gümüş verecek.

§101

Eğer biri bir asma, bir asma dalı, bir *karpina* veya sarımsak çalarsa, eskiden 1 asma için 1 şekel gümüş, 1 asma dalı için 1 şekel gümüş, [1 *karpina* için] 1 şekel gümüş, (ve) 1 diş sarımsak için 1] şekel gümüş [verirlerdi]. Ve onu bir mızrakla vuracaklar. [...] [Eskiden] bu şekilde hareket ettiler. Fakat şimdi eğer özgür bir adamsa, 6 şekel [gümüş] verecek. Fakat eğer köleyse, 3 şekel gümüş verecek.

§9

Eğer birisi birinin başını yaralarsa, eskiden 6 şekel gümüş öderlerdi. Yaralanan taraf 3 şekel gümüş alırdı ve saray için de 3 şekel gümüş alırlardı. Fakat şimdi kral saray payından vazgeçti, böylece sadece yaralanan taraf 3 şekel gümüş alıyor.

§25

[Eğer] bir kişi bir küvette veya havuzda (kendini) kirletirse (Hoffner 1997: 34 n: 60), eskiden 6 şekel gümüş ödemiş olurlardı; kirlenen kişi 3 şekel gümüş öder ve [kralın] evi için 3 şekel alırlardı. Fakat şimdi kral sarayın payından [feragat etti]. Kirlenen kişi sadece 3 şekel gümüş öder ve onu evinde arayacaktır.

§54

Eskiden *manda*-birlikleri, Şala birlikleri, Tamalki, Hatra, Zalpa, Taşhiniya ve Hemuva kentlerinin birlikleri, okçular, marangozlar, savaş arabacıları ve *karuħales*-adamları *luzzi* hizmetlerini yerine getirmezlerdi, (ve) *şahhan* hizmetlerini yerine getirmezlerdi.

§55

Hititlerin (bir heyeti) *şahhan* hizmetleri borçlu adamlar, kralın babasına saygı göstermek için geldiklerinde şöyle dediler: “Kimse bize ücret ödemiyo. Bizi reddediyorlar (şöyle diyerek): ‘Siz bir *şahhan*-hizmeti yapmakla yükümlü adamlarsınız!’” Kralın babası meclise [girdi] ve onlara mührü altında talimat verdi (?) “Siz de meslektaşlarınız gibi (*şahhan*-hizmetleri) yapmalısınız.”

§51

Eskiden Arinnada dokumacı olan bir adamın evi muaftı; ayrıca mirasçuları ve akrabaları da muaftı. Şimdi sadece kendi evi muaftır, ancak mirasçuları ve akrabaları *şahhan* (ve) *luzzi*-hizmetlerini yerine getirecektir. Zippalantiya'da da aynısı geçerlidir.

İkinci aşama, erken revizyonun Eski Hitit ve Yeni Hitit tabletleri arasındaki küçük değişiklikleri yansıtır. Bu aşamanın genel eğilimi, esas olarak ideogramlarla veya Hitit fonetik değerleriyle yazılmış sözcüklerle ilgili bazı küçük kelime farklılıklarıyla yansıtılır ve bunlar esas olarak Seri I'in Eski Hitit tableti A ve Yeni Hitit tableti B arasında gözlemlenebilir (Hoffner, 1997: 239-244). Hoffner tarafından Eski Hitit kopyalarının dilinde bir modernleşme (Hoffner, 1995: 214) olarak açıklanan bu küçük ortografik varyasyonların dışında, Eski

Hitit versiyonlarının içerikte bazı küçük değişikliklerle revizyonuna ilişkin birkaç durum vardır. Bunlar arasında, §24'te bir aylık ücretten (A'da) bir yıllık ücrete (B'de) para cezasının artırılması yer alır. Bir diğer değişiklik ise A'da, B ve D tarafından sayılan bir bakırcının yükümlülüklerinden biri olan “buz tedariki”nin §56'da çıkarılması ve X'te ceza miktarının 10 şekele düşürülmesi, cezanın ise A ve B tarafından §7'deki *karū... kinuna* formülü ile 40 şekelden 20 şekele indirilmesidir (Jackson, 2008: 240)

Ayrıca, Hoffner'in “C'nin okumaları zaten PT, tarafından da temsil edilen gelişimin son aşamasını yansıtıyor” şeklindeki açıklamasına dayanarak Jackson, B ve PT'de temsil edilen aşamalar arasına bir yerde C ile temsil edilen başka bir aşamanın eklenebileceğini öne sürüyor (Hoffner, 1997: 6). Sadece 20 madde içeren C tableti, A ve B'ye iki maddede (§13, 45) ve sadece A'nın kırıldığı üç maddede (§14, 15, 16) uymaktadır. C'nin erken revizyon versiyonlarından farklı olduğu maddeler şunlardır: §28'de C, başka bir adam tarafından kaçırılan gelinin ebeveynleri olarak tazminat ödemekle yükümlü olan tarafı belirtirken, B'de kaçırılan tarafın damada tazminat ödemesi gerekir. Ayrıca, C tabletinde §28'e B'de olmayan iki ek madde eklenmiştir. Bunlar, “*ebeveynler onu başka bir adama verirse...*” ve “*Ebeveynler (bunu yapmayı) reddederse...*”-dir. C'nin A ve B'den küçük bir ayrımı, C'nin suçluyu açık hale getirmek için daha fazla ayrıntı eklediği §43'tedir; oysa bu A ve B'de örtüktür. Öte yandan, C'nin PT ile aynı fikirde olduğu ve B'den farklı olduğu, A'nın ise kırık olduğu iki madde (§17, §18) vardır. §17 ve §18'de, C ve PT, düşük yapma durumunda fetüsün yaşına göre değişen para cezası miktarlarındaki farklılıklardan bahsetmezken, B bu ayrımları belirtir.

Sadece bir madde var, §11, burada C, miktarda farklı bir para cezası belirleyerek ne A ve B'ye ne de PT'ye uyuyor. Özünde, Jackson'ın C'nin B ve PT gelişimi arasında başka bir aşamayı temsil ettiğini öne sürmesini sağlayan bu maddedir (Jackson, 2008: 239 ve n: 844). C'de, koşul tümceciği “*eğer biri özgür bir kişinin kolunu veya bacağına kırarsa*” ve sonuç tümceciği “*6 şekel gümüş ödeyecek ve bunu evinde arayacak*” olan bir madde var. §11 kanun maddesi için A ve B'de belirtilen para cezası aynı koşullu madde için 20 şekel gümüşdür. PT'de kalıcı bedensel yaralanma için 20 şekel gümüş ve geçici bedensel yaralanma için 10 şekel gümüşdür. Hoffner, §11'deki C'nin koşul tümceciğini, §12'deki C'nin sonuç tümceciğine, “[C]'nin katibi yanlılıkla buradan [§11'in koşul tümceciğinden] §12'nin sonuna atladı” şeklinde akıl yürüterek entegre eder (Hoffner, 1997: 25 n: 32). §12'de, köle yaralanması vakası için para cezası A ve B tarafından 10 şekel gümüş olarak ve PT tarafından kalıcı bedensel yaralanma için 10 şekel gümüş, geçici bedensel yaralanma için 5 şekel gümüş olarak belirtilmiştir.

Üçüncü aşama, erken revizyonun Eski Hitit ve Yeni Hitit tabletlerinden farklı olan, PT tarafından temsil edilen Hitit Kanunları'nın son revizyonudur. Son revizyon, PT'nin sunduğu materyalin sınırlı olması nedeniyle yalnızca

Seri İ'de belirgindir. Bu son revizyonun kalıpları aşağıdaki gibidir:

Para cezalarında artış: PT'nin temel eğilimi para cezalarının artırılmasıdır. Bir kişiyi kör etme (PT V'e karşı §7), birinin dişini kırma (PT VI'e karşı §8), bir erkek veya kadın kölenin kulağını koparma (PT XV'e karşı §16), bir kadının (PT XVI'e karşı §17) veya bir kadın kölenin (PT XVII'e karşı §18) düşük yapmasına neden olma durumlarında PT para cezalarını iki katına çıkarır. Özgür bir adamın başını yaralama durumunda PT IX para cezasını 6 şekelden 10'a çıkarmakla kalmaz, aynı zamanda doktor ücretinin miktarını 3 şekel olarak gösterir ve §10'da yer almayan "eğer o bir köle ise" ek maddesi için 2 şekel daha para cezası verir. Cinayet durumunda §6, öldürülen kişinin bulunduğu tarlanın sahibinden tarlanın büyük bir kısmını tazminat olarak isterken, PT IV tazminatı tüm mülke, eve ve 6040 şekel gümüşe genişletir. Başka bir durumda, alet-edavat bulma durumunda, PT XXXV ek bir madde ekler ve hırsızlık için üç kat tazminat uygularken, §§ 45 ve 71, herhangi bir para cezası vermeden sadece suçlunun "hırsız olarak kabul edildiğini" belirtir.

<p>§6</p> <p>Eğer bir kimse, erkek veya kadın, başka bir (?) şehirde öldürülürse, öldürülen kişi kimin arazisinde öldürüldüyse, onun arazisinden 100 <i>gipeşsar</i> düşecek ve (ölenin) mirasçısı bunu ondan alacaktır.</p>	<p>PT IV</p> <p>Eğer bir adam başkasının arazisinde öldürülmüş olarak bulunursa, eğer o hür bir adam ise, (arazi sahibi) malını, evini ve 1 mina 20 şekel gümüşü verecektir. Fakat (ölen) bir kadın ise, (arazi sahibi sadece) 3 mina gümüş verecektir. Fakat (cesedin bulunduğu yer özel) mülk değilse, eğer ekilmemiş açık bir arazi ise, her yöne 3 <i>dannas</i> ölçekler ve orada hangi köy varsa, (ölenin varisi) onları (köylülerden) alacaktır. Eğer köy yoksa, (ölenin varisi) (alacağını) kaybedecektir.</p>
<p>§7</p> <p>Eğer bir kimse hür bir kimseyi kör eder veya dişini kırarsa, eskiden 1 mina gümüş verirdi. Fakat şimdi 20 şekel gümüş verecek ve onu için evine bakacak.</p>	<p>PT V</p> <p>Eğer bir kimse bir kavgada özgür bir adamı kör ederse, 1 mina gümüş verecektir. Eğer kazara olursa, 20 şekel gümüş verecektir.</p>

<p>§8</p> <p>Bir kimse bir köleyi veya cariyeyi kör eder veya dişini kırarsa, 10 şekel gümüş verecek ve onun için evine bakacaktır.</p>	<p>PT VI</p> <p>Eğer bir kimse bir kavgada bir köleyi kör ederse, 20 şekel gümüş verecektir. Eğer kazara olursa, 10 şekel gümüş verecektir.</p>
--	--

<p>PT VII</p> <p>Eğer bir kimse hür bir adamın dişini kırarsa, eğer 2 veya 3 dişini kırarsa, 12 şekel gümüş verecektir. Eğer köle ise, 6 şekel gümüş verecektir.</p>

<p>§10</p> <p>Eğer biri bir adamı yaralarsa ve onu geçici olarak sakat bırakırsa, onun için hasta bakımı sağlayacaktır. Onun yerine, iyileşene kadar mülkünde çalışacak bir adam sağlayacaktır. İyileştiğinde, (suçlu) ona 6 şekel gümüş verecek ve ayrıca doktor için de verecektir.</p>	<p>PT IX</p> <p>Eğer birisi özgür bir adamın başını yaralarsa, onun için hasta bakımı sağlayacaktır. Ve onun yerine, iyileşene kadar mülkünde çalışacak bir adam sağlayacaktır. İyileştiğinde, (suçlu) ona 10 şekel gümüş verecek ve ayrıca doktor için 3 şekel verecektir. Eğer bir köle ise, 2 şekel gümüş verecektir.</p>
--	---

<p>§16</p> <p>Bir kimse bir kölenin veya kadın bir kölenin kulağını koparırsa, üç şekel gümüş verecektir.</p>	<p>PT XV</p> <p>Bir kimse bir kölenin veya kadın bir kölenin kulağını koparırsa, 6 şekel gümüş verecektir.</p>
--	---

<p>§17</p> <p>Eğer bir kimse hür bir kadının düşük yapmasına sebep olursa, eğer onun onuncu ayı ise, on şekel gümüş, eğer onun beşinci ayı ise, beş şekel gümüş verecektir. Onu için evine bakmalıdır</p>	<p>PT XVI</p> <p>Bir kimse hür bir kadının düşük yapmasına sebep olursa, ona 20 şekel gümüş verecektir.</p>
--	--

<p>§18</p> <p>Bir kimse bir kadın bir kölenin düşük yapmasına sebep olursa, eğer onun onuncu ayı ise, beş şekel gümüş verecektir.</p>	<p>PT XVII</p> <p>Bir kimse kadın bir kölenin düşük yapmasına sebep olursa, ona 10 şekel gümüş verecektir.</p>
--	---

<p>§45</p> <p>Eğer bir kimse aletler bulur ve sahibine geri verirse, o (sahibi) ona mükâfat verir. Fakat (geri) vermezse, <u>o hırsız sayılır.</u></p>	<p>PT XXXV</p> <p>Eğer bir kimse bir alet veya bir öküz, bir koyun, bir at veya bir eşek bulursa, onu sahibine geri götürsün ve o (sahibi) da onu alıp götürsün. Fakat sahibini bulamazsa, şahitler bulsun. Sonra sahibi onu bulduğu(nda), kaybolanı tamamen alıp götürsün. Fakat şahitler bulmazsa ve sonra sahibi onu (onun mülkünde) bulursa, hırsız sayılır ve üç kat tazminat öder.</p>
<p>§71</p> <p>Eğer bir kimse bir öküz, bir at, bir katır (veya) bir eşek bulursa, onu kralın kapısına kadar götürecektir. Eğer onu kırdada bulursa, ihtiyarlar onu ona verecekler ve o (bulan) onu bağlayacaktır. Sahibi onu bulduğunda, onu tam bedeliyle alacaktır, onu (bulan) hırsız olarak tutuklamayacaktır. Fakat o (bulan) onu ihtiyarlara teslim etmezse, hırsız sayılacaktır.</p>	

Para cezalarında azalma: İki durumda, para cezalarında açıklanamayan artış, “şekel” yerine “mina” yazımı katip hatası olarak değerlendirilmiştir (Hoffner, 2000: 108 n: 9 ve 10); dolayısıyla, bunlar özgür bir kişinin burnunu ısırmanın (PT XII’ye karşı §13) 40 şekelden 30 mina’ya (yani: 1200 şekele) ve bir kölenin burnunu ısırmanın (PT XIII’e karşı §14) 3 şekelden 15 mina’ya (yani: 600 şekele) para cezasında bir azalmayı yansıtmaktadır.

<p>§13</p> <p>Eğer bir kimse hür bir adamın burnunu ısırırsa, 1 mina gümüş verecek ve onu onun için evine bakacaktır.</p>	<p>PT XII</p> <p>Eğer bir kimse hür bir adamın burnunu ısırırsa, otuz mina gümüş verecek ve onun için evine bakacaktır.</p>
--	--

<p>§14</p> <p>Bir kimse kadın bir kölenin veya bir kölenin burnunu ısırırsa, üç şekel gümüş verecek ve onu evine bakacaktır.</p>	<p>PT XIII</p> <p>Bir kimse bir kölenin veya kadın bir kölenin burnunu ısırırsa, 15 mina gümüş verecektir.</p>
---	---

Cinsiyet veya sosyal statü ayrımı: PT, kurbanın cinsiyetini yalnızca adam öldürme durumunda belirtir (Hoffner, 1997: 170). §3-4’ün aksine, kasıtsız adam öldürme durumunda, PT II yalnızca sosyal statüde değil, aynı zamanda kurbanın cinsiyetinde de ayrım yapar ve ilk madde için para cezası seviyesi kırıkken, “eğer kadın veya kadın köle ise” durumu için nispeten konuşursak,

ceza son derece yüksek olan 80 şekel gümüştür. Adam öldürme durumunda, §6'nın aksine, PT IV, kurbanın sosyal statüsünü ("eğer özgür bir adam ise") ve cinsiyetini ("eğer kadın ise") açık hale getirmek için iki koşul ekler. Mağdur bir kadınsa tazminat miktarı oldukça azdır (120 şekel), kurban bir erkeğe tazminat, tarlanın sahibinin 6040 şekel gümüşü, mülkü ve evidir. Birinin dışının kırılması durumunda PT VII, §7'nin aksine, kurbanın sosyal statüsünü bir erkek köle olarak belirtir ve bir köleye karşı aynı suç için verilen tazminat, özgür bir adamın aldığı tazminatın yarısıdır. PT IX, §10'un aksine, yaralanmanın baştaki yerini belirterek, erkek köle için bir koşul ekler ve köle için tazminatı 2 şekel gümüş olarak belirlerken, özgür bir adam için 10 şekel gümüş ve 3 şekel doktor ücreti olarak belirler.

<p>§3</p> <p>[Eğer] bir kimse hür bir adama veya kadına vurur da o ölürse, bu bir kazaysa; onu (gömülmek üzere) getirsin ve iki kişiyi versin, o onun için evine baksın.</p> <hr/> <p>§4</p> <p>Eğer bir kimse bir köleye veya kadın bir köleye vurursa ve o ölürse, bu bir kazaysa, o onu (gömülmek üzere) getirecek ve 1 kişiyi verecektir. Onun için evine baksın.</p>	<p>PT II</p> <p>[Eğer bir kimse... bir kadın] ve o ölürse, bu bir kazaysa [o 4(?) mina gümüş verecektir]. Fakat eğer kadın köle ise, 2 mina gümüş verecektir.</p>
---	--

Kazara ve kasıtlı suç arasındaki ayrım: PT V ve VI, kazara ve kasıtlı yaralanma arasında ayrım yaparak yasanın kapsamını genişletir; burada ilki için tazminat ikincisinin yarısıdır. Söz konusu maddeler birini kör etme ve birinin dişlerini kırma suçlarını ayırırken §7 ve §8 bunları birlikte ele alır.

Kalıcı ve geçici bedensel yaralanma arasındaki ayrım: Özgür bir kişinin veya bir kölenin kolunun veya bacağına kırılması durumunda, PT X ve PT XI, §11 ve §12'nin aksine, yaralanmayı kalıcı ve geçici olarak belirtir; geçici yaralanmaya verilen tazminat, kalıcı yaralanmaya verilen tazminatın yarısıdır.

§11 Eğer bir kimse hür bir adamın kolunu veya bacağına kırarsa, ona 20 şekel gümüş verecek ve onun için onun evine baksın.	PT X Eğer bir kimse hür bir adamın kolunu veya bacağına kırarsa, (yaralı adam) sakat kalırsa, ona 20 şekel gümüş verecektir. Eğer sakat kalmazsa, ona 10 şekel gümüş ödeyecektir.
--	---

§12 Bir kimse bir kölenin veya kadın bir kölenin kolunu veya bacağına kırarsa, 10 (C değişimli 6) şekel gümüş verecek ve onu n için evine baksın.	PT XI Eğer bir kimse bir kölenin veya kadın bir kölenin kolunu veya bacağına kırarsa, eğer sakat ise, ona 10 şekel gümüş verecektir. Fakat sakat değilse, ona 5 şekel gümüş verecektir.
---	---

Tazminat biçiminde değişiklik: PT II, bir kölenin kasıtsız olarak öldürülmesi durumunda tazminatı gümüş olarak dayatırken, kanunun daha önceki versiyonu olan §4, tazminatı bir kişi olarak belirtir.

Yöntemsel Ekler: Özel olmayan bir mülkte öldürülmüş birinin bulunması durumunda PT IV, §6'nın aksine, suç için tazminat sağlaması gereken en yakın köyü belirlemek için ek bir prosedür ekler. Aletler bulunması durumunda, PT XXXV bulgulara sadece bazı ek unsurlar eklemekle kalmaz, aynı zamanda §45'in aksine, bulan kişiyi hırsız olarak kabul edilmekten korumak için prosedürü belirleyerek kanunu daha açıklayıcı hale getirir. Bunların dışında, bazen *luzzi* ve *şahhan* ve özgür adam ve TUKUL-adamı terimlerinin ikame edilmesiyle ortaya çıkan, angarya görevlerinin dayatılması veya muaf tutulmasıyla ilgili usul belirlemeleri ekleyen başka durumlar da vardır.¹

Sonuç

Hitit Kanunları, Eski Hitit döneminden Yeni Hitit dönemine kadar uzanan çeşitli kopyalarıyla dikkat çeker. Bu kanun koleksiyonunu oluşturan tabletlerin karşılaştırılması, özellikle Eski Hitit versiyonlarından başlayarak yasaların sürekli bir değişim ve revizyon sürecine tabi tutulduğunu göstermektedir. Kanunların farklı versiyonlarında, üç ayrı diakronik aşama belirlenmiştir. Hitit Kanunları'ndaki bu değişim ve revizyon süreçleri analiz edilirken, söz konusu üç aşamalı bu süreç temel alınmıştır.

¹ PT XXX'e karşın §40, PT XXXVII'e karşın §46, PT XXXVI'e karşın §47a, PT XXXVII'e karşın §47b, PT XXXIX'a karşın §47, PT XI'e karşın 48, PT XLI'e karşın 49.

Hitit Kanunları'nın revizyonunun ilk aşaması, hem Eski Hitit hem de Yeni Hitit dönemine ait tabletlerde, özellikle Seri I'in yanı sıra Seri II'nin bazı bölümlerinde, *karū...kinuna* "önceden... fakat şimdi" ifadesiyle ortaya konulmuştur. Bu erken döneme ait revizyonlarda gözlemlenen başlıca değişiklikler şunlardır: para cezalarının genellikle yarıya indirilmesi, bedensel cezaların para cezasına (§121) veya kefarete kurbanlarına (§166-167) dönüştürülmesi, suçlular için arı sokması (§92) ya da mızrak vurma (§101) gibi ağır cezaların yerine parasal tazminatların getirilmesi, kralın bazı para cezalarındaki hakkının kaldırılması (§9, §25), angarya vergilerinin eklenmesi (§54, §55) ya da muafiyetlerin tanınması (§51) ve suçluların sosyal statülerinin belirtilmesi (§101, §121).

Hitit Kanunları'ndaki ikinci revizyon aşaması, Eski Hitit ve Yeni Hitit tabletleri arasındaki küçük farklılıkları yansıtmaktadır. Bu aşamada, ideogramlarla veya Hitit fonetik değerleriyle yazılan kelimelerde görülen küçük sözcük farklılıkları öne çıkmaktadır. Bu değişiklikler, özellikle Seri I'in Eski Hitit tableti (A) ile Yeni Hitit tableti (B) arasında belirgindir. Eski Hitit kopyalarının dilinde, modernleşme olarak yorumlanan bu küçük yazım farklılıklarının yanı sıra, Eski Hitit versiyonlarının içerik açısından küçük değişikliklere uğradığı bazı örnekler de bulunmaktadır.

Üçüncü aşama, Eski Hitit ve Yeni Hitit tabletlerinden farklı bir yapıya sahip olan ve PT tarafından temsil edilen Hitit Kanunları'nın son revizyonunu ifade eder. PT'nin sunduğu sınırlı materyal nedeniyle bu revizyon yalnızca Seri I'de açıkça görülmektedir. Son revizyonun öne çıkan özellikleri şunlardır: para cezalarının artırılması, cinsiyet veya sosyal statüye dayalı ayrımların yapılması, kazara ve kasıtlı suçlar arasında ayırım gözetilmesi, geçici ve kalıcı bedensel yaralanmaların ayırt edilmesi, tazminat biçimlerinde değişiklik yapılması ve uygulama prosedürlerine ilişkin bazı eklemeler.

Kaynakça

- Hoffner, H. A., "The Hittite Laws", in *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor* (ed. M. T. Roth), Writings from the Ancient World 6, Atlanta, 1995, s. 211-47.
- Hoffner, H. A., *The Laws of the Hittites: A Critical Edition*, Documenta et Monumenta Orientis Antiqui, Volume: 23, Leiden: Brill, 1997.
- Hoffner, H. A., "Hittite Laws," in *The Context of Scripture II: Canonical Compositions from the Biblical World* . (ed. W. W. Hallo and K. L. Younger), Leiden, New York ve Cologne: Brill, 2000, s. 106-119.
- Jackson, S. A., *A Comparison of Ancient Near Eastern Law Collections Prior to the First Millennium BC*, Piscataway , NJ : Borgias, 2008.

BÖLÜM 15

“DANDANAKAN SAVAŞININ BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN KURULUŞUNDAKİ ROLÜ”

Elif Kocakaplan¹

¹ Dr., Malatya, elif.kocakaplan@outlook.com, ORCID: org/0000-0002-5244-9470

Giriş

11. yüzyılın ilk dönemleri Türklerin, İslâm coğrafyasında ve tarih sahnesinde daha etkin bir rol oynadıkları bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Orta Asya'dan başlayarak Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyada bulunan küçük siyasi birlikler hem bölgede hem de kendi aralarında mücadeleler yaşayarak varlıklarını pekiştirmeye çalışmışlardır. İşte tam bu süreçte Oğuz boylarının önderi olarak Horasan'a yerleşen Selçuklu ailesi yeni bir devletin temellerini atmaya başlamıştır. Fakat Selçukluların bu ilk ve güçlü ilerleyişi Gazneliler ile karşı karşıya getirmiştir onları. Diplomatik ve siyasi mücadelelerin yanında 1040 Dandanakan Savaşıyla Selçuklular, sadece bir zafer değil aynı zamanda devlet için güçlü bir dönüm noktasını başlatmışlardır. “Dandanakan Savaşının Büyük Selçuklu Devletinin Kuruluşundaki Rolü” başlıklı bu çalışmada; Büyük Selçuklu Devletinin kurucularının, devletin kuruluş aşamasına kadar yaşadıkları mücadeleler ve ardından büyük bir devlet kurmakla neticelenen siyasi ve askeri başarıların bir özeti yapılmıştır. Büyük Selçuklu devletinin kurulmasıyla sonuçlanan Dandanakan savaşına götüren sürecin aşamalarına değinilen ve bu büyük devletin kurulmasına öncülük eden Tuğrul ve Çağrı Beylerin mücadelesinin kısaca aktarıldığı bu çalışma beş başlık altında sunulmaya çalışılmıştır.

1. Büyük Selçuklu Devletinin Tarih Sahnesine Çıkışı

Selçuklu devletinin kurucusu olan Selçuk Bey, Oğuzların Kınık boyuna mensup olup devlete adını veren kişidir (Mahmud, 1977, s. 2-5; Fazlullah, 2020, s. 53). Kınık boyuna mensup gruplar Sır Irmağı ile Aral-Hazar Denizi kıyılarındaki geniş ülkelerde yurt tutmuş olan Oğuzlarla aynı bölgede yer alıyordu. Atası Dukak'tan sonra sü-başı olarak şöhret kazanan Selçuk Beyin yanlarında kaldığı Oğuz Yabgusuyla arası açılmış ve yanına aldığı ailesi ve maiyetiyle birlikte yurdunu terk etmiştir (Mirhond, Ravzatü's-Sâfâ, s. 71). Devletin temelleri Selçuk Bey'in Oğuz Türkmenleri arasında liderlik adımını atmasıyla başlamış, yanına aldığı boylar arasında birlik sağlamıştır. Yanındaki birliklerle Türk-İslâm medeniyetinin şekillendiği ve Müslümanların ile Türklerin bir arada yaşadığı bir şehir olan Cend bölgesine gelip yerleşmişlerdir (Mahmud, 1977, s. 5; Kafesoğlu, 2017, s. 105). 960 tarihinde İslâmiyet'i kabul ederek siyasi bir lider olarak ön plana çıkan Selçuk Bey, Cend havalisinde şöhret kazanmış ve burada İslâm gazisi anlamına gelen “Melikü'l-Gâzi Selçuk bin Tukak” unvanını almıştır (Funduk, 1308, s. 71). Cend bölgesinde Büyük Selçuklu Devletinin temellerini atan Selçuk Beyin siyasi faaliyetleri hakkında kaynaklarda pek malumat bulunmamaktadır.

Müstakil ve göçebe olarak Cend havalisinde yaşayan Selçuklular bir süre sonra bölgenin etkin siyasetine dahil olmuşlardır. Sınırlarını barış içinde yaşayarak genişletmeye çalışan Selçuk Bey komşu devletlerle dostane bağlar kurmaya başlamıştır. Bu dönemde Cend bölgesinde mevcut Karahanlı-Sâmânî mücadelesinde Sâmânîler, Karahanlılara karşı Selçuk Bey'den yardım talep

etmiştir. Bunun üzerine Selçuk Bey de oğlu Arslan (İsrail)'i yanında bir grup kuvvetle Sâmânîlerin yardımına göndermiş ve Karahanlılara karşı Kûhek'te bir başarı elde etmiştir. Bunun karşılığında Sâmânîler, Selçuklulara Buhara ile Semerkand arasında Nur Kasabası bölgesini yurt olarak vermişlerdir (Köymen, 2013, s. 27-30). Fakat buraya gitmek Selçuk Bey'e nasip olmayacak, sadece Arslan (İsrail) 980'de yanına aldığı az miktarda Oğuz Türkmenleriyle gelecek ve Selçuk Bey maiyetiyle Cend bölgesinde kalacaktır (Râvendî, 2020, s. 85 vd.; Turan, 2005, s. 69). Ordusunun aldığı bu mağlubiyeti hazmedemeyen Karahanlı hükümdarı İlig Nasır Han 999'da Sâmânîlere akınlar düzenlemiş ve tekrar Buhara'yı ele geçirmiştir (Köymen, 2013, s. 29; Barthold, 2017, s. 279, 289). Bu tarih itibariyle Sâmânî Devleti son bulmuş ve onların toprakları Gazneliler ile Karahanlılar arasında taksim olunmuştur. Her ne kadar son Sâmânî hükümdarı İsmail Muntasır devleti yeniden diriltmeye çalışsa da bu konuda başarılı olmamıştır.

Selçuk Bey'in 1007 tarihinde vefat etmesinin ardından Selçuklu hanedanının başına Türk töresine göre Arslan (İsrail) geçmiş ve Yabgu unvanını almıştır (İbnü'l-Adîm, 2011, s. 62-66; Münecimbaşı, 2017, s. 47). Daha önce babası Selçuk Bey Cend'de bulunduğu sıralarda Arslan yanına aldığı maiyeti, kardeşi Yusuf ve diğer kardeşi Musa (İnanç)'nın çocukları Tuğrul ve Çağrı Beylerle birlikte Nur Kasabasına gelmişlerdi (Turan, 2005, s. 53, 69, 75, 86). Sâmânîlerin ortadan kaldırılmasından sonra Karahanlılar karşısında Selçuklular yalnız kalmışlardı. Her ne kadar Karahanlı İlig Hanla Oğuz grupları arasında bir dostluk kurulmaya çalışılsa da bu çok uzun sürmemiştir. İlig Han Selçukluların üzerine yürümüş, bunun sonucunda Tuğrul ve Çağrı Beyler çöllere kaçmak durumunda kalmışlar, ardından Karahanlı Buğra Han'ın yanına sığınmışlardır. Bu sırada Karahanlılardan Ali Tegin Arslan Yabgu ile bir anlaşma yaparak Buhara'yı almış ve burada müstakil bir Karahanlı Beyliğini kurmuştur. Arslan Yabgu ile Ali Tegin'in ittifakı Tuğrul ve Çağrı kardeşleri zor durumda bırakmıştı. Artık buldukları bölgede yurt tutamayacağını anlayan Tuğrul Bey, kardeşi Çağrı Bey'i yanında 3000 kişilik süvari birliğiyle Anadolu'ya keşif seferine göndermiştir (Mirhond, s. 73; el-Cüzcânî, 2015, s. 58 vd.). 1018 yılında Horasan'dan yola çıkıp İran üzerinden Anadolu'ya varan Çağrı Bey yanına aldığı Türkmenlerle Van bölgesindeki Ermeni krallıklarının topraklarına ulaşmıştır. Çağrı Bey komutasındaki askerler, bazı kaleleri zapt edip birçok Hristiyan'ı kılıçtan geçirdiler. Elde ettiği ganimetlerle Buhara'ya, Tuğrul Beyin yanına varan Çağrı Bey, Anadolu'nun müsait bir coğrafya olduğunu ve burada çok ciddi bir güçle karşılaşmadığını ilettiler (Ebû'l-Ferec, 1945, s. 283; Kafesoğlu, 1953, s. 270; Köymen, 2013, s. 33). Bu haberle yeni Türkmenler de bu Selçuklu beylerinin etrafında toplanmaya başlanmış ve giderek güçlenmişlerdir.

2. Gazneliler ile İlk Karşılaşma ve Mücadeleler

Sâmânilerin inkırazının ardından Türkistan bölgesindeki siyasi boşluğu, Ali Tekin Buhara'da kurduğu devletle doldurmaya çalıştı (Uluçay, 2012, s. 22; Necef, 2005, s. 217-218); fakat Sâmânilerden sonra onların topraklarına hâkim olmak isteyen Gazneliler, Karahanlılar ile birleşerek Ali Tegin tehdidini ortadan kaldırmak için harekete geçmişti. Artık bu bölgelerin hâkim gücü olmuşlardı. Selçuklular da bir süre sonra bu hakimiyet mücadelesine dahil olmuştu. 1025'te Karahanlı Kadır Han ile Gazneli Mahmud, Selçuklu kuvvetlerini ve Türkmen gruplarını bölgeden atmak için Semerkand yakınlarında bir anlaşma imzaladılar (Sevim & Erdoğan, 1995, s. 18; Kafesoğlu, Oğuzlar, 1992, s. 251; Fazlullah, 2020, s. 54-55). Bu ittifakın ardından Selçukluların reisi Arslan Yabgu iki hükümdardan biriyle anlaşma yoluna gitmek istedi. Gazneli Mahmud'un yanına vardığında arkadaşlarıyla birlikte yakalanarak Kâlinçar kalesinde hapsedildiler (Gök&Coşguner, 2014, s. 18; Kazvîni, 2015, s. 19; Nişâbüri, 2018, s. 78; Fazlullah, 2020, s. 58). Arslan Yabgu bir süre sonra burada vefat etti (Köymen, 2013, s. 31). Gazneli Mahmud geride kalan Türkmen gruplarına Nesâ ve Bâverd çölleri arasında kalan bölgeyi yerleşmeleri için verdi hatta Tuğrul ve Çağrı Beylere de haber göndererek; eğer isterlerse onlara da yeni bir yurt verebileceğini bildiriyordu. Fakat Selçuklu beyleri Arslan Yabgu'nun akıbetine uğramamak için bu yurt teklifini kabul etmemişlerdir (Turan, 2005, s. 92; el-Cüzcânî, 2015, s. 63).

Arslan Yabgu'dan sonra Tuğrul ve Çağrı Beyler artık Selçuklu ailesinin reisi olmuşlardı (Kazvîni, Târîh-i Güzide, 2015, s. 20). Her ne kadar aileden diğer üyeler Musa (İnanç)'yı Yabgu olarak kabul etseler de devletin başına geçmemiştir. Karahanlı Ali Tegin, Arslan Yabgu ölünce Tuğrul ve Çağrı Beylere haber gönderip, müşterek düşmanlarına karşı birleşme teklifinde bulunmuştu; fakat ona güvenmeyen Selçuklu beyleri bu teklifi kabul etmemişlerdi. Bunun üzerine Ali Tegin Alp-kara kumandasındaki ordusunu Selçukluların üzerine göndermiş, yaşanan çatışmada Yusuf Yinal'ın da aralarında olduğu birçok Selçuklu şehit olmuştur (Köymen, 2013, s. 34-35). Kısa sürede rehavete düşmeden toparlanan Tuğrul ve Çağrı Beyler Alp-kara kumandasındaki Karahanlı ordusunu yenerek intikam aldılar. Bu mücadelenin ardından Tuğrul ve Çağrı beyler maiyetleriyle birlikte Harizm bölgesine gelip Gaznelilerin veziri Altuntaş'ın belirlediği hudutlara yerleştiler (Funduk, 1308, s. 828; Mirhond, s. 73 vd.; el-Cüzcânî, 2015, s. 64).

Sâmânî Devletinin inkırazıyla bu devletin toprakları Karahanlı ve Gazneliler arasında taksim olundu. Bu bölgelerde hâkimiyetini sağlamlaştıran Gazneli Mahmud, sınır bölgelerdeki güvenliğini sağlamak adına sürekli seferler gerçekleştiriyordu. Gazneli Mahmud'un yeni seferleri Hindistan'a yönelik olmuştur. Bu topraklarda İslâm dinini yaymak için seferler düzenlemiştir. Onun bu seferlerinin ardından 1030 yılında vefat etmesi Gazneli Devleti içindeki iç çekişmeleri de beraberinde getirmişti (Mahmud, 1977, s. 7; Mirhond, 2017,

s. 37-44; Fazlullah, 2020, s. 61). Gazneli tahtına çıkan Sultan Mesud, babası gibi Hindistan seferlerine yönelse de topraklarındaki Karahanlı ve Selçuklu tehlikesi dolayısıyla pek ilgilenmedi. Sultan Mesud, Karahanlıların Selçuklularla birleşip kendilerine karşı istiklal mücadelesine girmesine hiddetlenmişti. 1035'te Karahanlı Ali Tegin'in ölmesiyle Gazneli-Karahanlı mücadelesi uzun sürememiş ve Selçuklular bu müttefiklikte yalnız kalınca Horasan'a göç etmek zorunda kalmışlardı.

2.1. Horasan'a Göç

Horasan bölgesi aslında hem askeri hem de stratejik olarak bir tampon bölgeydi. Selçuklu Beyleri 11. yüzyıldan itibaren yanındaki Oğuz beyleriyle birlikte bu bölgede güçlenmişti. Bu durum, o dönemin önemli devletlerinden olan Gazneliler için de bir tehlike ve tehdit oluşturuyordu. Horasan bir yandan Selçukluların güçlenmesine zemin hazırlayan bir coğrafya olurken diğer yandan Gazneliler için de önemli bir bölgeydi. Çünkü Gazneliler Horasan'ı sadece bir coğrafya değil, Gazneli Devletinin bekası için bir güç mekânı olarak önemli görüyorlardı. Horasan artık Selçukluların da mücadelesine dahil olduğu bir coğrafya haline gelmişti.

Harizm bölgesindeki otlakların yetersiz kalması ve bölgenin artık güvensiz bir hal almasıyla birlikte Selçuklular Horasan'a yöneldiler. Öncelikle 10.000 kişilik süvari birlikleriyle Merv, Ferâva ve Serahs bölgelerini yurt tuttular (Funduk, 1308, s. 571-574). Daha sonra Musa (İnanç) Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Beyler 1035'te Sultan Mesud'a bir mektup yazarak hizmet etmeleri karşılığında bu bölgeleri kendilerine yurt olarak verilmesini istediler. Sultan Mesud red cevabı vermiş ve Beg-togdu kumandasında bir ordu hazırlayarak Selçukluların üzerine göndermiştir (Mahmud, 1977, s. 10-11; el-Cüzcânî, 2015, s. 68; Beyhakî, 2019, s. 442 vd.). 1035'te başlayan mücadelede Beg-togdu'nun ordusu ilk anlarda Selçuklu ordularını bozguna uğrattı. Fakat Gazneli ordusunun ganimetlerin peşine düşmesi üzerine Çağrı Bey ani bir baskınla Gaznelileri mağlup etmiştir. Savaşçı yetenekleri ve yanındaki Oğuz gruplarına güvenen Tuğrul ve Çağrı Beyler bunu bir fırsat olarak değerlendirmişlerdi. Bu galibiyet ile Selçuklular Gaznelilere karşı ilk zaferlerini kazanmakla birlikte yüklü ganimetin sahibi de olmuşlardır (Funduk, 1308, s. 574, 579; Köymen, 2013, s. 42-45; el-Cüzcânî, 2015, s. 39; Nişâbüri, 2018, s. 80). Sultan Mesud'un amacı Selçukluları Horasan'dan atmak; fakat bunun için Selçuklu beyleriyle müzakere etmek yerine onlara askeri hareketlerde bulunmayı tercih etmişti. Bu tercihi Selçuklulara karşı ağır bir mağlubiyetle sonuçlanmıştı. Selçuklu beyleri galibiyet almalarına rağmen Sultan Mesud'dan özür dilemiş ve bu özür karşılığında Nesâ, Dehistan ve Ferâva kendilerine tefviz edilmiştir (el-Cüzcânî, 2015, s. 39-40; Münecimbaşı, 2017, s. 52-53; Fazlullah, 2020, s. 62). Böylece Selçuklular askeri başarısının yanında siyasi bir başarı da elde etmiş oluyorlardı.

Horasan bölgesine tamamen yerleşen Selçukluların ardında birçok Türkmen grupları da bu bölgeye yerleşmeye başlamıştı. Kalabalık Türkmen gruplarının yerleşmeleri ve nizamları elbette kolay olmamıştır. Gazneli Mesud bu durumdan hoşnut olmamış, hatta bazı Türkmen gruplarının çıkardıkları taşkınlıkları dahi Selçuklulardan bilmeye başlamıştı. Horasan bölgesindeki huzur hali yerini yavaş yavaş bir kaosa bırakıyordu. 1037'de Rey valisi Sultan Mesud'a bir mektup yazıp Horasan'da bulunan Selçuklulardan mustarip olduklarını bildirmişti (Müneccimbaşı, 2017, s. 52-53; Beyhakî, 2019, s. 486-487). Bunun üzerine Gazneli Mesud, subaşı kumandasındaki orduyu Horasan'daki Türkmenlerin üzerine gönderirken kendisi de Hindistan seferlerine yöneldi. Kışın ağır geçmesi ve Gazneli ordusunun pasif kalmasıyla beraber Türkmenler birçok bölgeyi kuşatıp Rey'e hâkim olmuşlardı. Sultan Mesud derhal Hindistan seferini kaldırarak Horasan'a geri döndü ve ordusunu Selçukluların üzerine yolladı (Mahmud, 1977, s. 15 vd.; Kazvîni, 2015, s. 21 vd.). Tuğrul ve Çağrı Beyler yeni bir savaşın olacağından artık emindiler. Hemen hazırlıklarını tamamlamış ve öncelikle küçük gruplar halinde Gazne ordularına saldırıp çöle doğru geri çekilmişlerdi. Nihayet 1038 yılında ağır Selçuklu akınları karşısında Gazneli ordusu dağılarak mağlup olmuştur (Mahmud, 1977, s. 21vd.; Gök&Çoşguner, 2014, s. 18; Fazlullah, 2020, s. 63; Köymen, 2013, s. 46 vd.). Bu savaşın ardından Selçukluların yine eşsiz ganimetler alması onları güçlendirmişti. Bu iki savaş Selçukluların Horasan'daki hakimiyetlerini güçlendirirken Gaznelilerin Horasan hâkimiyetini zedelemişti.

Esasında Sultan Mesud, Selçukluların göçebe taktiklerini yeterince ciddiye almadığından onların hızlı ve çevik hareketlerini karşısında dezavantajlı bir duruma düşmüştü. Gaznelilerin yenilmesi sadece bir ordu hatası değildi; Selçukluların güçlü bir savunma hattı oluşturulması ve Gaznelilerin kendi ordusundaki iç huzursuzluklar, Selçukluların bir adım önde olmasını sağlamıştı; bu durum ise Dandanakan Savaşına zemin hazırlamıştır.

3. Meşruiyet Getiren Zafer: Dandanakan Savaşı

Gaznelilere karşı alınan 1035 ve 1038 zaferleri Gazneli Devletinin siyasi itibarını sarstığı gibi Selçuklulara istiklal getirmiş, bu zaferlerden emin olunarak devletin temelleri atılmıştı. Bu durum Gaznelilerin komşularını da hareketlendirmiştir. Karahanlı hanedanından Böri-Tekin 1038'de Tohâristan'a akınlar gerçekleştirmiştir (Beyhakî, 2019, s. 530 vd.). Bu sırada Gazneli Mesud bu mağlubiyetlerin ardından Selçukluları tamamen ortadan kaldırmaya karar vermiş ve büyük bir savaş için hazırlıklarını tamamlamıştı (Nişâbüri, 2018, s. 81-82). Sultan Mesud ordusuyla Belh'e vardığında Çağrı Bey başka koldan akıncılarıyla seferler yapıyor, ganimetler elde ediyordu. Bunu haber alan Sultan Mesud hemen harekete geçerek 1039'un nisanında yanına aldığı dönemin en büyük ordusuyla Serahs'a doğru ilerlemeye başladı (Beyhakî, 2019, s. 534-535). Gazneli ordusu ağır teçhizatlı 70.000 süvari birlik ve 30.000 piyade askerlerden oluşuyordu. Çağrı Beyin ordusuna ek olarak; Musa Yabgu 20.000 süvari

ile birlikte ve Tuğrul Bey de yanındaki tüm maiyetiyle Nişabur'dan Serahs'a gelmekteydi. Selçuklular diğer yandan Horasan'ı terk etme düşüncesindeydiler çünkü Gaznelilerin bu muazzam ordusu karşısında bir zafer elde etmeyi ümit etmiyorlardı. Bu yüzden Tuğrul Bey, ordularıyla geri çekilmeyi teklif etmiş, Çağrı Bey ise Gazneli ordusunun ağır teçhizatlı olmasının kendilerine çevik ve hızlı hareket kabiliyetine sahip olduklarına inandığından dolayı hiçbir yere gitmek istemiyordu. Çağrı Beyin askeri dehasına ve gücüne inanan Selçuklu ailesi bu teklifi kabul ederek harekete geçmişlerdir (Müneccimbaşı, 2017, s. 53; Kazvîni, 2018, s. 343).

İki ordu 15 Mayıs 1039'da ramazan ayında hafif çarpışmalarla savaşa başlamıştı. Gaznelilerin ani baskınıyla bozulan Selçukluların öncü birlikleri çöle doğru çekilerek izlerini kaybettirmeye çalıştılar. Çöl şartlarına uygun olmayan Gazneli ordusu Selçukluları takip edemediği için daha fazla ilerleyememişti. Havalarda ısınmaya başladıkça Selçuklu orduları ufak çaplı akınlar yaparak Gazneli ordusunu yıldırma çalışıyordu. Hatta onların geçtiği yerlerdeki su kuyularını tahrip ediyordu (Müneccimbaşı, 2017, s. 53). Gerçekleşen küçük akınlar iki orduya da zaman kazandırıyor. Bu sırada Türkistan'dan gelen Türkmen grupları Selçukluların sayısını arttırıyordu. Gazneli Mesud ordusuyla Herat'ta hazırlıklarına devam ederken Selçuklular da Nişabur, Merv, Serahs ve Ceyhun bendlerini aşarak Türkmenlerin Horasan'a girişini hızlandırmıştı (Köymen, 2013, s. 49 vd.; Beyhakî, 2019, s. 536).

Nihayet Sultan Mesud büyük savaş için hazırlıklarını tamamlamıştı. Ordusunu güçlendiren Sultan Tuğrul Beyi yakalama gayesiyle Nişabur'a girdi, kışı burada geçirdi. 1040 mayıs ayında iki ordu çarpışmaya başladı. Hafif akınlar, su kuyularını tahrip ve erzakları yok etmek gibi askeri taktiklerle Gazneli ordusu yıldırılmaya çalışılıyordu. Sultan Mesud bu durumda ordusunu Merv yakınlarında su kuyularının bulunduğu Dandanakan Kalesi önüne çekmeyi başarmıştı; fakat kale önüne vardığında Selçukluların su kuyularını iptal ettiğini görünce Gazneli ordusunun disiplini bozuldu. Selçukluları akınlarını şiddetlendirdi ve üç gün süren şiddetli çarpışmanın ardından Gazne ordusunda baş gösteren yorgunluk, susuzluk ve açlık fikir ayrılıklarına neden oldu. Gazneli ordusundan 370 kadar Türk Hassa birliği Selçuklulara iltihak ederek savaşın kazanılmasında büyük rol oynadılar. Gazneli askerlerinin düzeni tamamen bozulmuştu. 23 Mayıs 1040 Cuma günü Selçuklular Dandanakan Kalesi önünde Gazneli ordusunu ağır bir mağlubiyete uğratmış, kesin bir zafer kazanılmış ve Gazneli Mesud yanında az bir birlikle Nişabur'a kaçarak hayatını kurtarmıştır (Mahmud, 1977, s. 27; Kazvîni, 2015, s. 24; Köymen, 2013, s. 52 vd.; Beyhakî, 2019, s. 586-596). Gaznelilerden kalan hazine, silah ve tüm malların Selçukluların kontrolüne geçtiği bu zafer yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.

4. Büyük Selçuklu Devletinin Kuruluşu

1040 Dandanakan Zaferi Türk-İslâm Tarihi açısından bir dönüm noktası teşkil etmekteydi. Bu zafer Selçuklu hanedanının bağımsız bir güç olarak tanınmasını sağlamıştır. Savaşın ardından Tuğrul ve Çağrı beyler bir kurultay düzenlemiş; Tuğrul Bey sultan olarak ilan edilmişti. Bu kurultay sonunda Büyük Selçuklu Devleti resmen kurulmuştur (Köymen, 2013, s. 53-54). Tuğrul Beyin Sultanlığında Selçuklular, Horasan ve çevresinde hakimiyet sağlayarak İslâm dünyasında siyasi bir güç olarak yükselmeye başlamışlardı. Savaşın elde edilen ganimetler askerler arasında dağıtılmış, Gazneli ordusundan gelen köleler serbest bırakılmıştır. Karahanlı hükümdarlarına ve bölgedeki diğer Türkistan büyüklerine fetihnâmeler gönderilerek Selçukluların zaferi ilan edilmiştir (Funduk, 1308, s. 715, 717, 744; Turan, 2005, s. 106).

Gazneliler, 1040 Dandanakan Savaşında aldıkları ağır yenilgiyle topraklarını kaybetmeye başlamış ve devletin gücünü yavaş yavaş Hindistan'a doğru çevirmişlerdi. Yaşanan üst üste mağlubiyetler, Gaznelilerin ekonomik yapısını da sarsmıştı. Bu zayıflama İslâm dünyasındaki güç dengesinin kökten değişimine ortam hazırlamıştır. Selçuklular, Gaznelilerden boşalan alanı doldurmuşlar; önce Horasan, İran ve ardından Anadolu'da hakimiyet kurarak İslâm coğrafyasının liderliğini ele geçirmişlerdi (Mahmud, 1977, s. 28-29; Müneccimbaşı, 2017, s. 53-54). Bu liderlik Abbâsî Halifeliğini koruma altına alarak onların siyasi meşruiyetini güçlendirmiştir. Artık siyasi ve dini otorite bir devlet üzerinde birleşmişti. Gazneliler bu tarihten itibaren Hindistan'ın alt bölgelerine yerleşip Hindistan'da İslâmiyet'in yayılmasında öncülük etmeye devam etseler de sadece Hindistan merkezli sınırlı bir güç olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Gaznelilerin zayıflaması Karahanlılar gibi diğer bir Türk-İslâm Devletini bölgesel güç olarak öne çıkarsa da Selçuklular kadar güçlü bir etki alanına sahip olamamışlardır.

5. Dandanakan Savaşının Büyük Selçuklu Tarihindeki Yeri ve Önemi

1040 Dandanakan Savaşı, Selçukluların Gaznelilere karşı kesin bir zafer kazandığı, bağımsızlıklarını ilan ettiği ve İslâm coğrafyasında önemli siyasi ve dini liderliği ele geçirdiği bir dönemi beraberinde getirmiştir. Selçukluların hanedanından Tuğrul ve Çağrı Beyler Horasan bölgesinde bağımsızlıklarını ilan ederek yeni bir devlet kurmuş oluyordular. Devletin kuruluşunu simgeleyen bu zafer ile Selçuklu Devleti kısa sürede bir boydan bir devlet konumuna geçmişlerdir. Horasan bölgesinde kontrolü ele alan Selçuklular Merv'i başkent ilan ederek; şehir devletin idari, siyasi, askeri ve ekonomik merkezi yapıldı. Bu durum Selçuklulara büyük bir güç ve meşruiyet kazandırmıştır. Selçukluların İslâm dünyasındaki bu ilerleyişi hızla yükselmelerine zemin hazırlamıştır. Bu zaferden sonra Selçuklular fetih politikalarını batıya doğru genişletmeye başlamışlardı. Önce İran, ardından Anadolu'ya yönelmişler ve bu topraklara yerleşmişlerdir. Anadolu'ya yapılan akınlar, 1071 Malazgirt Zaferine giden

sürecin başlangıcı olmuş, Anadolu'nun da Türkleşmesinin temelleri atılmıştır. Selçuklu Devleti güçlü bir siyasî ve askerî teşkilatlanma sürecine girmiştir. Abbasî Halifesine gönderdikleri fetihnamede Sultan Mesud'un zulmünden kendilerini savaşarak kurtardıklarını belirtirken, mektupta tuğra olarak ok ve yay alametleri bulunuyordu (Turan, 1945, s. 305-318; Gök&Coşguner, 2014, s. 19). Tuğrul Bey, Sultan olarak Nişabur'da oturmuş ve batı fetihlerine yönelmiştir (Nişâbüri, 2018, s. 83). Çağrı Bey, Melik unvanıyla hükümet merkezi olan Merv'de ordu kumandanı olarak bulunmuştur. Musa (İnanç) Yabgu ise Herat'tan Sistan'a kadar olan bölgelerden sorumlu olmuştur (Gök&Coşguner, 2014, s. 19; Köymen, 2013, s. 55; el-Cüzcânî, 2015, s. 69, 71; Fazlullah, 2020, s. 69). Bu taksimata göre Sultan Tuğrul Bey'e bağlı olarak herkes kendi bölgesinde hutbe okutup para bastırmıştır (Köymen, 2013, s. 55).

Sonuç

Dandanakan Savaşı Büyük Selçuklu Devletinin doğuşuna ve Selçukluların İslâm dünyasındaki Türk liderliğinin başlamasına zemin hazırlayan önemli bir savaştır. Selçuklular İslâm coğrafyasında sadece askerî bir güç değil aynı zamanda siyasî bir liderlik vasfı üstlenmişlerdir. Bu zaferle Selçuklular, Anadolu, İran ve Suriye'ye uzanacak fetih hareketlerinin ilk adımını atıyorlardı. Gaznelilerin bu savaşta siyasi itibarlarının azalması Selçukluların doğuşuna zemin hazırlamıştır. Dandanakan Savaşı Selçuklular için tarih sahnesindeki önemli bir başarısı olarak sadece bir zafer değil aynı zamanda İslâm coğrafyasında yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Böylece daha sonraki dönemlerde 1071 Malazgirt Zaferine giden süreci hızlandırmış, Anadolu'nun kapıları Türklere aralanmıştır.

Kaynakça

- Barthold, V. V. (2017). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Beyhakî, E.-F. M.-i. (2019). *Târih-i Beyhakî*. (N. Lugal, çev). Ankara: TTK.
- Ebû'l-Ferec. (1945). *Ebû'l-Ferec Tarihi I*. (Ö. R. Doğrul, çev). Ankara: TTK.
- el-Cüzcânî, M. S. (2015). *Tabakât-ı Nâsırî*. (E. Göksu, çev). Ankara: TTK.
- Fazlullah, R. (2020). *Selçuklular-Camiü't-Tevarih*. (E. Göksu&H. Güneş, çev). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Funduk, İ. (1308). *Tarih-i Bayhak*. Tahran.
- Gök, H. İ.& Coşguner, F. (2014). *Anonim Selçuknâme*. Ankara: Atıf Yayınları.
- İbnü'l-Adîm. (2011). *Buğyatü't-Taleb Fi tarih-i Haleb*. Ankara: TTK.
- Kafesoğlu, İ. (1953). *Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akımı (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti*. İstanbul: Osman Yalçın Matbaası.
- Kafesoğlu, İ. (1992). Oğuzlar. *Türk Dünyası El Kitabı (Coğrafya-Tarih)* (s. 230-251). içinde Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2017). *Türk İslâm Sentezi*. İstanbul : Ötüken Yayınevi.
- Kazvîni, H. M. (2015). *Târih-i Güzide*. (E. Göksu, çev). İstanbul: Bilge Kültür Sanat yayınları.
- Kazvîni, H. M. (2018). *Târih-i Güzide*. (M. Öztürk, çev). Ankara: TTK.
- Köymen, M. A. (1957-1958). Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu. *DTCF Dergisi*, XVI, s. 40-62.
- Köymen, M. A. (2013). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: TTK.
- Lütfullah, M. A. (2017). *Câmiü'd-Düvel/ Selçuklular Tarihi I*. (A. Öngül, haz). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Mahmud, A. b. (1977). *Selçuk-Nâme I*. (E. Merçil, çev). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Mirhond. (2017). *Gazneliler, Ravzatü's-Safâ*. (E. Göksu, çev). İstanbul: Kronik Yayınları.
- Mirhond. (tarih yok). *Tarih-i Ravzatü's-Sâfâ*. (M. Öztürk, çev). Ankara: TTK.
- Necef, E. N. (2005). *Karahanlılar*. İstanbul: Selenge Yayınevi.
- Nişâbüri, Z.-D. (2018). *Selçuknâme*. (A. G. Fidan, çev). İstanbul: Kopernik Yayınları.
- Râvendî. (2020). *Rahatü's-Südûr ve Ayet-i's-Sürûr*. Ankara: TTK.
- Sevim, A., & Erdoğan, M. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*. Ankara: TTK.
- Turan, O. (1945). Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması. *Belleten*, s. 305-318.
- Turan, O. (2005). *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Uluçay, M. Ç. (2012). *İlk Müslüman Türk Devletleri*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.